

نویاں سوچیاں

سماجی، سیاسی تے نظریاتی مسلیاں نوں پاکستانی عورتاں دے سوچن دا انداز

تحریر: ترجمہ: ترتیب و تدوین

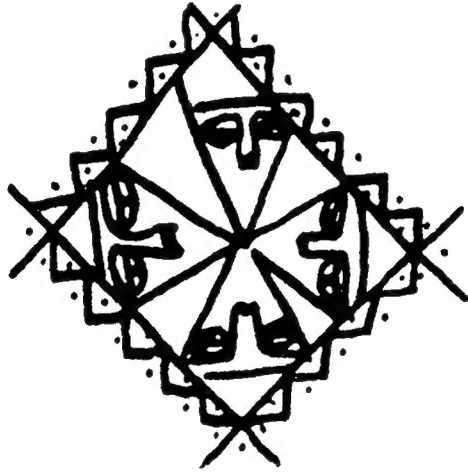
اثر گروپ

نویاں سوچیاں

سماجی، سیاسی تے نظریاتی مسلیاں نوں پاکستانی عورتاں دے سوچن دا انداز

نویاں سوچاں

سماجی، سیاسی تے نظریاتی مسلیاں نوں پاکستانی عورتاں دے سوچن دا انداز

اثر ریسورس سنٹر دے زیر اہتمام ہودن والے قومی اکٹھے تے ثقافتی میلہ
”جدوجہد جاری اے“ ویج پیش ہودن والے مقالے

تحریر، ترجمہ، ترتیب تے تدوین
اثر گروپ لاہور۔ ٹوبہ ٹیک سنگھ

ASR

نویاں سوچاں: سماجی، سیاسی تے نظریاتی مسلیاں نوں پاکستانی عورتاں دے سوچن دا انداز

اثر چلی کیشنر
فلیٹ نمبر 6.5، قمر ڈھلور
شیراز پلازہ، مین مارکیٹ گلبرگ II
پی او بکس 3154 لاہور - پاکستان
فون: 5757663-5757448
ISBN 969 8217 33 11

ایس کتاب نوں چھاپن تے لوکاں وچ ونڈن لئی یو نیفتم تے اوڈی اے، برٹش ہائی کمیشن، واشنگٹن

تحریر، ترجمہ، ترتیب تے تدوین
(اثر گروپ لاہور)

پنجابی ترجمہ: اثر گروپ، ٹوبہ ٹیک سنگھ
کورڈینر: اثر گروپ، پینٹنگ: نفیسہ شاہ

طابع: نیرڈ پبلشرز لاہور

فہرست

تعارف

7

پہلا حصہ: عالمی نظام دے قومی سطح تے اثرات

15	نکمت سعید خان	سیاسی معیشت دی تاریخ
25	نجمہ صادق	عسکریت
33	نجمہ صادق	نویں تجارتی معاہدیاں دے زراعت تے اثرات
39	نگار احمد	پنڈیاں عورتاں تے زراعت
46	نفیسہ شاہ	ماحولیات تے نقل مکانی

دو جا حصہ: عورتاں تے دباؤ دے نظام

53	نسرین اظہر	عورتاں دے حقوق تے انسانی حقوق
59	مباہگل خٹک	عورتاں تے عسکریت: مردانگی تے پاکستان وچ ایدی شناخت
70	شہلا ضیاء	عورت تے قانون
77	انیس ہارون، عافیہ ضیاء	عورتاں دے خلاف تشدد

تیسرا حصہ: عورتاں دے تخلیقی اظہار

85	عافیہ ضیاء	عورتاں تے ذرائع ابلاغ
92	ثمینہ رحمان	سیاسی دوراں دا عورتاں دے ادب تے اثر
98	عطیہ داؤد	سندھی شاعرہ دا سفر
		رقص: عورت دی تخلیقی صلاحیت تے
110	شیماکرمانی	مزاحمت دے اظہار واک جائزہ

چوتھا حصہ: عورتاں دی تحریک، ریاست تے نظریات

117	نگمت سعید خان	نظریہ مذہب تے شناخت
122	شیرل میری اناٹو	اقلیتی عورتاں دی آواز
131	روینہ سہگل	گھریلو علمی نظام، پدر شاہی تے عورتاں دی تحریک
143	عافیہ ضیاء	خاندان
149	عائشہ خان	عورتاں دی تحریک تے پاکستان دے بہبود آبادی پروگرام
158	انیس ہارون	عورتاں دی تحریک دا تاریخی پس منظر
166	نگمت سعید خان	عورتاں دی تحریک - کچھ بحث طلب نکات

تعارف

عورتاں دی چوتھی عالمی کانفرنس ستمبر 1995ء وچ بیجنگ وچ منعقد ہوئی اے۔ ایہہ اک اچھا موقعہ اے جیدے وچ عورتاں دے حوالے نال پچھلی دھائی وچ ہون والیاں تبدیلیاں اتے بحث دے نال نال آن والی دھائی لئی حکمت عملیاں بنائیاں جاون گئیاں۔

اثر دے پچھلے ڈیزھ ورہے توں جاری ”بیجنگ تے اوس توں اگے دے عمل“ پروگرام دا مقصد ایس کانفرنس نوں تے تحریک نوں پکا بناون لئی اک موقع دے طور تے استعمال کرنا اے۔ ایس کتاب وچ شامل مقالے عورتاں دی تحریک دے حوالے نال مختلف پہلوں تے عورتاں دے نوئیں نقطہ ہائے نظر سمیٹے ہوئے نیں۔ اثر دے ایس ”بیجنگ تے اوس توں اگے لئی عمل“ پروگرام وچ ملک بھر دیاں عورتاں نوں شامل کرن دی کوشش کیتی گئی اے۔ خاص طور تے اوہناں عورتاں نوں شامل کیتا گیا اے جنہاں نوں کدی وی حکومت دے نقطہ نظر، قومی تے بین الاقوامی کانفرنساں تے این جی اوز دی پوزیشن تے رپورٹاں بنان دے عمل وچ شامل نئیں کیتا جاندا۔ تے پھیروی ”نویاں سوچاں“ وچ جبرے مقالے شامل نیں اوہ پورے طور تے عورتاں دی تحریک دے نمائندہ نیں۔ ایہہ عمل عورتاں دی تحریک دے حوالے نال نیوئی سوچ، سوال تے بحث دا مڈھ اے۔ ایہاں مضموناں وچ صرف ایہاں مسئلیاں تے گل نہیں کیتی گئی جنہاں نوں روایتی طور تے عورتاں دے مسئلے خیال کیتا جاندا اے سگوں سارے مسئلیاں نوں ایس نظریے نال ویکھیا گیا اے کہ سارے مسئلے عورتاں دے مسئلے نیں۔ معیشت، فوج، قانون، صحت تے دوجے مسئلیاں نوں خاص عورتاں دے نقطہ نظر نال ویکھیا گیا اے تے ایس حوالے نال مختلف مسئلیاں تے ایڈوٹ تے نئے زاویے نال چانن پان دی کوشش کیتی گئی اے۔ تاکہ انہاں ایڈوٹ نال جوڑے اونماں مغرضیاں نوں سمجھیا جاسکے جنہاں نوں پدر شاہی نظام تے ریاست اپنے بھلے دی خاطر عورت نوں دبان دی کوشش کردے نیں۔

ایس کتاب وچ شامل مقالیاں وچ عورتاں دی تحریک دے حوالے نال اوہناں دے مسئلیاں تے ”نویاں سوچاں“ / نوئیں طریقیاں نال گل کیتی گئی اے۔ ایہہ مقالے ایس گل

دی پہچان میں کہ پچھلی دہائی دے دوران عورتاں دی تحریک نے پاکستان وچ مختلف مسیلیاں تے آواز چکی اے تے اپنی پوزیشن لئی اے۔ ایہناں وچوں بے مضمون اوٹاں مقالیاں وچوں ٹرانسکرائب کتے گئے نیں جیہڑے کہ اثر دی اپریل 1995ء وچ ہون والی سرگرم افراد دی قومی کانفرنس / اکٹھ / اسبلی وچ پیش کتے گئے۔ ایس کانفرنس / اکٹھ وچ ملک بھر دے 600 توں ودھ لوکاں / سرگرم افراد نے حصہ لیا۔ انہاں دا تعلق لوکاں / کیونٹی دیاں تنظیمیں / جماعتیں لے کے ریسرچ دے اداریاں تیک اے۔

ایہہ مقالے عام لوکاں دی سمجھ تے اردو زبان وچ سن۔ تاں جو ہر سطح دے لوک ایوں سمجھ سکن تے ایوں اپنے کم وچ استعمال کر سکن۔ انہاں دی اشاعت دا مقصد اے ہی اے تاں جے بحث دا اک سلسلہ چل نکلے تے تحریک دیاں نیوٹیاں راہواں لہمن وچ آسانی رہوے۔ ایہہ پوری کوشش کہتی گئی اے کہ انہاں مقالیاں نوں کتاب دی شکل دیندے ویلے انہاں وچ بہتی تبدیلی نہ کہتی جاوے تے انہاں دی زبان نوں آسان رکھیا جاوے۔ ایہہ مضمون علمی نوعیت دے نہیں، سگوں انہاں وچ تھیوری تے سرگرمی وچ تعلق بیان دی کوشش کہتی گئی اے۔ کتاب وچ ایہے مضمون وی شامل نیں جیہڑے قومی کانفرنس / اکٹھ وچ پیش نیں کتے گئے سی سگوں اوہ اثر دے جاری پروگرام دی تیاری دے سلسلے وچ ہون والے عمل دے نتیجے وچوں سامنے آئے نیں۔

ایس کتاب نوں چار حصیاں وچ ونڈیا گیا اے۔ پہلے حصے وچ پد رسانی نظام، ریاست تے سرمایہ داری نظام دے آپس دے تعلق دی گل کہتی گئی اے۔ ملکی تے بین الاقوامی سطح تے بین والیاں پالیسیاں تے ایہناں دے تحت بننے والے نظام توں عورتاں دی متاثر ہوئیاں نیں۔ دنیاوی نظام دے تحت اک ایہناں نظام وضع ہویا اے جیدے وچ بین الاقوامی معیشت تے اک بین الاقوامی فوجی طاقت وی وجود وچ آئی اے جیدی وجہ ناں پوری دنیا تے کچھ یورپی ملکاں نے خاص طور تے امریکہ دی اجارہ داری قائم ہوئی اے۔ ایس نظام دے تحت کچھ بین الاقوامی ادارے جویں، آئی ایم ایف تے عالمی بینک انہاں ملکاں دے مفاد لئی کم کر رہے نیں تے ایہماں پالیسیاں بنا رہے نیں جیدے دور تئیں نتائج تہی دنیا لئی چنگے نہیں ہون گے۔ پوری دنیا وچ ایس سلسلے تے بحث ہو رہی اے پر پاکستان نے اے تیک ایس سلسلے وچ کوئی موقف اختیار نہیں کیتا۔ بین الاقوامی تے ملکی سطح تے مفادات دی بنیاد تے جیہڑیاں پالیسیاں بندیاں نیں، اوہناں دا اثر ہر بندے تے پیندا اے پانویں اوہ

مرد ہووے یا عورت۔ پر عورت جیہڑی پہلاں اپنی جنس دی بنیاد تے تفریق دی وجہ نال مسئلیاں دا شکار اے۔ ایس لئی اوہمے اتے ہو روی بستے اثرات پندے نیں۔ مثلاً ”جے انڈسٹری یا دو بجے حکومتی ادارے نجی ملکیت وچ چلے جان گے تے ایدے نال بنیادی ضرورتاں جیویں تعلیم تے صحت عام انسان دی پہنچ توں دور ہو جان گے۔ ساڈے ملک وچ انج وی تعلیم تے صحت دیاں سہولتاں دی کمی اے تے جدوں ہو رکھی ہووے گی تے محدود وسائل دے لوک پتڑاں دی پڑھائی نوں اپنی ترجیح دین گے۔ ایدے علاوہ ا۔ نہاں ساریاں پالیسیاں دے نتیجے وچ فیر ایویں طبقاتی شکل بنے گی جیہڑی نو آبادیاتی نظام وچ سی۔ یعنی اک ای طبقے دے تھہ وچ سب کچھ ہووے گا۔ اچھے ماحول وچ انساناں نوں حق تے دور دی کل بنیادی ضرورتاں وی بنی گئیاں۔

اج ساڈے جیہڑے مسائل نیں اوہناں دا ماضی نال گہرا رشتہ اے۔ ترقی دے نال تے ماضی وچ جو وی ہوا اسی اوہدا حصہ واں تے اک قوم دی حیثیت نال ایسی اپنے آپ نوں کدی وی تاریخ توں الگ کر کے بنی ویکھ سکدے۔ گنت سعید خان دے مقالے وچ سیاسی معیشت دی تاریخ وچ ماضی تے حال دیاں ا۔ نہاں کڑیاں نوں جوڑن دی کوشش کہتی گئی اے کہ تاریخ دے ایس پس منظر توں پتہ چلا اے کہ ترقی دے حوالے نال معیشت تے سیاست دا آپس وچ گہرا ربط رہیا اے تے اوہ چیزاں نیں جنہاں دی بنیاد اتے ساری دنیا دی سیاست تے پالیسیاں بندیاں نیں تے ساریاں جنگاں ا۔ نہاں تے اجارہ داری لئی لڑیاں جاندیاں نیں۔ عسکریت اتے نجمہ صادق دے مقالے توں پتہ چلا اے کہ مٹری نظام وی بین الاقوامی نظام دی وانگ وسائل نوں اپنی گرفت وچ لے کے معیشت تے ترقی اتے اثر انداز ہوندا اے۔ ایس مقالے وچ فوج نال جوڑے اوہناں مفروضیاں اتے دی گل کہیتی گئی اے جیہڑے مختلف تصورات نوں جنم دیندے نیں مثلاً ”آکھیا ایدے جاندا اے کہ جنگاں لوکاں دی حفاظت لئی لڑیاں جاندیاں نیں پر کی سچی اجیہا اے یا ایدے پچھے کچھ فائدے ہوندے نیں۔ نجمہ صادق دے دو بجے مقالے وچ ا۔ نہاں تجارتی معاہدیاں دے بارے وچ گل کہیتی گئی اے جیہڑے نہ صرف ساڈی صنعت سکوں سیدھے طریقے نال ساڈیاں عام زندگیاں اتے وی اثر انداز ہوندے نیں۔ ایس مقالے وچ ا۔ نہاں معاہدیاں دے زراعت اتے اثرات دا وی جائزہ لیا گیا اے۔ نگار احمد دے مقالے وچ زراعت دے حوالے نال ا۔ نہاں مسئلیاں اتے چائنہ پایا گیا جیہڑے پنڈاں دیاں عورتاں نوں درپیش نیں۔

ترقی دے حوالے نال بنن والیاں پالیسیاں تے پروگراماں دا اثر ماحولیات تے وی پیندا اے۔ وڈیاں وڈیاں صنعتاں تے کارخانے جتھے قدرتی دسائل وچ کمی پیدا کر رہے نیں اوہتھے ماحول دی آلودگی نوں وی پیدا کر رہے نیں۔ نیسہ شاہ دے مقالے وچ ایس مسئلے اتے روشنی پائی گئی ہے۔ نیسہ ایس معاشی نظام دے بارے وچ سوال پکيا اے جسے ماحولیات نوں وی اک صنعت بنا دتا اے۔ ایس مقالے وچ نقل مکانی دے مسئلے نوں بین الاقوامی سطح اتے حل کرن دی گل کہیتی گئی اے۔

دو جے حصے وچ عورت دے بنیادی حقوق دی پامالی توں لے کے ایدے مختلف طرہ قیام نال تشدد تے گل کہیتی گئی اے۔ نسرین اظہر نے اپنے مقالے وچ عورتاں دے حقوق تے انسانی حقوق اتے (CEDAW) تے دو جی بین الاقوامی قرارداد دا دی روشنی وچ گل کہیتی اے۔ نسرین ایس گل دی اہمیت اتے زور دیندی اے کہ صرف انسانی حقوق دی گل کرن نال اکثر عورت دے حقوق پس منظر وچ چلے جان دے نیں۔ اوہناں نے (CEDAW) اتے بغیر کسے ترمیم دے دستخط کرن تے زور دتا اے۔

انیس ہارون تے عافیہ ضیا دے مقالے وچ پد رشاہی ڈھانچے توں ابھرن والے تشدد دے مختلف طرہ قیام تے گل کہیتی گئی اے۔ اہمہ تشدد صرف جسمانی نہیں بلکہ ذہنی وی ہوندا اے۔ ایس طرح صبا گل خٹک اپنے مقالے وچ افغان جنگ دی روشنی وچ ایہاں نفسیاتی، ثقافتی تے نظریاتی عوامل تے نظر ڈالیاں نیں جنہاں دی وجہ نال پاکستان دیاں عورتاں بالواسطہ طریقے دے نال افغانستان وچ ہون والی جنگ دا نشانہ بنیاں۔ شہلا ضیاء دے عورت تے قانون دے حوالے نال مقالہ اج دے قانوناں اتے بہت اہم تبصرو ایے۔ ایدے وچ عورتاں دے حوالے نال ونڈ والے قانوناں اتے وی گل کہیتی گئی ایے تے انہاں عوامل اتے وی نظر پائی گئی اے جیسرے قانون وچ انصاف دے عنصر نوں یقینی بناندے نیں۔

تیجے حصے وچ ذرائع ابلاغ تے تخلیقی اظہار دے دو جے طرہ قیام دے بارے وچ گل کہیتی گئی ایے۔ عافیہ ضیاء اپنے مقالے وچ میڈیے نال جوڑے اوہناں نظریات اتے نظر پاوندی ایے جیسرے عورت نوں اک خاص انداز وچ پیش کردے نیں۔ ایس مقالے وچ اختیارات دے مختلف اقتباسات دے نال اوہناں چیزاں نوں ویکھیا گیا جیہڑیاں عورت دی ذات نوں مرکز بنا کے لکھیاں جاندیاں نیں۔ ٹیمینہ رحمان اوہناں خواتین مصنفات دے بارے وچ گل کردیاں نیں جنہاں نے ضیاء الحق دے مارشل لاء دور وچ لکھیا۔ اوہناں نے اہمہ

و۔ لیکن دی کوشش کیتی کہ ضیاء الحق دا دور عورتاں دے ادب اتے کس طرح اثر انداز ہویا۔ عطیہ داؤد نے اپنے مقالے وچ سندھی شاعرات دے کم دا اک جائزہ لیا ایسے ایسے مقالے توں پتہ چلدا ایسے کہ پانویں شاعرات نوں اتنا یاں مراعات حاصل نہیں ہوندیاں جیہاں مرد شاعراں نوں پروں دیروں اوٹاں دی تخلیقی صلاحیتاں کدی دیاں نئی تے ہر دور وچ عورت اپنے خیالات نوں زبان دیندی رہی اے۔ ایدے علاوہ مقالے توں ظاہر ہوندا ایسے پرانی شاعرات دی شاعری وچ وی نمٹنٹ سوچ دا پرچھاواں ملدا ایسے مثلاً ”اک شاعرہ آکھدی ایسے:

میں عورت آں کوئی عورت نہیں ---- خالی سوہنی صورت نہیں

فنون لطیفہ دے دوجے علوم مثلاً ”رقص تعمیرتے مصوری دے نال اظہار وچ دی عورت کدی کچھ نہیں رہی۔ ایسے کتاب وچ شامل مقالے وچ سلیہ نے سمیہ درانی دے کم نوں متعارف کروایا ایسے تے عورت دے تخلیقی اظہار دے بارے وچ گل کیتی اے۔ شیماکرانی نے حکومت دے دلوں رکاوٹاں دے باوجود رقص دے فن نوں زندہ رکھیا ایسے۔ اوہ رقص نوں عورت دی تخلیقی صلاحیتاں تے مزاحمت دے اظہار دا ذریعہ خیال کردیاں نیں۔ شیماکرانی نے اپنے مقالے وچ اوٹاں نفسیاتی تے ثقافتی عوامل دا جائزہ لیا ایسے جنہاں دی وجہ نال پدر شاہی ڈھانچے عورت دے رقص نوں اپنے لئی خطرہ تصور کردے نیں۔

کتاب دے چوتھے تے آخری حصے وچ بنیادی طور تے عورتاں دی تحریک دا اک تنقیدی جائزہ لیا گیا اے تے ایسے حوالے نال چند اہم سوال چکے گئے نیں۔ جنہاں تے غور کرن دی لوڑ ایسے۔

گنمت سعید خان نے اپنے مقالے ”نظریہ مذہب تے شناخت“ وچ شناخت دے حوالے نال ا۔ نہاں تضادات دا ذکر کیتا اے جنہاں دا عورتاں دی تحریک نوں سامنا ایسے۔ شناخت دی تعمیر وچ جدوں مذہب، ملک تے زبان دے دوجے ثقافتی عوامل شامل ہو جاوے تے اوہ اکثر عورت ہون دی بنیادی شناخت نوں دبا دیندے نیں۔ ”اقلیتی عورتاں دی آواز“ اقلیتاں تے ہون والی کانفرنس دی رپورٹ توں جیہڑی کہ ایس سال 1995ء دے شروع وچ اثر تے پائسل انسٹی ٹیوٹ دے تعاون نال ملتان وچ ہوئی۔ ایس کانفرنس وچ وڈی تعداد وچ اقلیتاں نے شرکت کیتی۔ تاں جو ا۔ نہاں نوں درپیش مسئلے تے گل کیتی جاسکے۔ شیرل اناٹو دی رپورٹ ایس کانفرنس وچ بحث واسطے رکھی گئی۔ تے ایسے اوٹاں ایٹوز دا خلاصہ ایسے۔

رومیہ سہگل اپنے ذاتی مشاہدے دی بنیاد تے گھریلو علمی نظام دے بارے وچ گل کر دی ایسے جیڑا کہ ساڈے معاشرے وچ اک عورت دی تعلیم دا اہم حصہ ایسے۔ ایس علمی نظام دا سارا زور لوکیاں نوں اک چنگی پیوی بنن تے ہوند ایسے۔ تاں جوادہ پدرشانی نظام دا آلہ کار ثابت ہون۔ رومیہ دے خیال وچ عورتاں دی تحریک نے وی خاندان دے ادارے نوں ایس زاویے توں و۔ ممکن دی کوشش نئی کیتی۔ خاندان دے حوالے نال ای عافیہ ضیاء نے اپنے مقالے وچ اوٹاں مفروضیاں نوں و۔ کھیا ایسے جنہاں دی بنیاد تے خاندان نوں آفاقی ادارہ خیال کیتا جاندا ایسے تے کئی ویلے ایس بنیاد تے ریاست ایس ادارے نوں اپنے مفاد لئی وی استعمال کردی ایسے۔

اک اہم نقطہ جید۔ تے ع۔ تاں دی تحریک نے توجہ نئی دتی یا ایس سلسلے وچ کوئی چنگی طرح آواز نہیں چکی اوہ بہبود آبادی دا شعبہ ایسے۔ ایس شعبے نوں سیاسی طور تے وی و۔ ممکن دی لوڑ ایسے کہ امہ عورتاں تے کیجیج اثر انداز ہوندے نیں۔ عائشہ خان نے ایس شعبے وچ تحریک دے کردار دا تجزیہ کیتا ایسے۔

ایس حصے تے کتاب دے اخیر وچ عورتاں دی تحریک اتے دو مقالے شامل نیں۔ انیس ہارون نے اپنے مقالے وچ تحریک دا تاریخی پس منظر بیان کیتا ایسے۔ ایدے وچ قیام پاکستان توں لے کے ہن تیکر تحریک دیاں کاوشاں دا جائزہ لیا ایسے۔ ایس مقالے توں پتہ چلدا ایسے کہ ہر دور وچ عورتاں سماجی تے سیاسی طور تے سرگرم رہیاں نیں۔ مختلف دوراں دے پرکھ توں امہ گل صاف ہوندی ایسے کہ امہ کاوشاں ضائع نئی ہوئیاں۔ ہن امہ و۔ ممکن دی لوڑ ایسے کہ موجودہ دور وچ تحریک کیڑے پاسے جا رہی ایسے۔ نگمت سعید خان دے مقالے وچ ایس سوال دا جواب ملدا ایسے۔ ایس حوالے نال امہ مقالہ عورتاں دی تحریک اتے اک اہم تبصرہ بات ایسے۔

کتاب وچ پیش کردہ مقالے بالواسطہ یا بلاواسطہ طور تے پاکستان وچ عورتاں دی تحریک نال جوڑے نیں۔ سانوں ایس گل دا مکمل یقین ایسے کہ نویاں سوچاں ایس گل دا واضح ثبوت ایسے کہ پاکستان وچ عورتاں مختلف مسئلیاں تے پکا موقف اختیار کر رہیاں نیں۔ ایس کتاب وچ جنہاں عورتاں دے مقالے شامل کتے گئے نیں اوٹاں نے مختلف طرہ قیام نال پاکستان وچ عورتاں دی تحریک لئی کم کیتا ایسے۔ کتاب ترتیب دین و ملے امہ بنیادی مقصد سامنے سی کہ امہ مقالے عام لوکاں دی سوچ لئی نویاں سوچاں مرتب کر سکن۔

پہلا حصہ

عالمی نظام دے قومی سطح تے اثرات

سیاسی معیشت دی تاریخ

نگت سعید خان

ترقی تے معیشت دی جدوں وی گل کیتی جاوے تے اوہندے وچ سیاست دا ذکر ضرور آوندا ایے۔ اج کل آکھیا جاندا ایے کہ منڈی دا رخ مقرر کرن والیاں قوتاں اپنے آپ چل رہیاں نیں پر حقیقت وچ انج نہیں ایے۔ سیاست دان کئی حد تک معیشت تے اثر پاندے نیں تے انسان دی پالیسی دے مطابق منڈی چلدی ایے۔ جدوں نیک ایسی اپنی تاریخ بلکہ فلسفہ نہیں جاناں گے ایسی ترقیاتی کم کرن والے کارکنان تے سرگرم کارکنان دے کم دا گواڑا اثر جان نہیں پاواں گے۔

ساڈے پروگراماں، منصوبیاں تے سرگرمیاں وچ ملٹری دی معیشت دی پالیسی ہوندی ایے۔ ایہہ پالیسی ساڈے کم اتے بین الاقوامی طور تے وی اثر انداز ہوندی ایے۔ جے ایسی بین الاقوامی معیشت تے اوہدی پالیسیاں دا اثر تے تعلق اپنے منصوبیاں نال نہیں بناواں گے تے ایسی جیڑی وی کم کراں گے اوہ ساڈے لئی نقصان دہ ثابت ہو سکدا ایے۔ بین الاقوامی تے قومی سطح دیاں پالیسیاں دا تعلق سمجھن لئی اپنی تاریخ دا جاننا بہت ضروری ایے۔ اک انگریزی کلمت ایے:

"Those who cannot remember their history are doomed to repeat it."

جے ایسی اپنی تاریخ نوں یاد نہیں رکھاں گے تے ایویں دور ساڈے تے فیر پرت آئے گا۔ جیڑی تاریخ سانوں سکولاں وچ پڑھائی جاندی ایے یا میڈیئے تے ویکھن وچ آوندی ایے اوہ طاقت ور تے حکومت کرن والے طبقے دی تاریخ ایے۔ اوس طبقے دی تاریخ ایے جیڑی ایس ملک نوں چلا رہیا ایے تے جیڑے مقصد لئی اوہ چلا رہیا ایے اونج دی تاریخ اوہ لکھ دیندے نیں۔

تاریخ سیاست دانان توں نہیں بن دی، ایہہ لوکاں تے لوکاں دی جدوجہد نال بن دی ایے جیڑی اونان تے گزر دی ایے، اوہ ایکی اصل تاریخ ایے۔ نئے دنیاوی نظام تے بین

الاقوامی پالیسیاں نوں ایسی اودوں تیک نئی سمجھ سکدے تے حال نال نہیں جوڑ سکدے جدوں تیک ایسی یاد نہیں رکھ دیے کہ ساڈی تاریخ کی رہی ایے۔

کئی واری تذکرہ کیتا جاندا ایے تے دوئیاں پاسیوں 'سیاسی جماعتاں اک دوجے دے خلاف وی ایہہ گل کردیاں نیں کہ ایسی امریکہ دے غلام بن گئے آں تے حقیقت وی ایویں ایے۔ ایہہ صورت حال نویں نہیں بلکہ ساڈے دو جیاں تے انحصار صدیاں توں نے تے ہن تیک ایویں صورت حال چلدی آرہی ایے۔ ایس لئی ڈھانچے نوں سمجھن دی لوڑ ایے، کیونجے ایہہ اک پورا ڈھانچہ ایے تے ایہہ صرف پاکستان دی سطح تے نہیں سگوں بین الاقوامی سطح تے چل رہیا ایے۔

جدوں ایسی سیاسی معیشت دی تاریخ دی گل کر دے آں تے اوہا مڈھ او تھوں کر دے آں جدوں ایسی برطانیہ دی نو آبادی سی۔ پچھلی صدی/دہائی وچ جدوں یورپ وچ صنعتی دور شروع ہویا تے او تھے کارخانے لگے تے اوئیاں نوں اپنے کارخانیاں لئی اک تے خام مال تے دو جاتیار چیزاں لئی منڈی دی لوڑ سی تے ہور اوئیاں نوں اپنی ودی حدی ہوئی آبادی دیاں غذائی ضرورتاں وی پوریاں کرنیاں سن۔ ایناں ضرورتاں دے واسطے یورپی مکاں نے باہر جا کے دوجے مکاں وچ نو آبادیاتی نظام قائم کیتا تے ایس دہشت نال کیتا کہ 25 ویریاں دے وچ سارا افریقہ ایناں دی نو آبادی بن گیا۔ تے اک صدی وچ پوری جی دنیا جیدے وچ سارا افریقہ، لاطینی امریکہ تے سارا ایشیا شامل سن کجھ یورپی مکاں دے ہتھ وچ سی۔ برطانیہ نوں ہندوستان فتح کرن لئی تقریباً "سوسال لگے سن۔ چونکہ انگریز بنگال ولوں آئے سی ایس لئی بہتا نقصان بنگال دا اہی ہویا۔ او تھے برطانیہ نے دو سو درہے حکومت کیتی تے جدوں اوہ ہندوستان پہنچے تے سو درہے لنگ گئے سن۔ انہاں دا پہلا علاقہ بنگال سی تے اخیر پنجاب۔ باوجود کوشش دے بلوچستان انہاں دی حکومت وچ کدی وی شامل نی رہیا۔ کیوں جو بلوچی نہیں اے تے اوئیاں دے خلاف مداخلت کیتی۔

انگریزاں دے آن نال ساڈی ترقی دے حوالے نال تن چار بہت اہم گلاں ہونیاں۔ مغلاں دے دور وچ زمیناں تے جاگیراں عثمیاں جاندیاں سن پر ایہ دے وچ نجی ملکیت دا کوئی تصور نہیں سی۔ ایس لئی نہ تے اوہ زمین اپنے پتراں نوں دے سکدے سن تے جے کسے وجہ نال کسے نال رس جاندے تے اوہ دے توں اوہ زمین واپس وی لے سکدے سن۔ جدوں کہ انگریزاں نے ایہہ کیتا کہ جنہاں لوکاں دے کول زمیناں تے جاگیراں سی اوئیاں نوں نجی

ملکیت و حق دے دیتا ہے صرف اک دستخط نال کچھ لوکاں نوں زمیندار تے وڈیرے تے کچھ نوں ہاری بنا دتا۔ ایدے علاوہ مغلاں دے دور وچ وی اک فیصد ٹیکس دتا جاندا سی۔ جیسر ۳ اک طرح دا نذرانہ سی۔ پراگتھے ہن ایسہ ہویا کہ بنگال وچ محصولات ودھا کے 90 فیصد تیک کر دتے گئے۔ جیدا مطلب ایسہ سی کہ بنگال وچ جنی پیداوار ہندی سی اوہدا 90 فیصد سنٹرل بینک نوں جاندا سی۔ ایس طرح پنجاب وچ 50 توں 70 فیصد تیک تے سندھ وچ 70 توں 80 فیصد ٹیکس ودھے۔

ایدے علاوہ انگریزاں دا طریقہ کار ایسہ سی کہ ورثے وچ زمین دے علاوہ باقی سب کچھ وڈیے مونڈے نوں ملدا سی۔ ایدے نال چھوٹے منڈیاں دا حق ماریا جاندا سی پر ایدے وچ عورتاں نوں بالکل واہ کر دتا گیا۔ ایسہ مسم چلی کہ اسلام وچ عورتاں دا ورثے وچ حق ایسے پر ایس گل نوں منان لئی 90 سال لگے۔ انگریزاں نے 1938ء وچ دنیا کہ مسلماناں دی ورثے دا قانون علیحدہ ہونا چاہیدا ایسے۔ ایدے توں پہلاں انگریزاں دا قانون ایسی چلدا رہیا۔

انگریزاں نے آن توں بعد ایسہ کیتا کہ جتھے جتھے صنعتاں گلیاں ہوئیاں سن، اوہاں نوں مکا دتا۔ گندم تے چاول دی تھاں تے نقد آور فصلوں دی کاشت شروع کیتی۔ مثلاً "پنجاب وچ کپاس تے مشرقی پاکستان وچ پٹ سن۔ ریلوے دا نظام وی ایس دور وچ اوہاں چیزاں دے لے کے آون تے لے کے جان واسطے متعارف کرایا گیا۔ تے انہماں نوں بہت ای ہنڈرگاواں دے نال ملا دتا گیا۔ ایتھوں ایسہ سادیاں چیزاں خام مال دی شکل وچ انگلینڈ جاندیاں سی تے اوہو تیار کیتیاں ہوئیاں چیزاں ہندوستان لایاں جاندیاں تے اتھے ایناں دی کھپت سی۔ ایسہ نو آبادیاتی سلسلہ 1947ء تیک رہیا جیسر کہ کسے شکل وچ ہن وی چل رہیا اے۔ جدوں آزادی ہندی تحریک چلی تے انگریزاں نے ایتھوں جان وچ ای عافیت محسوس کیتی تے ایناں دی حکومت چلی گئی پر اوہاں نے سرمائے تے اپنا کنٹرول برقرار رکھیا۔ 1950ء تیک ہندوستان تے پاکستان وچ جنی وی پیداوار ہو رہی سی اوہ ایسہ ای سی کہ اسی کپڑے توں لے کے جہاز تیک ہر چیز برطانیہ توں خرید رہے سی تے ساڈا مکمل تجارتی انحصار برطانیہ اتے سی۔ پاکستان وچ اک وی کپڑے دا کارخانہ نہیں سی۔

آزادی دے بعد اتھے جیسر ہی صنعت سی اوہ دے وچ کچھ لوک ملٹی نیشنل اداریاں دے دلال بن گئے یعنی ساڈی صنعت اک (Substitution Import) دی صنعت بن۔ :-

مطلب آں کہ ایسی اوتھوں مختلف پرزے تے جے منگواندے تے اتھے اوناں نوں صرف جوڑ دے سی۔ تے 1950ء تے 1960ء دی دہائی وچ جناوی کم اتھے ہو رہیا سی اوہ پرزے جوڑنے واسی۔ پیداوار دائیں۔ جنیاں وی مشیناں تے گڈیاں دے پرزے اتھے جوڑے جاندے اوہ برطانوی یا کسے ہو ریاں سن۔ پاکستان وچ کدی وی کوئی گڈی نہیں بنی سی۔

پاکستان لئی ایسے وی مسئلہ سی کہ مشرقی پاکستان وچ بنے وی زمیندار سی اوہ ہندو سی جیڑے تقسیم دے بعد کلکتہ چلے گئے سن۔ مغربی پاکستان وچ جیڑے سی اوناں نے مسلم لیگ دے نال سمجھوتہ کیتا تے اوناں دی پشت پناہی کیتی۔ پر ایدے وچ سرمایہ دار بہت گھٹ سن۔ سرمایہ دار اک ایسی خاندان سی جیڑی علی فیملی دے نال توں ہن وی جانی جاندی ایسے پر دو جے بنے وی وڈے وڈے سرمایہ داراں دے نال سی۔ سہگل، آدم جی، اصفہانی، حبیب وغیرہ ایسے سب لوک کلکتہ یا بمبئی توں آئے سی۔

مسلم لیگ اپنی طبقاتی ہیئت دے حوالے نال پروفیشنل یا مل کلاس دی جماعت سی۔ وڈیریاں تے زمینداراں نے مسلم لیگ داساتھ آخری ویلے تیک وی دتا۔ پاکستان بن توں پہلاں پنجاب وچ یونیلٹ پارٹی دی حکومت سی تے سردار سکندر حیات وزیر اعلیٰ سی تے اوہ مسلم لیگ دے نال نہیں سی۔ جدوں کہ سرحد تے بلوچستان دے صوبیاں وچ ریفرنڈم ہویا جیدے وچ ایناں توں پچھیا گیا کہ کی اوہ پاکستان وچ شامل ہونا چاہندے نیں۔ ایس ریفرنڈم دی بنیاد تے ایسے صوبے پاکستان وچ شامل ہوئے۔

آزادی دی تحریک دراصل ایناں علاقیاں وچ چلی جتھوں مسلمان اقلیت وچ سی یعنی انڈیا تے مشرقی پاکستان تے ہن ایسے جو اکھیا جاندا اے کہ مشرقی پاکستان شروع ای توں ساڈے نال نہیں سی غلط ایسے۔ جے اگر تحریک پاکستان نوں کسے نے چلایا اے تے اوہ بنگالی ای سی، اوتھے ایسے تحریک بہت سرگرمی نال تے بہت عرصہ تیک چلی۔ 1947ء دے بعد جیڑی ہجرت ہوئی۔ اوہدے وچ مشرقی پنجاب توں آون والے لوکاں نوں مغربی پنجاب وچ بسایا گیا۔ آباد کاری دی وزارت دی پالیسی اے سی کہ اردو بولن والے لوکاں نوں زیریں سندھ وچ بسایا جاوے۔ تے ایس پالیسی دی بنیاد ایسے سی کہ اوس ویلے دے وزیر اعظم لیاقت علی خان دا حلقہ انتخاب ایویں سی تے اوناں نے اپنے ووٹ بینک وچ وادھا کرن لئی ایسے پالیسی بنائی کہ کراچی، حیدرآباد وچ اردو بولن والیاں نوں بسایا جائے تے ایس ذاتی مفادات تے بنی ہوئی پالیسی دا نتیجہ اسی آج تیک بھگت رہے آں۔ ایدھے توں جیڑی اک گروپ سامنے

آیا تے جیہڑی طبقاتی شکل بنی اوہ مڈل کلاس اردو بولن والے عموماً "نوکر شاہی تے زمیندار اتے مشتمل سی تے ایویں اوہ لوک سن جیہڑے ملکی معاملات نوں بلا شرکت غیرے چلان دے رہے نیں۔ دو جے پاسے جماعت اسلامی پاکستان بن دے خلاف سی۔ اوٹاں وچوں کچھ لوک اتھے آئے۔ جمعیت ہندو اودھڑا ہندوستان وچ رہ گیا تے ہن وی اتھے آں۔ اوٹاں وچوں جیہڑے کچھ لوک اتھے آئے اوٹاں نے اردو بولن والے لوکاں نال حیدر آباد تے کراچی وچ کم کیتا۔ 1970ء تیک جماعت اسلامی دا جیہڑا ووٹ بینک سی اوہ کراچی وچ ای سی۔ جماعت اسلامی والیاں نے ایہی ایہہ تحریک شروع کیتی کہ پاکستان کیس طران دا ملک ہووے گا پر اوس بحث وچ کدی وی ایہہ گل نہیں آئی کہ ایہہ اسلامی جموریہ پاکستان ہووے گا یا نئی یا اتھے شریعت نافذ ہووے گی یا نہیں۔ جناح صاحب دیاں تقریراں تے دستور ساز اسمبلی وچ ہون والی بحث توں ایہہ گل واضح ہو جاندی اے کہ اوٹاں نے آکھیا سی کہ پاکستان نہ صرف سیکولر ریاست ہووے گا سگوں اک سوشلسٹ ریاست ہووے گا۔ مسلم لیگ دا منشور انڈیا دی کیونٹ جماعت دے رکن دانیال لطیفی نے لکھیا تے ایس لئی لکھیا تے ایہا مقصد اکثریت دی حمایت حاصل کرنا سی۔ اوس ویلے ملک وچ طبقاتی جدوجہد ہو رہی سی خاص طور تے مشرقی پاکستان وچ دو وڈیاں تحریکاں ایتھا کہ تحریک تے ہاری تحریک چلی سی۔ ایس جدوجہد نوں روکن لئی ایہی مسلم لیگ نے منشور بنایا، پر پاکستان بنن توں بعد مسلم لیگ نے اپنا منشور روکیتا تے نہ صرف روکیتا سگوں مقامی زبانوں وچ اوہدے ترجمے دی پابندی لادتی تے نال ایہی ایہہ وی واضح کر دتا کہ ایہہ پابندی ایس لئی لگائی گئی اے کہ کسے مزارع، کسان یا ہاری دے نال یعنی ہتھ وچ ایہہ منشور نہ آون کیوں جو ایہدے وچ کہیا گیا سی کہ ایہی سوشلزم لاواں گے تے زرعی اصلاحات ہون گییاں۔ اج تیک تاریخ وچ نئی ہو یا کہ کسے جماعت نے اپنے منشور تے پابندی لادتی ہووے۔ مشرقی پاکستان وچ قیام پاکستان دے بعد زرعی اصلاحات شروع ہو گئیاں۔ پنجاب وچ ایس لئی کئے ورھے تیک جدوجہد ہوئی تے سندھ وچ ایہاں اصلاحات لئی ہو رہی بہتی دیر ہوئی۔ 1950ء وچ مشرقی پاکستان، سندھ تے پنجاب وچ بہت سرگرمی نال ہاری تحریک چلی۔ بنیادی طور تے اوہ اک ایہی حق منگ رے من کہ جٹاں زمیناں نوں اوہ کاشت کر رہے نیں اوٹاں نوں اوہ تھوں کڈیا نہ جاوے۔ پنجاب تے سندھ وچ وی کسان کمیٹیاں سن تے مزدور کسان پارٹی کم کر رہی سی۔ ایس جدوجہد دی وجہ نال آئین وی نہ بن سکيا۔ آخر کار 1950ء وچ Tenancy Act آیا۔ منے

سلاں در سلاں پہلاں کسے توں زمین دے ٹکڑے نوں کاشت کرن والیاں مزاریاں نوں ایہہ حق دتا کہ اوناں نوں کوئی وی بے دخل نہیں کر سکے گا۔ آئین وچ کوٹا ہون دی وجہ توں ایناں گلاں دا جواب نہ مل سکيا کہ آیا پاکستان نوں اسلامی جمہوریہ بنانا ایس یانہی تے دوجا ایہہ کہ مشرقی تے مغربی پاکستان دے وچکار کی تعلق رکھنا ایے، مثلاً ”جمہوریت رکھتی ایے یا ایکو جیاں حساب رکھنا ایے۔ مشرقی تے مغربی پاکستان وچ ایکاکرن لئی ایوب خان نے ون یونٹ متعارف کروایا۔

فوج دا مڈھ توں سیاست وچ ہتھ سی۔ پروکھری گل ایہہ ہوئی کہ 1950ء توں ایوب خان نوں بھرٹے فوج دے کمانڈر ان چیف سی اوٹاں نوں کابینہ وچ وزیر دفاع بنا دتا گیا۔ ایہے توں ایہہ گل ظاہر ہو گئی کہ فوج دا سویلین حکومت وچ ہتھ ہووے گا۔ ایہے بعد جنرل سکندر مرزا آئے تے اوٹاں نے ثابت کردتا کہ فوج حکومت کرن دا ذریعہ بن گئی ایے۔ ایہہ صرف 1958ء وچ مارشل لاء دی گل نئی ہو رہی سگوں ایہہ سلسلہ اوڈوں ای شروع ہو گیا سی جدوں ایوب خان نوں وزیر دفاع بنایا گیا سی۔

جدوں 1958ء وچ مارشل لاء اوڈوں تیک ایسی برطانیہ دے نال سی پر ساڈا امریکہ نال وی اک تعلق بن گیا سی۔ اوہ ایہوے ہویا کہ ساڈا زیادہ تر زر مبادلہ نقد آور فصلاں یعنی پٹ سن تے کپاس توں آوند اسی 1950ء وچ کورین جنگ دے پاروں امریکہ وچ کپاہ دی کی ہوئی جیدے نتیجے وچ امریکہ نے پاکستان توں کپاہ منگوائی تے او تھوں ای ساڈا امریکہ دے نال اک تعلق شروع ہو یا۔

امریکہ دی پالیسی ایہہ آں کہ اوہ آکھدے نیں کہ اسی تہانوں امداد ایس صورت وچ دیواں گے کہ تسی ساڈی مشینری خریدو گے۔ یعنی اوہ امداد تے سانوں دیندے نیں پر ایہہ شرط نال ہوندی اے کہ اسلحہ چیزاں اوٹاں توں ای خریدیاں نیں۔ ایس لئی اوہ جس قیمت تے وی دین لینی پیندی ایے۔ ایس طراں اوٹاں دا پیسہ اوٹاں کول ای رہ جاندا ایے۔ اوٹاں نے ایہہ شرط دی لگائی کہ ساڈی فوج دی تربیت امریکہ وچ ہووے گی تے ساڈے کئی فوج تے پولیس دے افسر تربیت لینی امریکہ گئے تے ایس طرح ساڈا امریکہ نال نہ صرف اک تعلق بلکہ اوٹاں تے انحصار کرن دا سلسلہ شروع ہو گیا۔

1950ء وچ مشرقی پاکستان تے مغربی پاکستان دے وچکار کچھ کشیدگی شروع ہو گئی سی۔ ایس کشیدگی دی اک وجہ تے زبان دا مسئلہ سی تے دوجا استحصال دا مسئلہ سی۔ دوٹاں خطیاں

دے وچکار ساریاں توں وڈا مسئلہ زبان واسی۔ تقسیم دے ویلے 1947ء نو صرف اک فیصد لوک اردو بولدے سن۔ 60 فیصد لوک بنگالی بولدے سن۔ پر جناب صاحب نے ایہہ اعلان کر دتا سی کہ قومی زبان اردو ہووے گی تے ایہہ اعلان وی مشرقی پاکستان وچ کیتا گیا۔ ایس کشیدگی دا نتیجہ ایس شکل وچ سامنے آیا کہ جدوں 1954ء وچ جیڑے الیکشن ہووے اوہدے وچ وزیر اعلیٰ نوں اک 19 ورہیاں دے بنگالی طالب علم نے ہر دتا۔ ساڈا رویہ مشرقی پاکستان دے ول اک نو آبادیاتی طاقت والا ای سی۔ اسی وی اوٹاں دے نال ایہہ کیتا کہ تسی اپنا خام مال ساموں بھیجو تے اسی تمانوں تیار چیزاں دیواں گے۔ مشرقی پاکستان پٹ سن برآمد کروا سی تے جتاں وی زرمبادلہ آوند اسی اوہ مغربی پاکستان وچ استعمال ہوند اسی۔ صنعت تے مغربی پاکستان وچ لگی پر خام مال تے زرمبادلہ مشرقی پاکستان توں آیا۔ اسلام آباد مشرقی پاکستان نے بنایا۔ ایدا جیڑے پہلا بجٹ سی تے پروگرام سی اوہ سارا پٹ سن دے جیسیاں نال بنیا۔

مشرقی پاکستان وچ اک جدوجہد چل ای رہی سی پر مغربی پاکستان وچ وی اک جدوجہد شروع ہوئی اتھے دے پنجابی وڈیریاں نے اردو بولن والی نوکر شاہی دے نال اک جوڑ بنالیا تے ایدے توں جیڑی کلاس بنی اوہدے وچ فوج وی شامل ہو گئی۔ ایس طراں ایہہ تن (3) دھڑے سی جیڑے ملکی کام چلان وچ اپنا اثر و رسوخ رکھدے سن۔

سندھ تے بلوچستان وچ کئی ورہیاں تیک کشیدگی رہی۔ بلوچستان وچ تے ایس حد تیک کشیدگی سی کہ 1960ء وچ ایوب خان نے فوج (ایئر فورس) کل کے بمباری کروائی تے ایہہ پہلی دفعہ سی کہ کسے فضاویہ نے اپنے اپنی ملک وچ بمباری کیتی ہووے ایدے توں ایہہ ثابت ہوند ایے کہ شروع توں ای ساڈا رویہ اپنے ملک دے اندر غیر روادارانہ تے استحصال واسی۔ سرحد وچ وی کچھ ایس قسم دی لڑائی چل رہی سی۔

ملکی ترقی دا ایہہ حال سی کہ ایوب خان دیاں جیڑیاں زرعی اصلاحات سن اوہ وی امریکہ نے امی بنائیاں سن تے اوہ صرف ساڈے لئی ای نہیں بنایاں سن بلکہ ایہہ اک بین الاقوامی پالیسی سی۔ مغربی پاکستان وچ معاشی ترقی نہیں ہو رہی سی کیو جو اوہ اوہ ہندی ایے جدوں ہستی پیداوار ہووے تے بچت ہووے تے اتھے بچت بالکل نہیں ہو رہی سی۔ کیوں جو ساڈی نوے فیصد زمین صرف ملک دے چھ فیصد لوکاں دے تھہ وچ سی تے اوہ لوک بنیادی طور تے فضول خرچی وچ پیئے ہوئے سی تے اپنائیاں زمیناں کاشت نہیں کر رہے سن، ایوب خان نے اپنی کتاب وچ لکھیا اے کہ اوہ زرعی اصلاحات ایس لئی کیتیاں سی کہ اوٹاں لوکاں

نوں جیہڑے زمیناں کاشت نہیں کر رہے سن۔ لیکن زمین دی ملکیت رکھدے نیں اوئاں
نوں دھکا لگے۔ ایدے توں امہ تے نہیں ہویا کہ ساریاں زمیناں ہاریاں وچ ونڈ دتیاں گئیاں
پر امہ ضرور ہویا کہ اوئاں لوکاں نوں دھکا ضرور لگا۔

کیوں جو امہ پالیسی سبز انقلاب دے نال آئی جیہدے نتیجے وچ ادویات تے ٹیوب
ویل آئے ایدے نال زمین دا نقصان ہویا پھر ترقی ہستی ہوئی۔ ایدا ساریاں توں وڈا نقصان
امہ ہویا کہ زمینداراں نوں نظر آ رہیا سی کہ کھاداں، ٹیوب ویلاں تے دوائیاں وغیرہ نال
ایناں دی پیداوار ودھ سکدی ایسے ایس لئی اوئاں نے مزارعیاں نوں بے دخل کردتا۔ امہ
مزارعے ہجرت کر کے شہراں وچ آگئے ایس آبادی دی منتقلی دے پاروں شہراں دی آبادی
ودھ گئی۔

ساڈی ملکی صنعت Capital Intensive سی یعنی کہ اتنے مشیناں دا استعمال بہتا
ہوند اسی تے لوکاں دی طاقت دی گھٹ لوڑی۔ ایس لئی جیہڑے لوک شہراں وچ آ رہے سی
اوہ ایناں صنعتاں وچ کھپ نہیں پارہے سی ایٹھوں بے روزگاری دا مڈھ ہویا۔ ایدے علاوہ
شہراں وچ اپنی گنجائش نہیں سی کہ پانی تے دو جیاں سہولتاں سب نوں مل سکن تے ہن تیک
ساڈے شہراں وچ اوہ کچی آبادیاں نیں جتھے اوہ لوک آباد نیں۔ اوئاں دتاں وچ شہری آبادی
بہت ودھی۔ لاہور دی بے مثال دتی جاوے تے امہ چھ سال دے ورہے وچ اک ملین توں
ودھ کے چار ملین تے کراچی وچ صرف تین ورہے وچ تین ملین توں ودھ کے چھ ملین ہو گئی۔
ملک وچ جنیاں صنعتاں گئیاں اوئاں دی دولت تے گرفت بائی (22) خانداناں
دے ہتھاں وچ سی تے امہ اہویں لوگ سن جنہاں نے ونڈ دے ویلے کم دا مڈھ کیتا سی۔
جیہڑی نیوی مڈل کلاس دی شکل بنی اوہدے وچ نوکر شاہی، صنعت کار، زمیندار تے اوئاں
دے نال ملٹری ایس حد تیک مل گئی کہ اوئاں وچ شادیاں وغیرہ وی ہون لگ گیاں۔

ایوب خان نے فوج، نوکر شاہی تے عدالتاں نوں زمیناں دتیاں تے اوئاں نوں وی
وڈیرے تے زمیندار بنا دتا تے ہن وی سندھ دی جیہڑی شکل ایسے اوہدی اک وجہ امہ دی
ایسے کہ ایوب خان نے ہر فوجی افسرنوں زمین دتی سی۔ پنجابی فوجیاں نوں وی سندھ وچ
زمیناں دتیاں گئیاں ایناں پالیسیاں دا نتیجہ ایسے کہ سندھ وی اپنے اسی صوبے وچ اقلیت بن
گئے۔ سندھ وچ جیہڑی ہن کشیدگی ایسے بہتی اوہدی وجہ نال ایسے۔ ایوب خان نے کہیا کہ
امہ اصلاحات دی دہائی ایسے تے اوہ پاکستان بنن دا دس سالہ جشن منا رہے ہیں۔ ایدے

خلاف مشرقی پاکستان توں آواز اٹھی۔ مولانا بھاشانی نے اوتھے ہڑتال لئی آکھیا۔ 4 دسمبر 1968ء نوں پورا ملک تن دن لئی بند رہیا۔ مغربی پاکستان وچ وی ہڑتالاں ہویاں سن تے دو مہینے وچ مارشل لاء لگ گیا تے یجی خان نے ایوب خان دی تھاں اقتدار سنبھال لیا۔

یجی خان نے جیہڑے انتخابات کرائے اوہ آزاد تے منصفانہ سن۔ اوہدے وچ عوامی لیگ دے مجیب الرحمن جت گئے پر مغربی پاکستان والے ایسہ من نوں تیار نہیں سن۔ اک بندہ اک ووٹ دی گل ہو رہی سی جمہوریت دی گل ہو رہی سی پر مغربی پاکستان دے خیال وچ غلط صوبے نے الیکشن جت لیا سی تے ایسی لئی پنجاب دا اک خاص گروہ ایسہ نتیجے من نوں تیار نہیں سی۔

ایدے وچ مجیب الرحمن کولوں جیہڑی غلطی ہوئی اوہ ایسہ سی کہ اوہنے جنوری وچ پلٹن دے میدان وچ خطاب کردیاں ہویاں آکھیا کہ میں جدوں ای حکومت وچ آواں گا فوج دے اختیارات تے سائز گھٹ کر دیاں گا۔ ایدے نتیجے وچ فوج ایدے خلاف ہو گئی۔ مجیب الرحمن نوں چاہی واسی کہ پہلاں حکومت نوں اپنے جتھے وچ لیندا غیر تبدیلی دی گل کرا۔

ساڈے سیاستدان وی فوج دے نال ملے ہوئے سن۔ مشرقی پاکستان دی علیحدگی وچ بھٹو تے پیپلز پارٹی دا وی کجھ تھہ ضرور سی۔ بھٹو نے جیہڑا نعرہ لگایا سی ”ادھر ایسی ادھر تسی“ ایدھے نتیجے وچ تحریک چلی۔ اینوں کچل لئی فوج نوں جیس بری طراں ورتیا گیا سانوں ساریاں نوں اوہدے تے شرمندہ ہونا چاہیدا اے۔ اج اسی بوسنیا تے کشمیر دی گل کر دے آں تے جے اوتھے ریپ ہوندے نیں تے اسی ہر تھاں آواز پکدے آں۔ جدوں کہ مشرقی پاکستان وچ ساڈی پالیسی ایسہ سی فوج ہر عورت نوں ریپ کرے گی۔ ایس ظلم دے خلاف اسی کدی وی آواز نہیں چکی نہ اقوام متحدہ وچ نہ آپس وچ۔ سگوں ہر تھاں چپ سادھ لئی۔ ایسہ این جی اوز دی بڑی وڈی کامیابی ہووے گی جے ایس گل نوں تسلیم کیتا جاوے کہ جے کسے لڑائی جھگڑے تے ملک دے اندر تے باہر جنگ دی صورت وچ جیس ملک دی فوج یا لوک عورتاں نوں جنسی تشدد دا نشانہ بناون اوتھے دی حکومت اوہدی ذمہ دار ہووے گی۔ جاپانیان نے دوجی جنگ عظیم وچ کورین عورتاں نوں تشدد دا نشانہ بنایا۔ ہن مطالبہ ایسہ آں کہ جاپانی حکومت اوس زیادتی دی تلافی کرے، تے جاپانی فوج توں ایدی پچھ گچھ ہووے۔ اگر ایسہ مطالبہ من لیا جائدا ایسے تے ساڈی فوج وی ایدے وچ شامل ہووے گی ایس لئی سانوں وی ایس قسم دی پچھ گچھ لئی آواز چینی چاہیدی ایسے۔ کیونکہ جاپانی فوج دی پچھ گچھ لئی آواز جاپان توں ای

ابھی سی۔

بھٹو نے سوشلزم نوں نعرے دے طور تے ورتیا ایس لئی کجھ اصلاحات وی کیتیاں۔ مثلاً ”بینک“ تعلیمی تے انشورنس ادارے قومیاے گئے۔ پر بھٹو دا سوشلزم تے اصلاحات کامیاب نہیں ہوئیاں۔ ایس لئی ہاریاں لئی 50 فیصد بنائی رکھی ایسہ تعریف دے قابل فیصلہ سی۔ بھٹو نے وی لوکاں نوں آواز دتی تے اوناں نوں گھٹن توں باہر کڈیا۔ بھٹو نے بہت ساریاں غلطیاں وی کیتیاں، اوناں دے نتیجے وچ 1977ء دا مارشل لا لگیا، پر ایدے پچھے امریکہ دا ہاتھ وی سی۔ 1977ء وچ حکومت توں باہر جماعتاں دی تحریک اصل وچ انتخابی دھاندلیاں دے خلاف سی جدوں کہ بھٹو نے ایدے وچ ہرواری مذہبی رنگ دیکھیا تے اوہدا مقابلہ اک مذہبی تحریک دے وانگ کیتا تے کئی مذہبی اصلاحات اپنائیاں مثلاً ”جمعہ دی چھٹی تے شراب تے پابندی وغیرہ۔

ضیاء نے بھٹو دی پالیسی نوں اپناندے ہوئے اسلامائزیشن دے عمل نوں جاری رکھیا۔ جنرل ضیاء الحق دا دور ہر اعتبار نال اک تاریک دور سی اوہنے سیاست، معاشرے، تعلیم حتیٰ کہ ایسہ کہ ہر چیز نوں تباہ کر دتا۔ اوس نے قوم دے مزاج نوں غیر سیاسی بنایا تے لوکاں وچ کرپشن پھیلائی۔ ایسے نہ صرف اقلیتاں نوں قومی دھارے توں دکھ کر دتا بلکہ مختلف فرقیں نوں وی اک دوجے دے خلاف کر دتا۔ جیدے نال آپس دے رشتیاں وچ دڑاڑاں پین لگ، بنیاں تے فرقہ پرستی پھیلن لگ گئی۔ ضیاء نے آئین نوں اک مذاق سمجھ کے اوہدے وچ تبدیلیاں کیتیاں۔ ضیاء نے قوم دے مزاج نوں غیر سیاسی بنا دتا کہ لوک ذاتی مفاد قومی مفاد تے ترجیح دین لگ پئے۔

ضیاء دور وچ اقلیتاں دے نال نال عورتاں نال وی بہت برا سلوک کیتا گیا۔ اوناں لئی چادر تے چادر دھاری دا نعرہ لایا گیا۔ اسلامی قانون جسدے وچ گواہی دا قانون، قصاص و دیت وغیرہ شامل نہیں، سارے عورتاں دے خلاف بنائے گئے۔ ضیاء دا دور ہر طریقے نال استحصال دا دور سی ساری خارجہ پالیسی افغان جنگ دے آسے پاسے گھمادی سی تے ایسہ خارجہ پالیسی وی امریکہ دی بنائی ہوئی سی۔ معاشرے وچ بند و قاتل تے ہیروئن نشہ ضیاء دور وچ پھیلے غرض ایسہ کہ آج سارا معاشرہ پرانگندہ ہو چکیا ایسے۔ کوئی حکومت ساناں ایس سماجی تے اخلاقی انحطاط توں اوس ویلے تیک نئی کڈ سکدی جدوں تیک اسی خود جود وچ لئی اٹھ کھڑے نہیں ہوندے۔

عسکریت

نجمہ صادق

ملٹری واجدوں ذکر ہوندا اے تے عورتاں دا ذہن وچ خیال آؤندا اے کہ پئی فوج وچ مرد ای بھرتی ہوندے نیں تے اوہی لڑائی تے جنگاں وچ حصہ لیندے نیں۔ تے فیروہناں نوں ایہہ نظام سمجھن دی کیہ لوڑاے۔ نالے ایہدا ایہناں نال کی تعلق اے۔

براہ راست نہ سہی، لیکن اک تعلق ضرور اے۔ کیونکہ ایہہ بین الاقوامی معاشی نظام دی طراں اک بین الاقوامی فوجی نظام اے۔ جیہڑا نہ صرف ساڈی سیاست بلکہ معیشت لئی وی اہم کردار ادا کردا اے۔ ایس گل دا اندازہ ایہتھوں کیتا جا سکدا اے کہ اگر دوجی جنگ عظیم توں لے کے ہن تیکر ملٹری دے اخراجات تے نظر پائی جائے تے اوہ رقم ارباں توں کھریاں پہنچ دی اے یا ایہی ہو جان دی اے کہ اگر ایس دا اک حصہ وی دنیا دے ہر ملک نوں فلاحی کماں تے تعلیم وغیرہ دے فروغ لئی دتا جاندا تے اوہناں واسطے بہت ہوندا۔ ایس دے باوجود ملٹری واسطے اپنی کورم پنچ جائے کہ ایس دی لوڑاں پوریاں ہو سکن۔

اکثر ایہہ کہیا جاندا اے کہ کسی اک ملک نے دوجے دے خلاف اعلان جنگ کر دیا تو قوماں دی آپس وچ لڑائی اے۔ تے ایس بارے وچ ایہہ گل ذہن وچ رکھنا ضروری اے کہ لڑائی دو قوماں یا لوگوں دے درمیان وچ نہیں ہوندی۔ بلکہ ملٹری، نوکرشاہی یا مراعات یافتہ طبقہ ایس دا ذمہ دار ہوندا اے۔ مثال دے طور تے اگر ہندوستان تے پاکستان دے درمیان جنگ ہووے تے ایس توں ایہہ نتیجہ نہیں کڈھیا جا سکدا کہ اوہتھے دیاں قوماں (عام لوگ) آپس وچ لڑن لگیں نیں۔ بلکہ ایہناں دیاں حکومتاں تے فوج ای ایس دیاں ذمہ دار ہون گیان۔

ایہہ اک مفروضہ اے کہ فوج لوکاں دی حفاظت کردی اے یا اوہوں تحفظ دیندی اے۔ جد کہ اصل حقیقت ایہہ کہ فوج لوکاں دی نہیں، بلکہ ملکی حدود تے علاقیاں دی

حفاظت کر دی اے۔ ایہناں نوں ایس گل ٹال کوئی غرض نہیں کہ لوکاں تے کیسہ بیتی اے۔ اوہناں دے نزدیک سب توں وڈی اہمیت دی شے ملکی حدود تے قدرتی وسائل دا تحفظ اے۔ مندرجہ ذیل وجوہاں تے طریقے نہیں جنہاں دی بنیاد تے فوجی نظام نہ صرف چلدا اے بلکہ پوری دنیا دی معیشت تے اپنی اجارہ داری قائم رکھدا اے۔

فوج اک انج دا ادارہ اے جیہڑا وسائل نوں اپنی گرفت وچ رکھدے ہوئے آپ تے ملکی معیشت نوں مستحکم کرن لئی کوئی کردار ادا نہیں کردا، جدوں کہ ایس توں حاصل ہون والی آمدنی دا بوہتا حصہ اپنے آپ تے خرچ کردا اے۔ ایس آمدنی دا وسیلہ کیسہ اے؟ عام عوام: ایہدا ای پیسہ اے جیہڑا نہ صرف فوج دے اخراجات پورے کرن بلکہ اسلحہ سازی واسطے صرف ہوندا اے۔ اسلحہ سازی تے ہون والے اخراجات دا تناسب دوہرے فوجی خرچیاں توں زیادہ اے۔ غرض ایہہ کہ فوجی خرچے قومی معیشت اتے بہت وڈا بھار نہیں۔

اتھے ایہہ گل سوچن والی اے پئی لوگ فوج دا پیشہ کیوں اختیار کردے نہیں۔ جدوں کہ ایس وچ جان دا ڈرو ہی ہوندا اے۔ اک وجہ تے ایہہ دے کہ جنگ دا امکان بہت گھٹ ہوندا اے۔ تے دوجا ایہہ کہ فوج دی نوکری معاشی تحفظ تے بہت ساریاں دوجیاں سہولتاں شامل ہوندیاں نہیں۔ ایس توں علاوہ فوج دا پیشہ ایس توں وی کشش دا باعث بندا اے کہ ایس توں اک تصور ایہہ وی ابھردا اے کہ فوجی بہت بہادر تے اک طرح دے ہیرو ہوندے نہیں۔ جیہڑے اپنی جان دی پرواہ کتے بغیر لوکاں، خاص طور تے عورتاں تے بچیاں دی حفاظت کردے نہیں۔

عزت تے مردانہ قدراں دا تصور شروع توں ای ذہناں وچ پایا جاند اے۔ ایہتوں ای "Machoman" یا مردانگی دا تصور معاشرے وچ ابھردا اے۔ ایس دیاں جزاں پدر شاہی نظام وچ نے نالے عورتاں وی ایس دیاں اونیاں ذمہ دار نہیں۔ جدوں اوہ بچپن وچ ای منڈے تے کڑیاں دے کردار وچ تفریق کردیاں نہیں کہ مردو اک بہادری نال لڑتا تے عورتاں دی حفاظت کرنا اے جدوں کہ عورت دا کم گھر بیٹھنا اے۔ ایس لئی فوج خاص طور تے پرانے ویلے نوں عورت دی حفاظت نوں بنیاد بنا کے اپنی ہون دا جواز پیدا کردی سی۔ عورتاں دے دوہرے درجے دا شہری ہون دی وجوہات وچ اک وجہ مردو خود نوں طاقتور سمجھن دا تصور وی اے۔

اک ہور تصور ایہہ وی پایا جاند اے کہ تمام مرد جنگجو فطرت دے تے جارحیت پسند

ہوندے نہیں جدوں کہ اس طرح نہیں اے۔ گو کہ کچھ مرد ایسے طراں دے ہوندے دی نہیں تے ایسے واکس سانوں بہت ساریاں عورتاں دیاں ذاتی زندگیاں وچ نمایاں نظر آؤند اے۔ لیکن اس توں ایسہ مراد ہرگز نہیں لئی جا سکدی کہ اوہ جنگ و جدل کرن تے دی تیار نہیں۔ کسے نوں قتل کرنا یا جنگ لڑنا انسان دی فطرت وچ شامل نہیں۔ لیکن اگر تھوڑا بہت ہی دے تے فوج وچ انسان دی ایس جہلت وچ دشمن کو لوں نفرت دا عنصر شامل کر کے ایس نوں زیادہ ابھاریا جاؤند اے۔

مثلاً ”ہندوستان تے پاکستان دے درمیان کوئی مسئلہ انج دا نہیں جیہڑا گل بات دے ذریعے حل نہ کیتا جاسکے۔ لیکن اگر مسئلے ایس طرح حل ہوں لگ پئے تے ملٹری داکسہ جواز رہ جائے گا۔ ایس لئی فوج وچ ایسہ تربیت دتی جاندی اے کہ دشمن دے نال بربریت دا مظاہرہ کسے اعزاز توں گھٹ نہیں۔ لیکن بحیثیت عام شہری کسے نوں قتل کریئے تے ایس دا سخت خمیازہ بھگتنا پئے گا۔ ایس لئے فوجیاں نوں گھٹ عمروچ ای بھرتی کر لیا جاند اے۔ کیونکہ گھٹ عمروچ ذہن ہر طرح دے اثرات آسانی نال قبول کر لیندا اے۔

سوال ایسہ اے کہ ملٹری کیوں دو حدی رہندی اے۔ جیہدی اک وجہ ایسہ وی اے کہ اپنی طاقت و دھان لئی تے دشمن تے دھاک بٹھان واسطے ایس گل دی لوڑ ہوندی اے کہ نہ صرف فوج دی کثیر تعداد ہووے بلکہ شان و شوکت و کھان لئی زیادہ توں زیادہ ہتھیار وی جمع کئے جاندے نیں۔ غرض کہ ایسہ سب کچھ اک ایج نوں بناون تے ایس نوں قائم رکھن دے طریقے نیں۔ ایس ضمن وچ اگر پاکستان تے ہندوستان نوں ای ویکھیا جاوے تے ہندوستان ساڈے نالوں کئی گنا وڈا تے طاقتور ملک اے۔ ایس لئی سانوں چاہیدا اے کہ ایس اپنی فوج نوں کناں وڈا تے پھیلا لئے کیناں ای اسلحہ اکٹھا کر لینے جنگ نہیں جت سکدے۔ لیکن اس دے باوجود ایسہ اسلحہ اکٹھا کرن تے فوج دی تعداد و دھانے دا سلسلہ جاری رہندا اے۔

جسموں تیک فوجی ساز و سامان دی گل اے۔ فوج دے 90 فیصد خرچ ساز و سامان دی خرید فروخت تے صرف ہوندے نیں تے باقی صرف 10 فیصد دوہنی سہولتاں تے خرچیاں تے۔ ایس ساز و سامان وچ اک معمولی بندوق توں لے کے بہت اعلیٰ درجے دے ہتھیار مثلاً ”راکت“ میزائل وغیرہ شامل نیں۔ ایس توں علاوہ ایسہ گل وی ذہن وچ رکھنی چاہیدی کہ ہر کچھ ویلے دے بعد نویاں چیزاں ایجاد ہو جاندیاں نیں۔ جس طرح تیر کمان دا دور سی۔

فیر توپاں آئیاں تے فیر ہو ر ہتھیار آئے تے کچھ عرصے دے بعد ایہہ ساز و سامان پرانا ہو جاندا اے۔ تے ایس نوں بیکار سمجھ کے ضائع کر دتا جاندا اے۔ ایس توں ایہہ اندازہ ہو جاندا اے کہ کتنے ارباں کھریاں ڈالر ضائع ہو جانداں نیں۔

فیر ملٹری دے نظام وچ اک مقابلے دا رجحان ہوندا اے۔ چاہے اوہ مقابلہ قواں دے درمیان ہووے چاہے اوہ ملٹری دے اندر ای مختلف اداریاں دے درمیان ہووے۔ کہ کون کس نوں کنٹرول کرے گا۔ یا کس دے کول ودھ ہتھیار ہوں گے۔

پرانے ویلیاں وچ نو آبادیاں بنان دا طریقہ سی۔ ایس وچ طاقت دا استعمال وی ہوندا سی۔ جتھے وی انگریز گئے یا دو جیاں نو آبادیاں طاقاں گئیاں، اوہناں نے صرف تاجریا تبلیغی جماعتاں دا سارا نہ لیا بلکہ اوہ فوج نوں نال لے کے گئے۔ پہلے اوہناں تے قبضہ کیتا تے فیر آبادیاں بنائیاں۔ ہن طریقے بدل گئے نیں زیادہ حساس ہو گئے نیں۔ گوہن اپنی ای حکومتاں تے فوج ایس مقصد لئی استعمال ہوندا اے۔ تے کسے نہ کسی شکل وچ نو آبادیاں قیام تک جاری اے۔

اک اصلاح اے ”Sphere of Influence“ یعنی کسی ملک دا حلقہ اثر کیہ اے یا کچھ طاقتور ملک کنیاں مکاں کولوں اپنی اجارہ داری رکھنا چاہندے نیں۔ ایہہ تصور ہن تک بدلایا نہیں۔ کیونکہ ہر وڈی طاقت دے اپنے مفاد لئی ایہہ ضروری اے کہ اس دے کول اک ایسی ”Client State“ صارف ریاست ہووے جس نوں اوہ اپنے اثر وچ رکھ سکے۔ تے اوس دا اک طریقہ جدید فوجی ساز و سامان تے اجارہ داری وی اے۔ اگر تہی دنیا دی گل کریئے تے کوئی وی ملک سائنسی تے ٹیکنیکی اعتبار توں ایس صلاحیت دا حامل نہیں کہ ایہہ جدید ہتھیار نوں تیار کرنا تے دور دی گل ایہناں نوں مرمت ای کر سکے۔ لہذا تہی دنیا دے ممالک کھریاں ڈالر خرچ کر کے پہلے تے اوہ ہتھیار خرید دے نیں۔ فیر ایہناں ہتھیاراں دی مرمت دی لوڑ لئی دڈے مکاں نال رجوع کرنا پیندا اے۔ تے ایہتوں ای انحصار دی معیشت پھوٹدی اے۔

ایہہ جبر ۱۲ سلحہ سازی دا پھیلاؤ تے دوڑاے اس توں اک طاقت دا تصور وی ابھردا اے۔ ضروری نہیں کہ اوہ ساز و سامان استعمال کرنا وی آؤندا ہووے یا اوس نوں استعمال کرن دی لوڑ پوے۔ لیکن اوہ موجود ہوندا اے۔ ایس لئی اوہناں استعمال کرن دا کوئی نہ کوئی جواز لہہ لیا جاندا اے۔ جدوں ایہناں سامان جمع ہو جائے تے اپنیاں مشقاں ہو رہیاں ہوں

تے ایسہ سوچیا جاندا اے کہ تھوڑی بہت جنگ ہونی چاہیدی اے۔ تاکہ ہتھیار وی تیز رہن تے فوج وی تیار رہوے۔ لہذا ایٹاں ظلم تے بربریت صرف ایس لئی وی ہوندا اے کہ ایٹناں ہتھیاراں نوں استعمال کرن دا وی موقع ملے۔ اس ضمن وچ تاریخ دی بدترین مثال دوجی جنگ عظیم اے۔

جاپان ہتھیار سٹ چکیا سی تے جاپانی سفیر امریکہ دے صدر ٹروجن ٹال ملن لئی اڈیک دارہیا۔ لیکن امریکہ دے سائنس دانان نے منع کر دیا کہ اوہ اوہوں تک اوس سفیر ٹال نہ ملن جدوں تیکر امریکہ بم نہ سٹ دیوے۔ کیونکہ اوہ دیکھنا چاہندے سن کہ بم داشہری آبادی اتے کیسہ اثر ہوندا اے۔ ایسہ فوجی ظلم تے بربریت دی مثال سی۔

ایس سلسلے وچ اک ہور مثال ویت نام دی وی اے۔ امریکہ وچ جیہڑے نقادین اوہ آپ ایس رویے تے تنقید کر دے نیں کہ کیس طراں کیونز م توں نفرت دا ہوا کھڑا کر کے ویت نام وچ تباہی کیتی گئی۔ کیونکہ لوکاں نوں بلا وجہ جنگ و جدل لئی تیار کرنا آسان نہیں ہوندا۔ جدوں کہ ایس دی وجہ ایسہ سی کہ نوین ہتھیاراں نوں آزمایا جاوے۔ تے ایس مقصد لئی اوہ دے کالیاں تے غرباں گوریاں نوں جبرا "بھرتی کیتا گیا۔

تحقیق تے ترقی فوج دا اک بہت اہم شعبہ اے۔ دنیا وچ جٹاں وی سرمایہ تے ویلا تحقیق تے صرف ہو رہیا اے۔ ایس دا بیشتر حصہ فوجی تحقیق تے خرچ ہوندا اے۔ دنیا بھر دے سائنس دانان نوں زیادہ پیسہ ملتری دے سائنس دانان دتا جاندا اے۔ دس سال پہلے امریکہ تے سوویت یونین وچ 80 توں 90 فیصد تک سرمایہ تحقیق تے ترقی تے خرچ کیتا گیا۔ جس وچ 15 فیصد ملتری دی تحقیق تے ہونیا۔ یعنی تقریباً "ایک سال وچ 100 بلین ڈالرز ملتری سائنس دانان دی تنخواہاں تے تحقیق تے خرچ کیتا گیا۔

ایس توں علاوہ دنیا بھر وچ خام مال دا اک تہائی حصہ براہ راست یا بالواسطہ طریقے ٹال ہتھیاراں دی تیاری لئی استعمال ہوندا اے۔ مزید ایسہ کہ جدید ہتھیاراں نوں تباہ کرن واسطے دس پندرہ سال دا عرصہ درکار اے۔ ایس طرح جنے ویلے وچ اک جدید ہتھیار تیار ہوندا اے، ایس ویلے وچ کوئی ہور بازی لے جاندا اے۔ تے بہتر ہتھیار تیار کر لیندا اے۔ ایس طراں اوہ ہتھیار بیکار ہو جانداے نیں۔ تے ایس طرح ایسہ سلسلہ چلدا رہندا اے۔ کیونکہ وڈے ملکاں اپنی اسلحہ فیکٹریاں نوں چالو رکھنا ہوندا اے ایس لئی اوہ ہتھیار جیہڑے پرانے ہو جانداے نیں، اوہ ترقی پذیر ملکاں نوں بیچ چھڈ دے نیں۔ ایسہ گل ذہن وچ رکھنا

ضروری اے کہ وڈیاں طاقاں کدیں وی تہی دنیا وے ملکاں نوں اول درجے دے ہتھیار نہیں دیندیاں۔ ایس توں پتہ چلدا اے کہ کیس طرح دنیاوی فوج معیشت تے کنٹرول رکھدی اے۔

اک ہور گل ایہہ کہ صرف وردی پاؤن والے فوجی ای نہیں بلکہ اوہ سارے سائنس دان جیڑے فوجی تحقیق وچ مصروف رہندے نیں اوہ وی نظام نوں چلان دے ذمہ دار ہوندے نیں۔ جدوں وی اوہ کوئی نویں شے تیار کردے نیں اپنی حکومت تے اس نوں ورتن لئی دباؤ پاؤندے نیں۔ جس طرح ایڈورڈ ٹیلر نے جدوں ہائیڈروجن بم ایجاد کیتا سی تے اوہنے کہیا پئی اپنی نفرت پھیلاؤ تے نالے اس طرح دے حالات پیدا کرو کہ بم بنان تے استعمال کرن دا جواز بن سکے۔ ایس توں علاوہ جدوں وی خلائی تحقیق دی گل ہوندی اے تے ایہہ سمجھیا جاندا اے کہ ایس تحقیق دا استعمال سماجی حلقے وچ ہوئے گا۔ جدوں کہ ایس طراں نہیں اے۔ نالے ایہہ فوجی تحقیق تے ترقی دا اک حصہ اے۔ ایہہ سارے منصوبے سالان وچ تیار ہوندے نیں۔ تے ایس دی تیاری وچ بہت دقت تے وسائل درکار ہوندے نیں۔

فوجی نظام دا اک تجارتی یا کمرشل پہلو وی اے۔ اوہ ایہہ کہ اسلحہ سازی دی صنعت دوجیاں صنعتیاں دے مقابلے وچ اک بہت وڈی صنعت اے۔ کچھ لوک ایہہ کہندے نیں کہ اگر ملٹری تحقیق تے ایناں پیسہ خرچ کر دی اے تے اک فائدہ مند گل اے کیونکہ اینہاں خرچیاں دا 50 توں 70 فیصد حصہ ملٹری دی طرفوں آؤندا اے جدوں کہ ایس طرح نہیں اے۔ ایہہ عام لوکاں دا پیسہ اے۔ جیڑا ہمدے واسطے استعمال ہوندا اے۔ کیونکہ فوج دی تے اپنی کوئی وی آمدنی نہیں ہوندی۔ اگر امریکہ دی معیشت نوں ای وی یکھیا جائے تے اتھے کئی ریاستاں انچ دیاں نیں جیڑیاں اتھے ای نیں۔ اگر ایہہ کہیا جاوے کہ اسلحہ دی جگہ دوجی عام استعمال دی شیواں دیاں صنعتاں لگائیاں جان تے ایہدے واسطے لمبے عرصے دی لوڑاں۔ ویسے ایہدے وچ سیاست وی آجاندی اے۔ کہ اوہ جو وڈے وڈے سرمایہ کار یا تاجر نیں نالے۔ منافع دے منافع دی بنیاد ای اسلحہ بنان دیاں فیکٹریاں نیں۔ اوہ سیاسی لیڈراں دی پشت پناہی کردیار نیں۔ لہذا اینہاں سیاست دانان دا اپنا مفاد وی ایہدے وچ شامل ہوندا اے۔ ملٹری دے حانی اک نکتہ ایہہ وی پیش کروے نیں کہ ہتھیاراں دی تیاری تے تحقیق بہت اچھی شے اے۔ کیونکہ ایس دے نتیجے وچ بہت ساریاں کارآمد چیزاں مثلاً "لیزر تے جدید کمپیوٹر وغیرہ وی ایجاد ہوئے نیں۔ ایہہ اک بہت ای اہمقانہ دلیل اے۔

کیونکہ ایس دا مطلب اے کہ ایہہ سب ایجادات بالواسطہ طریقے نال سامنے آئیاں تے ہتھیاراں دے ذریعہ ایہہ پتہ کیتا جاوے کہ کیہڑیاں ایجادات شریاں دے واسطے سودمند نیں۔ تے نالے ایس وچ بے شمار پیسہ ضائع کیتا جاوے۔ ایس توں زیادہ آسان تے سیدھا طریقہ ایہہ وے کہ پہلے ای شہری حلقے چلائے جان تاکہ نہ زیادہ پیسے خرچ ہوں تے نہ ای کسی ایجاد نوں سامنے آون لئی ہتھ ویلا لگے۔ ایس سلسلے وچ مغربی جرمنی تے جاپان دی مثال دتی جا سکدی اے۔ دوجی جنگ عظیم دے بعد اتحادی قوتاں نے جاپان تے مغربی جرمنی نوں اسلحے دے کارخانے لگادی اجازت نہیں دتی۔ ایہہ گل اوہناں دے حق وچ ایس طرح گئی کہ اوہناں نے اپنا سارا پیسہ سماجی شہیاں وچ لگایا یا جیڑ عوام دے کم آیا۔ آج ایس لئی اوہناں دی معیشت بہت مضبوط اے۔

ملٹری سائنس دان، حکومت تے ہور صنعت کار دے درمیان مفادات دا اک اتحاد بن دا اے۔ صنعت کار تے ملٹری سائنس دان ایہہ طے کر دے نیں کہ کیہڑے ہتھیار بنانے نیں تے نالے اوہ ہتھیار اپنے ملک نوں بیچ سکدے نیں۔ اگر کسے ہور ملک نوں بھیجنا ہووے تے اوہ وی حکومت دے توسط نال ہوندا اے۔ کیونکہ صنعت کار نوں اپنی مصنوعات و پچھیاں ہوندی نیں تے ایس واسطے اوہناں نوں حکومت دی مدد دی لوڑی ہوندی اے۔ لہذا ایہناں ساریاں دا آپس وچ اتحاد ہوندا اے جیڑی وی ہتھیاراں دی قیمت رکھی جاندی اے ایس وچوں 30 فیصد رشوت دی صورت وچ اوہناں لوکاں لئی رکھیا جاند اے جیڑے اوہناں ہتھیاراں نوں خرید سکدے نیں یا ایس وچ قابل ہوندے نیں کہ ایہناں نوں اگے بھیج سکے۔ مثلاً ”اگر کسی ہتھیار دی قیمت 2 بلین ڈالر اے تے اوس دی قیمت 3 بلین ڈالر رکھی جاندی اے۔ یعنی جیڑے اوہناں خریدن دے ذمہ دار ہوندے نیں یا طاقت رکھدے نیں۔ اک بلین ایہناں نوں ای واپس مل جاند اے۔ ایس وچ پولیس دے استعمال کرن والے ہتھیار وی شامل نیں۔ جس وچ بندو قالاں توپاں شامل نیں تے ایسے آلات وی جیڑے تشدد واسطے استعمال کتے باندے نیں۔ ہتھیاراں دے زور تے لوکاں کوں لوہ اوہ چیزاں اگلاوائی جاندیاں نیں جیڑیاں اوہناں نے نہ کیتیاں ہوں۔ ایہناں ای ملٹری معاشرے دا تصور وی ابھرا اے۔ تے نالے صرف اوہی ملک ایہناں دے خریدار نہیں ہوندے جتھے ملٹری آمریت اے بلکہ اوہ ملک وی جتھے پولیس ریاستاں ہوندیاں نیں۔

بین الاقوامی سطح تے جدوں ملک آپس وچ خریداری کر دے نیں، تے اخراجات تے

آمدنی وچ اک توازن ہوندا اے۔ لیکن ہوندا انج اے پئی کہ جیہڑے ترقی پذیر ملک نہیں کیونکہ اوہ بہت جدید چیزاں بنا کے نہیں دے سکدے۔ ایس لئی اوہ وڈے ملکاں نوں اپنا قبضہ خام مال کم پیسہ وچ دیندے نیں۔ ایس لئی ایس خام مال نال تیار چیزاں نوں خریدنا پسندا اے۔ ایس لئی ایہناں نوں بہت زیادہ پیسہ دینے پسندے نیں۔ ایس لئی ترقی پذیر ملکاں دا بجٹ ہمیشہ گھٹا ہوندا اے۔ تے اوہ وڈے ملکاں دے مقروض ای رہندے نیں۔ آخر وچ ایس طراں کہ وڈیاں طاقتاں دا اپنا ذاتی مفاد ایس پورے ڈھانچے نوں تشکیل دیندا اے۔ جس دے ذریعے اوہ نہ صرف اپنی ملٹری ودھاندے نیں بلکہ چھوٹے ملکاں نوں وی کنٹرول کر دے نیں۔ کیونکہ زیادہ تر خام مال تے معدنیات جیہڑے چھوٹے ملکاں وچ پائے جاندے نیں۔ مغربی ممالک وچ ایہ معدنیات یا تے ختم ہو گئے نیں یاں ہے ای نہیں۔ لہذا اوہ ایس نوں چھوٹے ملکاں دی فوج نال ای کنٹرول وچ کر دے نیں۔ اگر چھوٹے ملکاں وچ اوہ طاقت ہووے کہ اوہ ایہ معدنیات نوں اپنے ملکاں توں برآمد نہ ہون دین تے شاید اوہناں دی معیشت دی ترقی وچ کم آئے۔

ایس طرح ایہ ملٹری ایک پوری انڈسٹری ہوندی اے۔ جیہڑی کہ بین الاقوامی سطح تے پھیلی ہوندی اے۔ تے نالے سارے چھوٹے ملکاں تے اوہناں دی معیشت نوں کنٹرول کر دی اے۔ ساڈے ساریاں دی تے خاص طور تے عورتاں دی زندگی تے بہت برے اثرات ہوندے نیں۔ جیہڑی رقم اہم سماجی شعبے واسطے رکھنی چاہیدی اے، اوہ ساری ملٹری نوں مضبوط تے بہتر بنان واسطے خرچ ہو جاندی اے۔

نویں تجارتی معاہدیاں دے زراعت تے اثرات

نجمہ صادق

ایس توں پہلاں کہ اسیں نوے عالمی نظام یاں بین الاقوامی تجارتی معاہدے SAP (Structural Adjustment Policies) تے GATT (General Agreements on Trade & Tariff) نوں سمجھنے یاں زراعت تے ایہناں دے اثرات دے بارے وچ جانئے۔ اہمہ گل جاننا ضروری اے کہ دنیا بھر وچ زراعت کنج چل دی اے۔ گوکہ ہر اک ملک دا اپنا اک زراعت دا نظام اے۔ پر ایہناں ساریاں دا آپس وچ بہت گورٹا تعلق تے جوڑن دا اے۔

اک زمانہ سی کہ زراعت توں اہمہ مطلب لیا جاندا سی کہ ہر ملک اپنی بنیادی خوراک دیاں ضرورتاں نوں پورا کروا سی۔ پر ہن اہمہ ملکاں دے زمرے توں نکل کے اک بین الاقوامی نظام بن گیا اے۔ تے زراعت وی اک بہت وڈی صنعت بن گئی اے۔ اک عام خیال جیہڑا مغربی ملکاں وچ پایا جاندا اے، اوہ اہمہ دے کہ سارے مشرقی ملک غریب تے پسماندہ نیں۔ تے ایہناں وچ نویں ٹیکنالوجی تے علم تے دانش دی کمی اے۔ اصل وچ حقیقت اہمہ دے کہ جدوں تیکر ایہناں وڈیاں طاقتاں دا غلبہ نہیں سی، اہمہ مشرقی ملک زراعت دے شعبے وچ خود کفیل سن۔ اپنی خوراک دیاں ضرورتاں پوریاں کر سکدے سن تے ایہناں نوں باہر دے قرضیاں دی ضرورت نہیں سی۔

پرانے وقتاں وچ زراعت دا طریقہ اہمہ ہوندا سی کہ مختلف قسماں دیاں فصلیں اک ای کھیت وچ اکٹیاں جاندیاں سن جیہناں وچ ایہو جیہاں فصلیں وی شامل سن، جنہاں توں سرمایہ وی مل جاندا سی، ایہو جیہیاں وی سن جنہاں توں خوراک دیاں ضرورتاں پوریاں ہوندیاں سن۔ زراعت دے بارے وچ اک گل نوں سمجھنا ضروری اے کہ اہمہ قدرتی عمل اے کہ ہر فصل تے کپڑا لگدا اے۔ پر اک دلچسپ گل اہمہ دے کہ اک تے فصل دا کپڑا

دو جی فصل دے کیڑے دی خوراک ہوندا اے تے ایس طرح قدرت ولوں اک توازن برقرار رہندا اے۔ تے ایس لئی جدوں پرانے زمانے وچ اک کھیت وچ مختلف فصلاں دی کاشت ہوندی سی تے کیڑے مار دوائیاں دی ضرورت نہیں پیندی سی تے فصل تے لگن والے کیریاں دا خاتمہ قدرتی طور تے ہو جاندا سی۔

پر کچھ سوسال پہلے وڈیاں طاقتاں نے آکے مشرقی ماکاں وچ نو آبادیاتی نظام قائم کیتا تے اوہناں نے باقی چیزاں دے نال نال زراعت نوں وی اپنی کنٹرول وچ لیا تے ایتھوں ای زراعت وچ Biodiversity دا عنصر شامل ہويا۔ اوہناں نے شجر کاری دی زراعت نوں متعارف کروایا، یعنی سینکڑاں ایکڑ وچ اک ای فصل اگائی۔ ایس نوں مونو کچر وی کہندے نیں۔ پر ایس طرح دی زراعت دے نال کچھ خرابیاں وی نیں۔ جدوں سینکڑاں ایکڑ وچ اک ای فصل اگائی جاندی اے تے اک ای قسم دا کیڑا لگدا اے تے اوہ پوری دی پوری فصل نوں تباہ کر سکدا اے۔ ایس لئی کیڑے مار دوائیاں دی ضرورت پیش آؤندی اے تے ایہناں کیڑے مار دوائیاں دا اثر ساڈی خوراک تے ہوندا اے۔ پہلے اوہ زہر فصل وچ جاندا اے، فصل توں پانی دے نال ذرائع وچ او تھوں جانوراں دے وچ، فیر انساناں وچ۔ کیڑے مار دوائیاں دا اثر کچھ دیر بعد تھوڑا گھٹ ہو جاندا اے تے ایہناں دوائیاں دی مقدار زیادہ کرنی پیندی اے، اتھے تیکر کہ ایہہ زمین نوں تباہ کر دیندی اے۔

پچھلی صدی وچ مغرب دے سائنس داناں نے اک نویں قسم دا بیج تیار کرنا شروع کر دتا اے۔ ایس نوں High Yield Variety Seed کہندے نیں۔ یعنی اوہ بیج جیہدے نال پیداوار زیادہ ہوندی اے۔ ایس بیج نوں پیدا کرن لئی مختلف فصلاں دی خصوصیات لے کے اک نواں بیج بنایا جاندا اے۔ کیوں جے پودیاں دیاں زیادہ قسماں مشرقی ماکاں وچ نیں لہذا ایتھوں مختلف قسماں دے پودے مغرب دے سائنس دان اپنیاں تجربہ گاہواں وچ لے گئے تے ایہناں نیں زیادہ تجربے گیہوں تے چاول وغیرہ دیاں فصلاں اتے کتے۔ ایہدے توں ساڈے پودیاں دیاں قسماں وچ کمی ہوئی تے کچھ قسماں تے ناپیدا ہو چکیاں نیں۔ ایس طرح دی زراعت نال ہون والے نقصان دی اک مثال ایہہ وے کہ اک زمانے وچ جنوبی ایشیاء وچ چاول دیاں 25000 قسماں سن۔ پر ہولی ہولی ایہہ ساریاں ختم ہو گئیاں تے ہن صرف چھ قسماں باقی رہ گئیاں نیں۔ High Yield Variety بیج دا ایہہ فائدہ اے کہ ایس توں فصل وچ کئی گنا اضافہ ہویا اے کیوں جے ایہہ سال وچ تین چار دفعہ لگائی جا سکدی اے۔ پر

ایہدے نقصان وی نہیں۔ ایہناں نوں کیمیائی کھادواں، کیڑے مار دوا یاں تے بہت زیادہ پانی دی ضرورت ہوندی اے۔ تے کیوں جے پرانا پانی دا نظام ایہناں ضرورتاں نوں پورا نہیں کر سکدا۔ ایس لئی وڈے وڈے ڈیمیاں دیاں سکیمیاں بن رہیاں نہیں جیس دی وجہ نال لوک زمیناں توں بے دخل ہو رہے نہیں۔

زمین تے فصل نوں ہون والے نقصان توں علاوہ ایس نویں زراعتی نظام توں عورتاں تے وی منفی اثر پیا اے۔ عورتاں دا ہمیشہ زراعت وچ وڈا حصہ رہیا اے تے اوہناں نے اپنے خاندان نوں خود کفیل بنان وچ اک مثبت کردار ادا کیتا اے۔ کیوں جے فصل اکٹھی کرنا، صاف کرنا وغیرہ ایہو جیسے سارے کم عورت دے ذمے سی۔ پر زراعت وچ جدید ٹیکنالوجی تیکر عورت دی رسائی نہیں سی، ایس لئی اوہ ایناں ساریاں مکاں توں بے دخل ہو گئی جہناں دا ایس دے نال قدرتی طور تے تعلق سی۔ تے ایس توں عورت دا معاشرے وچ جیہڑا اک رتبہ سی، اوہ گھٹ ہون لگ پیا تے اوہ غریب توں غریب تر ہون لگ پئی۔ ہن ایہہ صورت حال اے کہ اک طراں نال ساری دنیا دی زراعت دا کنٹرول مغربی مکاں دے ہتھ وچ اے۔ ایس گل نوں ایس طراں واضح کیتا جا سکدا اے کہ پوری دنیا وچ دو سو صنعتاں جیہڑیاں زراعت نوں تے زراعت نال پیدا ہون والیاں چیزاں نوں کنٹرول کردیاں نیں، اوہ ساریاں ترقی یافتہ مکاں وچ نیں تے ایہناں وچوں 166 صنعتاں پنج مکاں دے ہتھ وچ نیں۔ 80 امریکہ وچ تے باقی جاپان تے دوسرے مغربی مکاں وچ نیں۔ یعنی دنیا دی 75% زراعت امریکہ دے ہتھ وچ اے تے ایہناں کمپنیاں دے جیہڑے بجٹ نیں اوہ ایسے وڈے نیں کہ 9 یا 10 ترقی یافتہ مکاں دے بجٹ دیکھے جاوَن تے اوہناں دے برابر ہون گے۔ ایس لئی اوہ ملٹی نیشنل ہماڈے لوکاں رشوت وی دے سکدیاں نیں تے ساڈی حکومت نوں خرید وی سکدیاں نیں۔ غرض کہ اسیں پوری طرح ایہناں دے شکنجے وچ آں۔ مثال دے طور تے دنیا وچ کیلے دی 75% پیداوار تین ملٹی نیشنل 70% کوکودی پیداوار 6 ملٹی نیشنل تے 90% تمباکو دی پیداوار 6 ملٹی نیشنل دے ہتھ وچ اے۔ زر مبادلہ دے لئی ایہہ چیزاں خام مال دی صورت وچ مغربی مکاں نوں دیتاں جاندیاں نیں تے فیروہ بیش قیمت داماں منگیاں ایناں نوں وچدے نیں۔

ایس ضمن وچ سب توں زیادہ افسوس دی گل ایہہ وے کہ زراعت وچ جیہڑیاں وی چیزاں استعمال ہوندیاں نیں اوہ ساریاں ای ایہناں کمپنیاں دے ہتھ وچ نیں۔ مثلاً ”بیج“

کیمیائی کھاد، کیڑے مار دوائیاں تے نویں ٹیکنالوجی وغیرہ تے ایسہ ایس گل دا نتیجہ اے کہ پچھلے 45 سال وچ اک تہائی مشرقی ملکاں وچ قحط دی صورت حال پیدا ہو چکی اے۔

دوسری جنگ عظیم توں بعد جدوں اقوام متحدہ دی تشکیل ہوئی تے بہت سارے ادارے مثلاً "یو نیسٹ" یو۔ این۔ ایچ۔ سی۔ آر (UNICEF, UNHCR) وغیرہ وجود وچ آئے تے ایہدے نال عالمی بینک تے عالمی مالیاتی فنڈ تشکیل ہوئے۔ ورلڈ بینک تے آئی ایم ایف ایسہ دونوں اک طرح دے بینک نیں جیہڑے درحقیقت لوکاں نوں قرضے دیاں سہولتاں دین لئی بنائے گئے۔ کیوں جے اوہ ملک جنہاں دی اپنی معیشت دوسری جنگ عظیم توں بعد تباہ ہو گئی۔ ایہناں نوں انسانی بنیاد تے قرضے دتے جاوے، جیہدے نال اوہ اپنی معیشت نوں بحال کر سکن، پر ایس دا مقصد کہ دونوں بینک انسانی حقوق تے انسانی ضرورت دے تحت کم کرن گئے اوہ بالکل ختم ہو گیا اے۔ تے ہن ایسہ ادارے دی منافع دی بنیاد تے قرضے دیندے نیں۔ تے انسانی ضرورتاں یا انسانیت دی فلاح و بہبود ایہناں دا مقصد یاں نصب العین بالکل نہیں رہیا، اقوام متحدہ دا ڈھانچہ جیویں تشکیل ہویا اوہ کسے نوں جواب دہ نہیں اے تے نہ ای ایہناں اداریاں نوں کوئی پچھ گچھ اے۔ تے ایسہ جیویں چاہن چلے نہیں کیوں جے اقوام متحدہ دے ہیڈ کوارٹر امریکہ وچ نیں تے امریکہ اک طرح دا مرکز بن گیا اے تے اقوام متحدہ تے اپنا اثر وی پا سکدا اے۔ شروع وچ جدوں اقوام متحدہ بنیا تے ایسہ نظام طے ہویا کہ ہر ملک ایس بحث وچ اپنا حصہ پاوے گا تے اک توازن ہووے گا۔ اپنے بحث دے لحاظ نال ہر ملک جنناں دے سکے گا اوہ دیوے گا۔ پر ہن ایسہ ہوندا اے کہ امریکہ اپنے حصے توں کتے زیادہ وڈی تعداد وچ رقم دیندا اے تے ایسہ پیسہ کسے فلاحی جذبے دے تحت نہیں دتا جائدا بلکہ ایس دے پیچھے ایسہ مقصد کارفرما ہوندا اے کہ اوہ سارے ملکاں تے کنٹرول کر سکے۔ تے اقوام متحدہ نوں اپنے مقاصد لئی استعمال کر سکے۔

ایسہ سمجھنا بہت ضروری اے کہ (Structural Adjustment Program) SAP یعنی ڈھانچے وچ تبدیلی دا پروگرام کیہ اے۔ جنوبی ملکاں اپنی معیشت نوں کس طرح بدلیا اے۔ ایسہ تبدیلی ملکی ضرورتاں دے مطابق ایہناں مطالبات دے تحت اے جیہڑے امریکہ، آئی۔ ایم۔ ایف یاں ورلڈ بینک توں آرہے نیں۔ ہن آئی ایم ایف تے ورلڈ بینک نے قرضہ دین لئی کچھ شرطیں عائد کیتیاں نیں۔ ساریاں شرطیں خالص مالی سرمایہ اندازی تے منافع دی خاطر نیں۔ تیجی دنیا دے ملکاں وچ کھلی معیشت دے بہانے ایہناں ملکاں وچ ملٹی

نیشنل دا داخلہ اے۔ نتیجی دنیا دے مزدوراں دا استعمال خام مال دی پیداوار وچ کیتا جا سکدا اے۔ تے ایہناں نوں کدی وی چیزاں بنان والی مشینری دی ٹیکنالوجی نہیں سکھائی جاندی۔ حکومت زمینداراں نوں مراعات دیندی اے کہ اوہ اجیہاں فصلاں پیدا کرن جیہیں دے نال ملک دی غذائی پیداوار بڑھتی ہو جاوے۔ آئی۔ ایم ایف تے ورلڈ بینک چاہندے نیں کہ ایہہ مراعات اٹھایاں جاون البتہ کیمیائی کھاد، بیج تے کیڑے مار دوائیاں دے لئی قرضے دیاں سمولٹاں دتیاں جاون، کیوں جے ایہہ سب کچھ ملٹی نیشنل تیار کردی اے۔

ایس دے علاوہ آئی ایم ایف نے ورلڈ بینک دی اک شرط ایہہ دے کہ کوئی ملک اپنی صنعت دی خود کفالت نہیں کرے گا تے تجارت اک عالمی نظام دے تحت ہووے گی۔ ایس توں نہ صرف جنوبی ملکاں دی معیشت بلکہ ساڈی ثقافت وچ وی تبدیلی آ رہی اے۔ جنوبی ملکاں دی ثقافت وچ اک دو جے دی مدد کرن دا عنصر شامل اے۔

جس طرح اسلام وچ لوکاں نوں نجی ملکیت دا حق اے، پر ایہدے وچ اک تصور ایہہ دے کہ جائیداد، ونڈ دتی جاوے تے دوسریاں دی مدد کیتی جاوے کیوں جے دولت اک تھاں تے مرکوز ہو کے نہ رہ جاوے۔ پہلے زمین وی لوکاں دی سا بنجھی ہوندی سی پر ہن ایہہ رجحان بدل رہیا اے۔

آئی ایم ایف نے مراعات ہٹان توں علاوہ ٹیکس ودھان دی وی گل کیتی اے۔ ٹیکس ودھان توں صرف اک مخصوص طبقہ جیہڑا براہ راست ٹیکس دیندا اے، اوہ متاثر نہیں ہوندا بلکہ ایہدے وچ کچھ بالواسطہ ٹیکس وی لگدے نیں۔ جیہدے توں جیہڑیاں زندگی دیاں بنیادی ضرورتاں دیاں چیزاں نیں، اوہناں تے اثر پیندا اے۔ مثلاً ”خوراک، پڑول، بجلی“ گیس وغیرہ دی قیمت بہت ودھ جاندی اے۔ ایہدے توں غربت دن بدن ودھدی جا رہی اے، تے غریب عوام ہور پس رہے نیں۔

چھپلی دو دہائیاں وچ اک ہور ادارے دا وی اضافہ ہویا اے۔ جیس نوں GATT کہیا جاند اے۔ ایس دے تحت جیہڑا معاہدہ ہویا اے ایس دا مطلب ایہہ دے کہ تجارت توں دی حد اں نوں بالائے طاق رکھ کے کرنی چاہیدی اے۔ یعنی کہ جیہڑیاں قوماں دے درمیان حد اں نے اوہ ہٹا دتیاں جاون تے ساری دنیا نوں اک امی نظام تصور کرن۔ ایس دا مطلب ایہہ ہویا کہ ترقی پذیر ملکاں دی صنعت دی کوئی صنعت نہیں رہی۔ کیوں جے ایہناں دی صنعت پہلے ترقی یافتہ ملکاں دی صنعت نال مقابلہ نہیں کر سکدی۔ لہذا جدوں ایہناں

ملکاں دیاں ودھیاں چیزاں مارکیٹ وچ آون گیاں تے لوک لازماً "ایہناں نوں امی خریدن گے۔" ایہدے توں غریب ملکاں دی جیسرٹی تھوڑی بہت صنعت اے اوہ تباہ ہو جاوے گی تے دنیا وچ ایہو امی ہو رہیا اے کہ چھوٹے چھوٹے صنعت کار بالکل ختم ہوندے جا رہے نیں۔

ہن گل اتھے تیکر آگئی کہ ذہنی حق ملکیت تے کنٹرول کیتا جا رہیا اے۔ بیجاں دیاں مختلف قسماں سی جنہاں نوں ترقی یافتہ ملکاں نے مشرقی ملکاں توں حاصل کیتا سی۔ ایہدے تے اوہناں نے اپنی سرنگا دتی اے کہ ایس دے استعمال تے سانوں معاوضہ دینا پوے گا۔ تے ایہہ ساڈی معیشت تے زراعت دے لئی بہت خطرناک گل اے۔

ایہناں ساریاں چیزاں توں ایہہ گل واضح ہو جاندی اے کہ آئی ایم ایف تے ورلڈ بینک لوکاں تے ملکاں دی فلاح دے کم نہیں کر رہے بلکہ کچھ طاقت ور ملکاں دے اشاریاں تے کم کر رہے نیں۔ ایس دے علاوہ بین الاقوامی معاہدے مثلاً "SAP, GATT" وغیرہ دے اثرات نہ صرف زراعت نوں بلکہ ترقی پذیر ملکاں دی پوری معیشت نوں مزید کمزور کر رہے نیں۔ ایس لئی ایہناں دے اثرات نوں سمجھن تے ایہناں تے بحث کرن دی بہت ضرورت اے۔

پنڈویاں عورتاں تے زراعت

نگرا احمد

زراعت وچ ہمیشہ توں عورتاں دا کردار بہت اہم رہیا اے۔ پر ایس دی اہمیت نوں کدی وی تسلیم نہیں کیتا گیا۔ پاکستان تقریباً 5 کروڑ عورتاں دیسی علاقیاں وچ رہندیاں نیں۔ ایہناں عورتاں دا اپنے گھربار تے قومی معیشت وچ بہت وڈا کردار اے۔ او بہت سارا وقت گھر دے کم، کاج، واہی نیچی تے ڈنگراں دی دیکھ بھال وچ لگا دیندیاں نیں۔ تے ایہناں وچوں کچھ عورتاں دست کاری وی کردیاں نیں تے کچھ سکولوں وچ استانیوں وی نیں۔ پر ایہناں دا بہت کم بغیر کسے مزدوری توں ای ہوندا اے۔ کیوں جو ایہناں کماں نوں عورتاں دے فرض سمجھیا جاندا اے۔ جیہڑا اوہاں، بہن تے دھی دی حیثیت وچ کردیاں نیں۔ ہور ایہناں کماں دے معاشی پہلوواں نوں نظر انداز کر دتا جاندا اے۔ حالانکہ ایہہ جان دی لوڑ اے کہ عورت جیہڑی گھر وچ تے گھر توں باہر کھیتاں وچ کم کردی اے۔ ایس نال نہ صرف گھر دا خرچہ گھٹ ہوندا اے بلکہ بندیاں واسطے باہر جا کے پیسہ کمانا وی سوکھا ہو جاندا ایہہ۔

پاکستان دی اک تہائی آبادی اپنی غریب اے کہ اوہناں دیاں بنیادی لوڑاں وی پوریاں نہیں ہوندیاں۔ ایس طراں دے حالات وچ ایہناں گھراں دی زندگیاں دا دار و مدار عورتاں دی محنت تے مشقت تے ای ہوندا اے۔ ایس ضمن وچ صرف ایہہ نہیں کہ ایہناں عورتاں دا کم تسلیم نہیں کیتا جاندا بلکہ ایہناں نوں کئی مسئلے وی درپیش نیں ایہناں وچوں کچھ توجہ طلب مسئلے ایہہ نیں۔ دیسی عورتاں دی زندگی دی بنیادی لوڑاں تک رسائی نہ ہون دے برابر اے۔ طبی سولتاں اوہناں تیک نیں پہنچیاں تے ایدے نال یاں تے او علاج توں بغیر ای دم توڑ دیندیاں نیں یاں فیربالکل آخری ویلے تے اوہناں نوں منجیاں تے پاکے شرلے جان دے نیں۔ جدوں اوہناں دا علاج ناممکن ہوندا اے۔ طبی سولتاں دی ایس حد تیک کمی اے کہ عورتاں نوں صحت دیاں بنیادی سولتاں وی میسر نہیں ہوندیاں۔ مثلاً ”کئی دفعہ

جدوں بچے دی پیدائش وچ کوئی مشکل آرہی ہووے تے اوہناں نوں بیل گاڑی تے پا کے زور زور نال ٹھایا جاندا اے۔ تاں جوں بچے دی پیدائش ہو جاوے۔ اگر ایس نال وی مسئلہ حل نہ ہووے تے اوس عورت دا بندہ اوس دے کن دے کول پستول چلاوندا اے تا جوں شور تے ڈر نال بچے دی پیدائش ہو سکے۔ ایس طراں کدی ماں تے کدی بال دی جان ضائع ہو جاندی اے۔ پنڈ دی عورت جدوں وی ماں بہن لگدی اے تے اوہناں نوں ایسہ خوف ہوندا اے کہ پتہ نہیں او زندہ وی بچے گی کہ نہیں۔

عورتاں نوں تعلیم دی سہولت وی نہیں۔ بچے تے وی، ای پنڈاں وچ ایسہ سہولتاں گھٹ نیں۔ پر لڑکیاں واسطے تے ایسہ نہ ہون دے برابر نیں۔ اعداد و شمار دے مطابق پرائمری سکولاں وچ بنیاں لڑیاں جا سکدیاں نیں اوہناں وچوں صرف 37% جا رہیاں نیں تے۔ 77% منڈے تعلیم حاصل کر رہے نیں۔ ایس طراں پنڈاں دیاں عورتاں وی شرح خواندگی 7% جدوں کہ مرداں دی 26% اے۔ بہناں علاقیاں وچ پین دے پانی تے گندے پانی دے نکاس دیاں سہولتاں نہیں اوتھے عورتاں نوں بہت مشکل ہوندی اے۔ ایسناں نوں صاف پین والا پانی ایندھن تے لکڑیاں تے ڈنگراں دے چارے واسطے دور جانا پیندا اے۔ سندھ وچ کچھ عورتاں نے دیا کہ اوہناں نوں چار چار دفعہ جا کے پانی لیاؤنا پیندا اے۔ ہر دفعہ پانی لیاؤن واسطے دو گھنٹے لگدے نیں۔ یعنی کہ سات آٹھ گھنٹے گھر دی پانی دی لوڑاں نوں پوریاں کروے لنگ جاندے نیں۔ سرحد وچ وی ایسیاں عورتاں نیں جتھے عورتاں صبح سویرے نکل جاندیاں نیں تے دوپہر تک پانی تے لکڑی لے کیمہوندیاں نیں۔ ایس دے علاوہ ماحول دی خرابی جنگلاں دے کٹن تے پانی دے ذرائع آلودہ ہون نال ایس مسئلے تے فاصلے ہو رہی ودھ گئے نیں۔ بہناں علاقیاں وچ پانی تے لکڑی لیاؤن لئی 15 منٹ چلنا پیندا اے۔ بہن اوتھے عورتاں اک دو گھنٹے چل کے پانی دے ذرائع یا جنگلاں تک پہنچ دیاں نیں۔ اگر جنگلات کٹن دی وجہ نال صبح ایندھن لکڑی نہیں ملدا تے او جھاڑیاں گھاس پھوس تے ایس طراں دیاں دو جیاں چیزاں لیا کے جلاندیاں نیں۔ جیس نال بے تحاشا دھواں اٹھدا اے بیہرم صحت واسطے خطرناک اے۔

اتھے ایسہ گل توجہ طلب اے کہ گھر واسطے پانی دے انتظام نوں عورتاں دی ذمہ داری سمجھیا جاندا اے۔ مگر علاقے واسطے پانی دی فراہمی دیاں سکیمیاں واسطے عورتاں دی رائے نہیں لی جاندی۔ پنڈاں وچ جدوں مرداں نال پانی دی فراہمی تے مشکلاں تے گل

ہو دے تے او خوب ویل تے زور دین گے۔ کیوں جو پانی لیا ونا عورتاں دی ذمہ داری سمجھیا جاندا ایے۔ لہذا مرد نکلے دی اہمیت تے زور ای نہیں دیندے۔ جدوں کہ عورتاں نال پانی دی فراہمی لئی گل کرے تے او نکلے لگان تے زور دین گئیاں۔ ایس طراں جنگلاں نال عورتاں وارشتہ بڑا پرانا تے مضبوط ایے۔ کیوں جو او اوتھے جا کے ایندھن لکڑی لیا ونا دی ایے تے جنگلاں دیاں دو جیاں چیزاں دا استعمال وی او کردی اے۔ پر شجر کاری دے پروگراماں وچ نہ تے عورتاں کولوں پوچھیا جاندا اے تے نہ ہی او تاں نوں ایس وچ شامل کیتا جاندا اے۔

عورتاں دا کم کیوں جو بغیر تنخواہ دے ہوندا اے ایس لئی او منصوبے بنان والیاں تے پالیسی بنان والیاں نوں نظر نہیں آوندا۔ جدوں اعداد و شمار لیئے جان دے نیں تے ایہناں وچ ایسی کم شامل ہوندا اے جیسا اجرت ملدی ہوئے یا جیہڑا نفع بخش ہو دے اوس وچ استانیان تے شامل ہو جاوےں گئیاں پر او عورتاں جیہڑیاں کھیتاں تے گھراں دا باقی کم کردیاں نیں او امور خانہ داری گھر دے کماں دے خاندان وچ آجان گئیاں پر قومی اعداد و شمار وچ ایس دا ذکر نہیں ہووے گا۔ مثلاً "1981ء دے اعداد و شمار دے مطابق سارے پاکستان وچ 176 عورتاں زراعت تے لائیو شاک لئی کم کردیاں سن۔ ظاہر اے صرف 176 عورتاں دے واسطے زراعت تے لائیو شاک دے حوالے نال کوئی پروگرام تے من توں رہیا۔ ایس لئی نہ تے ایہناں واسطے کوئی فنڈ رکھے جان گے تے نہ ای کوئی تربیت دا پروگرام بنے گا۔ ایس لئی پنڈاں دیاں عورتاں کول زراعت دے حوالے نال کوئی تربیت دے پروگرام تے قرضے دی سہولت میسر نہیں ہوندی تے نہ ای او ٹیکنالوجی دے حوالے نال کوئی استفادہ حاصل کر سکدیاں نیں۔

زمین دی ملکیت مرداں دے ناں تے ہوندی اے عورتاں نوں اکثریاں تے او تاں دا حصہ نہیں دتا جاندا یاں فیر جیہڑی زمین او تاں دے نام تے ہوندی اے اوس تے مرداں دا کنٹرول ہوندا اے۔ لہذا قرضے دی سہولت واسطے جیہڑی زمین دی ملکیت دی ضمانت چاہیدی ہوندی اے او نہیں ہو سکدی تے قرضے تیک او تاں دی پہنچ نہیں ہوندی۔

جداں جدان شاملات طاقتور لوکاں دے قبضے وچ آوندی جارہی اے۔ عورتاں دی اوس تیک پہنچ ختم ہو رہی اے۔ پینے والے پانی، ایندھن تے چارے دیاں لوڑاں جیہڑیاں کافی حد تیک ایہناں شاملات نال پوریاں ہو جاندیاں سن اوہن نہیں ہو سکدیاں کیوں جو ہر

جگہ ہن کوئی نہ کوئی قبضہ گروپ موجود اے ایس نال عورتاں واسطے ذرائع ہو روی گھٹ ہون لگ پئے نیں۔

عالمی تجارتی معاہدے جیس طراں SAP تے GATT وغیرہ جیسرے IMF تے عالمی بینک ساڈے تے لاگو کر رہے نیں اوٹاں نال وی پنڈاں دی زندگی تے زور دتا جاندا اے کہ آمدن ودھاپے تے خرچے گھٹ کریں۔ یعنی برآمدات ودھاپے تے درآمدات گھٹ کریں۔ ویلیکمن وچ تے اے مشورے بڑے معقول نظر آوندے نیں۔ پر اگر ایس دا تفصیلی جائزہ لیا جاوے تے ایہہ سب توں زیادہ اک چھوٹے کسان تے غریب گھرانیاں تے اثر انداز ہوندے نیں۔ مثلاً ”جدوں خرچیاں نوں گھٹ کرن دی گل ہوندى اے تے اوہدے واسطے اینٹ اے پی کہ جیسریاں کساناں نوں مراعات ملدیاں نیں او گھٹ کر کے ٹیکس ودھادے تے جان، مزید ایہہ کہ جدوں ساڈی حکومت خرچے گھٹ کرن تے آوندی اے تے جیسرے شعبے، جکے متاثر ہوندے نیں او تعلیم، صحت یا سماجی فلاح دے نیں۔ لہذا غریب لوک جنہاں دیاں بنیادی لوڑاں ای پوریان نہیں ہوندیاں اگر اوہناں تے ہو ردباؤ پئے گا تے اوہناں دی معاشی حالت ہو ر خراب ہو جاوے گی۔

ایس دے علاوہ برآمدات ودھان واسطے آمدن کمان والیاں فصلاں دی کاشت ودھائی جارہی اے تے جدید ٹیکنالوجی استعمال کیتی جارہی اے۔ جیس نال گھٹ افرادی قوت دی لوڑ پندی ایے۔ لہذا زیادوں توں زیادہ بستے توں بستے مزارعے بے دخل کتے جارہے نیں۔ مرد تے کھیتاں وچ مزدوری کریندے نیں یا فیر شہراں ول چلے جاندے نیں۔ پر عورتاں دی جیسرے پیداواری کمان وچ اہمیت سی گھٹ ہو گئی۔ لیکن ایس دا مطلب ایہہ ہرگز نہیں اے کہ اہمیت دے نال نال اوہناں واکم وی گھٹ ہو گیا اے عورتاں نے خانداناں نوں بہر حال فاقیاں توں بچانا اے۔ ایس واسطے اوٹاں نوں پاویں چار چار میل دور جا کے ایندھن لیاوٹا پئے یا کمان دے انتظام لئی مزدوری کرنی پے رہی اے ایس نال عورت تے کم دا ہو ر وزن پے گیا اے تے جیسرے خوراک دا تحفظ سی اوہ وی ختم ہو گیا اے۔

ایس دے علاوہ (General Agreements on Trade and Tariff, GATT) دے حوالے نال آزاد تجارت دی گل ہوندى اے۔ ایہہ کیسا جارہیا اے کہ 2003ء تک تجارت نوں آزاد کرنا ہوئے گا۔ یعنی کہ برآمدات تے برآمدات تے کوئی بندش نہیں ہووے گی۔ ایس نال زراعت دا او شعبہ جیسرے بین الاقوامی سطح تے مقابلہ نہیں کر سدا بالکل تباہ ہو کہ رہ جائے گا تے

ایس دا اثر دیکی علاقیاں وچ بہت منفی ہووے گا۔ اوتھے روٹی دی ہو رکھی ہون دا امکان ایسے تے ایس نال دیکی پنڈاں دی خود کفالت، بری طراں متاثر ہوئے گی۔ خوراک اگر سستی ہووے گی تے ایس نوں خریدن لئی جیسیاں دی لوڑ ہووے گی۔ پر ضروری نہیں کہ سب کول روزگار ہووے تے مردان نوں شہراں وچ جا کے کم لینا پئے گا۔ لہذا جیہڑا اک دم بوجھ اے اووی گھراں دیاں عورتاں تے پئے گا کہ کسے طراں خاندان نوں فاقیاں توں بچایا جاسکے۔ ایہہ بن دی ہو رہیا اے لیکن مستقبل وچ ایہہ ہو رو دھن دا امکان اے۔

ایس دے علاوہ ذہنی حق ملکیت (Intellectual Property Rights) دی وی گل ہوندی اے۔ جیہڑی مغربی ملکاں نے دریافت کیتا اوس تے اوہناں دی مرگک جاوے گی۔ پہلے تے ایہہ بیج سنبھال کے رکھ لیا جاندا اسی تے نویں فصل وچ اووی بیج کم آوندا اسی۔ پر بن ایس دے استعمال لئی پیسے دینے پئیں گے۔ کیوں جو ایسے مغربی ملکاں دا دریافت شدہ بیج ہووے گا۔ جدید ٹیکنالوجی دے نال نال کیمیائی کھاداں تے کیڑے مار دوائیاں دا اندھا دھند استعمال ساڈے ماحول تے صحت تے منفی اثر چھڑ رہیا اے۔ پودیاں تے کیمیائی دوائیاں چھڑکیاں جاندیاں نیں۔ چونکہ عورتاں کپاہ، جنن داکم کردیاں نیں، لہذا عورتاں تے اینساں دوائیاں دا براہ راست اثر ہوندا اے۔ اینساں پودیاں نوں چھون لئی تے آلودہ پانی دے استعمال نال جیہڑا پیئیں تے فصلاں واسطے استعمال ہوندا اے۔ عورتاں تے بچے شدید متاثر ہو رہے نیں۔ ایسے توں متاثر عورتاں معذور بچیاں نوں جنم دے سکدیاں نیں۔ اک ہو رہی اے کہ عورتاں ای اینج نوں جمع کردیاں نیں تے ایس دی حفاظت وی کردیاں نیں۔ پنجاب وچ کیڑے مار دوا دے طور تے پارے نوں ریت وچ ملا کے چھڑک دتا جاندا اے۔ پارہ وچ کیوں جو حل پذیری نہیں ہوندی کہ زمین تے شبن نال غائب ہو جاندا اے۔ ایہہ ہولی ہولی زمین تے جم دا اے تے ایس طراں ایہہ پانی دے ذرائع وچ چلا جاندا اے۔ ایہہ اک بہت ای خطرناک گل ایسے تے انسانی حیوانی تے نباتاتی زندگیاں تے ایہدے بہت خراب اثرات ہون گے۔

دیہاتی عورتاں نوں لائیو شاک تے پولیٹری دے بارے وچ وی تربیت دین دی لوڑ اے۔ ایس سلسلے وچ باقاعدہ تربیتی کورس ہونے چاہیدے نیں۔ کوشش ایہہ کرنی چاہیدی اے کہ ایہہ کورس شہراں دی بجائے اوہناں دے اپنے قریبی علاقیاں وچ ہوں۔ تاجوں زیادہ توں زیادہ عورتاں دی شمولیت نوں یقینی بنایا جاسکے۔

اینساں سسلیاں دے حل لئی مندرجہ ذیل نقاط تے غور کیتا جا سکدا اے۔

حکومت دے منصوبیاں تے پالیسیاں وچ عورتاں دے فائدے دا خیال رکھیا جاوے تے نالے اوہناں دے کم نوں تسلیم کیتا جاوے۔ جیہڑا کہ خاندان دی آمدنی تے بھائی بہت اہمیت دا حامل اے۔ جدوں تیک عورتاں دے واسطے منصوبے تے پروگرام نہیں بنائے جان گے ترقی دی حکمت عملی کامیاب نہیں ہو سکی۔ ہن تیک ایس سلسلے وچ جیہڑی پیش رفت ہوئی اے او کجھ ایچ اے پی کے ستویں پنج سال دے منصوبے وچ عورتاں دا ذکر بالکل نہیں سی۔ پراٹھویں منصوبے وچ اک لائن آگئی کہ عورتاں دی شمولیت دی حوصلہ افزائی کیتی جاوے گو کہ ایہ بہت معمولی گل اے پر اوس توں مزید اگے ودھیا جاوے تے ہر تھاں ایہ مسئلے چلے جان تے گل کجھ بن سکی اے۔

حکومت جدوں رہائشی یا زرعی منصوبیاں دے حوالے نال زمین تقسیم کردی اے تے زمین دی نامزدگی وچ شوہر دے نال نال بیوی دے نال تے وی زمین ہونی چاہیدی اے۔ او گھر بنناں وچ عورتاں سربراہ نہیں تے اوہی کما کے لیاوندیاں نیں اوتھے زمین اونٹاں دے نال ای ہونی چاہیدی اے۔ ایس دے علاوہ ایس گل نوں یقینی بنانا چاہدا اے کہ جیہڑی زمین عورتاں دی ملکیت اے۔ اوکے دباؤ وچ آئے بغیر اوس تے اپنا حق سمجھن۔

قومی اعداد و شمار تے منصوبہ سازی دی دستاویز وچ دیہاتی عورتاں دے کم دے بوجھ نوں تسلیم کرنا چاہیدا اے۔ مرداں تے عورتاں دے بارے وچ علیحدہ علیحدہ اعداد و شمار ہونے چاہیدے نیں۔

زارعت دے حوالے نال ایہ جان دی لوڑا اے کہ عورتاں ایس وچ کی کردار ادا کردیاں نیں تاجوں ایس نوں سامنے رکھ کے عورتاں نوں زرعی پروگراماں وچ شامل کرن لئی لائحہ عمل بنایا جاسکے۔

دیہاتی عورتاں دے روایتی علم تے تجربیاں نوں کھٹا کیتا جانا چاہیدا اے تاجوں سائنسی تے منصوبے ساز ادارے ایس علم نوں اپنی منصوبہ سازی وچ استعمال کر سکن۔

پیداوار دے ودھن نال دیہی عورتاں دی آمدن ودھے گی تے اوہناں نوں مالی وسائل حاصل ہون گے۔ ایس لئی ضروری اے کہ اینٹاں نوں ایہ معلومات دتیاں جان کہ اوتھے سرمایہ لگان، قرضے کیتھوں لین تے جدید ٹیکنالوجی کداں استعمال کرن۔

حکومت پانی دی فراہمی دے پروگراماں تے منصوبیاں دے بارے مقامی گروپاں دا تعاون حاصل کرے عورتاں دی شمولیت دی ضمانت دیوے تاجوں لوکاں دا حق استعمال بحال کیتا جاسکے۔

غریب دیہاتی عورتاں دا انحصار جنگلاں تے اے۔ جنگلات دی انتظامی کمیٹی وچ اوہناں دی 50 فیصد تک نمائندگی ہونی چاہیدی اے۔ ایس دے علاوہ شجرکاری دے کم وچ عورتاں دے گروپاں دی رائے لئی جاوے تے ایناں توں حاصل ہون والی معلومات نوں محکمہ جنگلات دے تحقیقی پروگراماں وچ شامل کیتا جاوے۔

نویں بین الاقوامی تجارتی نظام SAP تے GATT وغیرہ دے بارے معلومات پھیلان دی لوڑ اے تاکہ لوکاں نوں اوہدے منفی اثرات دا پتہ لگ سکے تے سیاسی دباؤ نال مقامی تے بین الاقوامی سطح تے SAP تے GATT دے منفی اثرات نوں گھٹ کرن دی کوشش کرنی چاہیدی اے۔ ایس دے علاوہ قومی سطح تے ایخ دے قانون بنان توں روکیا جاوے جیس نال ذہنی حق ملکیت دے ذریعے ساڈے زراعت دے شعبے نوں کنٹرول کیتا جاوے گا۔

اینناں سب مسئلایاں دے حل کرن تے مستقبل لئی کوئی مثبت لائحہ عمل بنان لئی عورتاں نوں خاص طور تے غریب تے پنڈ دیاں عورتاں نوں منظم ہون دی لوڑ اے۔ اجتماعی اکٹھے عمل نال ای عورتاں دی آواز سنی جاوے گی تے اینناں تیک تربیت دے کورس پہنچانا آسان ہووے گا۔ ایس توں علاوہ قرضے دی سہولت لئی وی ایہہ گروپ ضمانت دے سکے گا۔ ایہہ گروپ عورتاں دے دوجے سماجی مسئلے دی حل کر سکدے نیں۔

ماحولیات تے نقل مکانی

نفسہ شاہ

ماحول یا ماحولیات دا نظریہ جدوں عالمی سطح تے متعارف ہويا تے اے نظریہ ایس نظام دے خلاف سی جیہڑا دنیا دے قدرتی وسیلیاں نوں دھڑا دھڑپیے وچ بدل رہیا سی۔ او نظام جیس دے نتیجے وچ ترقی دے ماڈل نیں جتھے تھوڑے مسئلے سنوارے نیں او تھے بہت سارے مسئلیاں نوں جنم دی کیتا اے۔ غربت بے روزگاری تے اک پاسے، ایس دے نال نال ساڈی ثقافتی علم تے عقلمندی تے ساڈے اپنے علماں دے ذخیرے وی مک رہیے نیں۔ بد قسمتی دے نال ماحولیات دا نظریہ وی ایسے نظام دا حصہ بن چکیا اے۔ ایس نظام وچ شامل معاشی ماڈل جیہڑا ماحولیات دے استحصال نال وجود وچ آؤندا اے۔ اوہ اک ایسے معاشرے نوں جنم دیندا اے جیہڑا طبقاتی فرق نوں ہور ابھاردا اے۔ سارے قدرتی وسائل سرمایہ داراں تے فوجی ڈھانچے کول ہوندے نیں۔ جدوں کہ قدرتی وسائل دے گھٹن نال غریب لوک زیادہ متاثر ہوندے نیں۔ بین الاقوامی سرمایہ داری نظام وچ اوہ آزاد تجارتی پالیسیاں وی شامل نیں جیس دے تحت مشرقی ممالک دے وسائل مغرب وچ جا رہے نیں تے جیس نال ساڈے چھوٹے چھوٹے کاشتکار تے صنعت کار ہمیش لئی ک سکدے نیں۔

اج کل ماحول دے تحفظ نوں عالمی سطح تے بہت دھوم دھام نال منایا جاندا اے۔ فیر ایس نظریے دی مقصدیت اوس دن تک گئی سی جدوں Sustainable Development یا پائیدار ترقی دی اصطلاح ایجاد ہوئی سی۔ ایس دا مطلب اوہ ترقی اے جیہڑی ساڈی آؤن والی نسل دے وسائل نوں نہ مکا دیے۔ پائیدار ترقی دا پس منظر انج اے پی دنیا دے لیڈراں نے جدوں دیکھیا کہ ہون دا نظام کچھ لوکاں دے ذاتی فائدے واسطے عام لوکاں دے طور طریقے تے اوٹان دی زندگیاں دا خاتمہ کر رہیا اے تے، وٹان نے آکھیا کہ ایس نظام نوں ایسہ چلان گے۔ فیر پائیدار ترقی دی اصطلاح نوں سامنے لایا گیا۔ ماحولیات دے واسطے کم کرن ایجنسیاں

تے این جی اوز ایس پائیدار ترقی نوں چنگاں سمجھ کے کم کر رہیاں نیں۔ ایس وچ آئی یو سی این یو این ای پی تے ساڈی اپنی این جی اوز وی شامل نیں۔ وسائل بن دی بین الاقوامی سطح تے گھٹ ہو رہے نیں۔ طاقت ور تے امیر ملک ایسہ چاہندے نیں کہ غریب ملک اپنے ماحول تے وسائل دا سانجھ کرن۔ تاجوں اوہ وسائل امیر ممالک واسطے استعمال ہو سکن۔ اتھے گل کرن دا ایسہ مقصد اے پئی پائیدار ترقی سرمایہ داری نظام دا متبادل ہونا چاہیدا اے نہ کہ ایس دا اک حصہ۔ ایس نظام وچ رہندے ہو یا پائیدار ترقی دی گل نہیں ہو سکدی۔ ماحولیات دا مسئلہ عالمی نوعیت دا ایے۔ لیکن جدوں وی بین الاقوامی سطح تے ایس مسئلے تے گل ہوندی ایے تے کیونکہ وڈے ملک غریب ممالک دی مدد کوئے نیں لہذا انہاں تے تجویزاں دی ٹھونس دے نیں۔ جدوں ریو کانفرنس ہوئی تے اوس وچ اے نظریہ پیش کیتا گیا کہ جیہڑا آلودگی کرے اوہ ای بھرے۔ اتھے اے گل صاف ہو جائدی ایے کہ ترقی دے تصور دے تحت آلودگی پیدا کرن دا سارا الزام غریب مشرقی ممالک نوں دتا جائدا اے۔ کیا اے جاندا اے کہ غریبی ایٹاں لوکاں نوں مجبور کر دیندی اے کہ اوہ درخت کٹن تے روزگار دے ایسے طریقے استعمال وچ لیاوین جیہڑے ماحول نوں تباہ کرن۔ جدوں کہ ایس ضمن وچ سرمایہ داری نظام یا فوج دے ذریعے جیہڑا ماحول متاثر ہوندا ایے تے نیو کلیائی مواد شیا جاندا ایے ایس نوں نظر انداز کر دتا جائدا ایے۔ نو آبادیاتی نظام دے تحت جیہڑے ممالک مشرقی ممالک دے وسائل اوٹاں دی زراعت تے روایتی علماں نوں تباہ کیتا تھا۔ ایس دے تحت ایسہ اصول مسئلے دا حل نہیں کیوں جو ایسہ سب اوس نظام دا حصہ ایے جیہڑا وسائل نوں پیسے وچ بدل دیندا اے۔

ایس توں علاوہ اے ماحول اک انڈسٹری بن چکیا اے۔ اوی ملٹی نیشنل جیہڑی پہلے کیڑے مار دوائیاں تے کیمیائی کھاداں وغیرہ بنان دیاں سن ہن ”ماحول دوست“ ورگیاں اصلاحات سامنے لیا رہیاں نیں۔ یعنی پہلے اے نظام مسئلے پیدا کردا ایے تے فیر اوس دے حل لب کے سرمایہ بٹاندا اے۔ اوہ ای معاشی ماڈل اے ایس وچ کوئی تبدیلی نہیں آئی۔ ایسہ تے عالمی سطح تے منیلاں دی نشاندہی سی۔ پر ملکی سطح تے وی ایسہ ای عوامل کم کوئے نظر آؤندے نیں۔ فوجی سرمایہ کاری دا نظریہ جیہڑا بہت پرچار ہو رہیا اے ساڈی مقامی چھوٹی صنعتاں نوں ختم کر سکدا ایے۔

جدوں غلط ترقیاتی پالیسیاں دے نال اسی خود غریبت پیدا کر دے آں تے ایہدے حل

لئی حکومت عالمی بینک تے آئی ایم ایف دے نال سمجھوتہ کر لیندی اے۔ ایس دے نتیجے وچ ہن والے معاہدیاں نال "SAP" تے "GATT" نال اونج تے ایسہ نظر آؤندا اے کہ ترقی ہووے گی جیسری ہولی ہولی عام لوکاں تک پہنچے گی لیکن ایس نال غربت وچ ہو ر وادا ہووے گا۔

ساڈی بہتی نظر وڈے وڈے پروگراماں ول ہوندی اے کہ وڈا قہر مل پلانٹ لایا جاوے یا وڈے وڈے ڈیم بنائے جان۔ ایس نال عام لوک تے ہاری جیسرے اپنی زمیناں نوں چھڈ جانداں نیں اوہ بے گھر ہو جانداں نیں نالے بھدوڑ گاری وچ چوی ڈا ہوندا اے۔ ایس دے علاوہ جیسرے چھوٹے چھوٹے پروجیکٹ منصوبے نیں او لوکاں دیاں ضرورتاں نوں سامنے رکھدیاں ہو یاں بندے نیں۔ اہناں وچ مقامی علماں نوں وی استعمال کیتا جاندا اے۔ کچھ ماحولیات تے کم کرن والی این جی اوزدی چھوٹے منصوبیاں تے کم کر رہیاں نیں۔ فیر جدوں وڈے منصوبے آؤندے نیں تے اوناں دا خاتمہ کر دیندے نیں۔ ایس توں علاوہ جدوں تیک بنیادی ڈھانچے وچ تبدیلی نی آئے گی ترقی دیرپا ثابت نہیں ہو سکدی۔ ایس واسطے ترقی پذیر مٹکاں نوں چاہیدا اے کہ اپنے مقامی تے روایتی سوچ سمجھ دے ذخیراں توں مدد لین۔ اپنے وسائل تے غور کرن کہ او کس طراں اوناں نوں سانجھ کے رکھ سکدے نیں۔ تاں جو امیر ملک جیسرے تہی دنیا دے وسائل دا خاتمہ کرن لگے نیں اوناں نوں کیس طراں روکیا جا سکدا اے۔

نقل مکانی بنیادی طور تے ماحول دے مسئلے دی ای پیداوار اے۔ جنگلاں دے کٹن تے ہو ر وڈے وڈے ترقی دے منصوبیاں نال جدوں ماحول آلودہ ہوندا اے او سیٹراں ای مقامی لوکاں نوں وی اپنی آبائی زمین چھڈ کہ روزگار دی تلاش وچ شہراں وچ آنا پسند کر دے نیں۔ تے ایدے نال ہو ر مسئلے پیدا ہوندے نیں۔ لوک کدی وی اپنی مرضی نال اپنی آبائی جگہ نہیں چھڈ دے بلکہ بعض ویلے کسے مشکل یا ہو ر وجہ دے نال اسیٹراں صورتحال ہو جاندی اے کہ اوہ اپنی جگہ چھڈن تے مجبور ہو جاندے نیں۔ نقل مکانی سرمائے دی نقل و حمل دے نال نال چل دی اے لوک اوتھے جاندے نیں جتھے اوناں نوں روزگار ملے یا فیر ملن دی امید ہووے۔ اج تھائی لینڈ وچ جسم فروشی اک صنعت بن گئی اے۔ پر ایس دی وجہ ایسہ ہی اے کہ 1950ء دی دہائی وچ جدوں اوتھے زرعی اصلاحات ہوئیاں تے وڈے وڈے منصوبے لگے تے عورتاں دیاں زمیناں اوناں کولوں چھٹ گئیاں۔ شہراں وچ جا کے اوناں

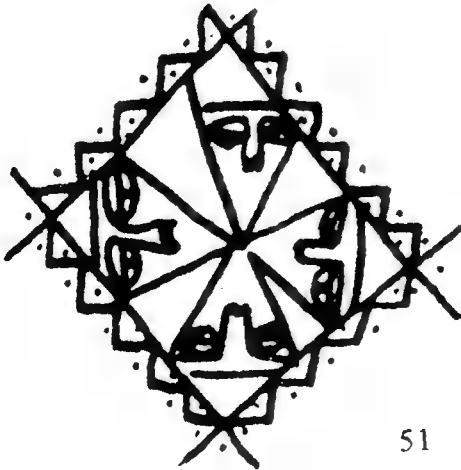
نوں پیسے کمان دا اک ای ذریعہ نظر آیا تے او جسم فروشی سی۔ بعد وچ اوتھے ٹورسٹ والے وی آگئے تے ایسہ اک صنعت دی وانگ بن گئی۔ اسطراں ساڈے ملک وچ دی لوک پنڈاں توں شہر دے علاقیاں وچ روزگار واسطے آوندے نیں۔ تے کراچی دیاں سڑکاں تے آکے فقیر، منگن والے بن جانداں نیں۔ ایسہ سب اوس نظام دا نتیجہ اے جیہڑا لوکاں نوں گھرتوں بے گھر کردا اے۔ بین الاقوامی سرمایہ داری نظام لوکاں نوں بے گھر ہون دا سبب بن دا اے۔ جدول نویاں مشیناں لگ دیاں نیں تے مزدوراں دا روزگار کھولیا جاندا اے تے اوہدوں روزگار واسطے اوہ بے گھر ہو جاندا اے۔

اج کراچی تے پاکستان وچ اندازے ٹال ڈیڑھ لاکھ بنگال دے لوکی واس دے نیں۔ تے کہیا ایسہ جاندا اے کہ ایسناں نوں جہازاں وچ بھر کے واپس بھیج دو۔ پر ایسہ کوئی حل نہیں کیوں جو ایسہ می لوک فیرواپس آجاون گے۔ لہذا ایس گل دی لوڑ اے کہ نقل مکانی نوں بین الاقوامی سطح تے تسلیم کیتا جاوے۔ نقل مکانی تے بہر حال ہووے گی۔ اگر ایوں تسلیم نئی کیتا جاندا تے ایسے ٹال کئی خرابیاں پیدا ہونیاں نیں۔ مثال دے طور تے غیر قانونی عورتاں نوں خریدتا تے وچننا۔ جسم فروشی حتیٰ کہ ہر طراں دے غیر قانونی کم ہوندے نیں۔ ایس ضمن وچ اک مفروضہ اے کہ ساڈے ملک وچ جیہڑے مہاجر آوندے نیں اوہ ساڈے مقامی وسائل نوں تباہ کر رہے نیں۔ لیکن اگر ایسی کسے دی ملک دی معیشت نوں دیکھئے تے مہاجر ہر جگہ نیں تے مقامی لوکاں وچ مقابلہ وی پیدا ہوندا اے۔ مثال دے طور تے بنگالی ٹھیکرے تے سندھی ٹھیکریاں وچ اک مقابلہ چلدا اے۔ پر وڈے پیمانے تے ایسہ نہیں ہوندا۔ ایس توں دکھ نقل مکانی نوں قانونی تحفظ دے دتا جاوے تے اوہناں دے لئی لائسنس دے دتا جاوے تے اوہناں دی نقل و حرکت تے کنٹرول رکھیا جاسکدا اے۔

لہذا ماحولیات دی خرابی تے دولت دی غیر مساوی ونڈ ٹال جتے ہو رہے سارے مسئلے پیدا ہوندے نیں اوتھے نقل مکانی دی ایس دا اک حصہ اے تے ٹالے نقل مکانی نوں ماحولیات دے پس منظر وچ دیکھن دی لوڑ اے تاہوں ایس مسئلے دا کوئی حل کڈیا جاسکے۔

عورتاں تے دباؤ دے نظام

عورتاں دے حقوق تے انسانی حقوق

نسرین اظہر

تاریخ ایس گل دی گواہ اے جدوں تک نجی ملکیت دا تصور نہیں سی آیا تے زمین قبیلے دی سا بھئی ملکیت ہوندی سی اوس ویلے کوئی وی بندہ بھکائیں سی رہندا کیوں بے زمین دی پیداوار تے ہر کم کرن والے دا حق ہوندا سی۔ جدوں نجی ملکیت دا خیال آیا تے اوہ اپنے نال ای جاگیرداری تے پد رشاہی نظام وی لے کے آیا۔

۱۔ انہاں جاگیرداراں نے نہ صرف غلاماں نوں اپنے قبضے وچ کیتا نالے اوہاں کوں لوں جبرا "کم دی لیتا" جدھے وچ مردے عورت دو نویں شامل سن۔ او لوک ورہیاں توں زمین تے رہے سن، تے ایدھے توں کافی فائدہ پکدے سن۔ اوہاں لوکاں نوں زمیناں توں باہر کندوتا تے نالے اوہاں نوں اوہاں دے بنیادی حق توں وی محروم کردتا۔

ایس نظام توں پہلاں عورتاں دی بڑی عزت تے وڈیائی ہوندی سی کیوں بے اوہاں وچ دی خوبیاں سن جیویں اوہ زمین تے کم کردیاں سن، کاشتکاری کردیاں سن تے ایدے نال ای او سارے کم کردیاں سن، بیڑے بندے کردے سن۔ تے ایدھے نال ای اک نوئیں نسل نوں ترقی دیندیاں سن۔ ایس ای پاروں جدوں قبیلیاں وچ وڈھے وڈھے فیصلے کتے جاندے سن تے اوہدے وچ عورتاں دی گل نوں بڑی اہمیت دتی جاندی سی۔ پر نجی ملکیت تے پد رشاہی نظام دا سب توں زیادہ نقصان عورتاں نوں ہويا جتاں نوں باہر دی کھلی فضاء توں کھچ کے گھردی چار دیواری وچ بند کردتا گیا تے عورتاں دی آزادی نوں پوری طراں بند کرن لئی رسم تے رواج استعمال کھتے نالے مذہب وی استعمال کیتا گیا۔

صدیاں توں چلدا آریا سی کئی مذہباں جنہاں وچ عیسائیت، یہودیت تے اسلام دے کئی دانشوراں تے فلسفیاں نے عورتاں تے غریب لوکاں لئی آواز اچی کیتی تے کوششاں کیتیاں تاں جو اوہاں نوں انصاف مل سکے۔ تے نالے لوکاں وچ اے احساس جگایا جاوے کہ لوکاں دی بہتی تعداد اک مراعات یافتہ اقلیت گروپ دے جتھ وچ اے تے جیدی وجہ نال نہ

تے اوٹاں دے کوئی حقوق ایسے تے نہ ای اوہناں نوں اپنی زندگی تے کوئی اختیار ایسے۔ ایس مسئلے نوں کنیاں سطحاں اتے چکیا گیا ایسے پر بین الاقوامی سطح اتے ایس گل نوں دو جی جنگ عظیم دے بعد وچ بنیا گیا اے۔

دو جی جنگ عظیم دے بعد دنیا دے سارے ملک اکٹھے ہوئے تے اقوام متحدہ نوں بنایا اک بین الاقوامی دستاویز تیار کیتی گئی جیہڑی ”اقوام متحدہ دی قرارداد برائے انسانی حقوق“ اکھواں دی ایسے۔ ایس دی بنیاد اے سی بی ساری انسانیت، اوہ پانویں کسے وی مذہب، کیسے وی رنگ، کسے وی قوم وچوں ہووے مرویا عورت ہووے ایہاں دے حقوق اکو جیئے نیں تے ایہہ حقوق ۱۔ نہاں نوں ہر حال وچ بغیر کسے ونڈ پائے میسر ہون دی حیثیت نال ملنے چاہی دیے نیں۔ ایس دستاویز وچ زندہ رہن دا حق، پانی دا حق، سیاسی حقوق تے سماجی حقوق وغیرہ دی علیحدہ علیحدہ دستاویزات تیار کیتیاں گئیاں۔ پر عورتاں نوں ایہہ احساس ہو یا کہ اوٹاں دی جنگی طرح نال نمائندگی نہیں ہوئی۔ ۱۔ نہاں دے مفہوم یا لکھن وچ کتے وی ایس گل دا عکس و۔ لیکن وچ آؤندا کہ عورتاں دے نال جیہڑا سلوک ورتیا جاندا ایسے اوہ وی بنیادی حقوق دی پامالی ایسے۔ جنوں قومی تے بین الاقوامی سطح اتے منواون دی لوڑ ایسے۔

۱۹۹۳ء وچ انسانی حقوق اتے ہون والی ویانا کانفرنس نوں پہلاں کئی غیر سرکاری تنظیمیں نے ایس مسئلے نوں چکیا۔ بنگاک دی این جی او قرارداد وچ اے آکھیا گیا پئی عورتاں دے حقوق تے ایہاں دیاں حیثیتاں دی پامالی دا ذکر کسے وی انسانی حقوق بین الاقوامی دستاویز دی تحریر یا مواد وچ و۔ لیکن وچ نہیں آؤندا۔ خواتین محاذ عمل پاکستان نے وی ایس سلسلے وچ کم کیتا تے کئی تجاویزاں پیش کیتیاں جہاں دا مقصد عورتاں دے کم، حقوق تے اوٹاں دے نقطہ نظر نوں اقوام متحدہ دی دستاویز وچ پیش کرنا سی۔

عورتاں دی تحریک دی کاوش دے سلسلے وچ وی کجھ پیش رفت ہوئی تے خاص طور تے عورتاں دے حوالے نال ۱۹۷۹ء وچ عورتاں دے خلاف امتیازی قوانین دے مکن دا کنونشن CEDAW دے نال توں اک دستاویز بنی۔ ایس دستاویز وچ عورتاں دے نال ہون والی نا انصافیاں دے خلاف آواز چکی گئی تے عورتاں دے حقوق نوں انسانی حقوق دے زمرے وچ لایا گیا۔ ایس ویلے اقوام متحدہ دے ممبر ۱۳۰ ملکاں نے ایہوں سنیا پر ایہہ تیکر انسانی حقوق دے حوالے نال بین الاقوامی دستاویزات وچ ایہہ ساریاں توں بہت مشکل دستاویز آکھی گئی اے۔ کیوں جے ایس بارے چو کھا جھگڑا و۔ لیکن وچ آؤندا اے۔

اے تیکر کنیاں ملکاں نے ایس دستاویز اتے دستخط کتے نیں پر تقریباً ”ہر ملک نوں ایس تے کجھ نہ کجھ اعتراض اے۔ فیروی مغربی ملکاں نوں تھوڑے بہت آزاد دنیا جاندا ایہ اوٹاں دا ایس شق اتے ویر اے کہ عورتاں تے مرداں نوں اکوہے کم دی اکو جیسی مزدوری ملنی چاہی دی اے۔ مسلمان ملکاں تے کجھ دوجے ملکاں دیاں عورتاں دیاں زندگیاں دے بارے جیہڑیاں شقاں نیں اوٹاں تے تنقید کیتی اے۔ ایدھے وچ اک چنگی گل ایہہ دے کہ کوئی اک وی ایہی شق نہیں جیہدے اتے ساریاں مسلمان ملکاں دا اکٹھ ہووے کہ ایہہ شریعت دے خلاف اے۔

پاکستان وچ اج کل CEDAW دے حوالے نال بڑی گل بات ہوندی پئی اے تے ایہہ آکھیا جا رہیا اے کہ عورتاں تے ہون والی چوتھی کانفرنس توں پہلاں پاکستان نوں CEDAW اتے دستخط کرنے پین گے۔ پر ایہہ گل وی سنن وچ آئی اے کہ پاکستان دستخط کرے گا پر شق نمبر 2F جدھے وچ آکھیا گیا کہ عورتاں دے خلاف جیہڑے وی تفریق دے قوانین نیں حکومت یاں تے اوٹاں وچ تبدیلی کرے گی یاں فیروٹاں نوں ختم کرے گی۔ ایس گل اتے حکومت نوں اعتراض ایہ۔ ایہہ چنگی چوکھی فکر والی گل اے کیوں جے پاکستان وچ کئے اتھ قانون نیں جیہڑے عورتاں دے خلاف استعمال کتے جاندا نیں۔ ایہے دستاویز دی شق نمبر 15 وچ ایہہ آکھیا گیا اے کہ مردے عورت قانونی طور تے اکو جیہی نیں، ایدھے توں دوہ ایہہ وی کہ تجارتی ٹھکیاں تے کاروبار وچ مردے عورت دے نال اکو جیہا سلوک ورتیا جائے گا۔

اونچ تے سارے جاندا نیں کہ قانون شہادت جیہڑا کاروباری کماں وچ ورتیا جاندا اے ایدھے وچ نابرابری تے نا انصافی دا عنصر ایہے۔ پر ایس شق اتے حکومت دلوں کوئی اعتراض نہیں کیتا گیا۔ ایہہ اک طراں دا تضاد حکومتی سطح اتے نظر آوندا ایہے۔ کیوں جے کوئی وی شق ایہی نہیں جنوں سارا ملک شریعت دے خلاف سمجھے۔ ایس لئی پاکستانی حکومت واسطے اک موقع اے کہ اوہ جرات مندانہ قدم چلکے ہوئے ایس دستاویز اتے بغیر کسے وی اعتراض دے دستخط کردیوے۔

جتھے تیک CEDAW دی گل اے تے ایہہ دستاویز خاص طور تے عورتاں لئی بنی اے پر ایس گل دی شناخت کہ سارے مسئلے عورتاں دے مسئلے نیں سب توں پہلاں ویانا کانفرنس 1993ء وچ کیتی گئی جدوں عورتاں دے حقوق دی گل منظر عام تے لیا ونیدی گئی۔

1993ء وچ ویانا وچ اقوام متحدہ دے تحت اک بین الاقوامی کانفرنس ہوئی تے اوتھے ایہہ منیا گیا کہ عورتاں دے حقوق بنیادی انسانی حقوق دا حصہ نیں۔ یعنی صحت، تعلیم، روزگار تے دوجے معاملیاں وچ عورتاں دے نال غیر مساوی رویے نوں ویکھیا گیا تے ایہہ وی انسانی حقوق دی خلاف ورزی تسلیم کیتا گیا۔ دوجی اہم گل ایہہ ہوئی کہ عورتاں دے نال گھراں وچ تے خانداناں وچ تشدد نوں پہچانیا گیا تے ایس گل نوں منیا گیا کہ حکومت نوں گھریلو تشدد اتے وی جواب دہ ہونا چاہی دا ایہہ۔

کیوں جے عورتاں دے نال زیادہ تر زیادتی تے مار پیٹ گھراں دے اندر ای ہوندی اے ایس لئی حکومت واکم اے کہ انہاں نوں تحفظ دتا جاوے تے ایہہ نظام بنایا جاوے کہ بیہوش لوک عورتاں نال زیادتی کرن پانویں اوہ اوہناں دے گھر دے بندے ہون اناں نوں سزا دتی جاوے۔ گھر وچ تشدد مسئلہ بین الاقوامی مسئلہ اے ہر ملک مذہب تے طبقے وچ عورتاں لئی اک بہت موڈی جت سی کہ عورتاں نوں تحفظ مہیا کرن واسطے حکومت دی ذمہ داری نوں منیا گیا۔

ویانا قرار داد وچ بیہوشی تہی اہم گل کہیتی گئی اوہ ایہہ سی کہ جنگ تے مسلح اختلافات دے وچ عورتاں دے نال بیہوشی زیادتی کیتی جاندی اے، اونوں دی ریاست دی ذمہ داری سمجھیا جاوے۔ تاریخ ایس طراں دے قصیاں نال بھری ہوئی اے جتھے جنگاں دے دوران عورتاں نوں اکٹھے آہروریزی، زنا دانسانہ بنایا گیا۔ جیویں کشمیر تے بوسنیا وچ ہو رہیا ایہہ یا جیویں ساڈی فوج نے بنگلہ دیش وچ کیتا۔ ایہہ ساری ریاست دی ذمہ داری ہوندی اے کہ اوہ ایس طراں دے جرماں دے خلاف قدم چکے۔ ایہہ اوہناں اقدامات دا کجھ جیسا جائزہ سی بیہوش کہ بین الاقوامی سطح اتے ہویا تے اوہناں اتے ہور کم ہوندا اپنا ایہہ۔ پر ایہہ گل دماغ وچ ہونی چاہی دی اے کہ کلی دستاویز بنادین یا قرار داد منظور کردین نال مسئلہ حل نہیں ہونداتے نہ ای ایہہ گل کہی ہو جاندی اے کہ بنیادی حقوق دی پامالی نہیں ہووے گی۔ یا لوکاں نوں انصاف مل جاوے گا۔ بین الاقوامی سطح تے نئی سطح اتے وی کیناں معاملیاں وچ ذاتی مفاد دا عنصر دیکھن وچ آوند ایہہ بیہوش اکثر بنیادی حقوق اتے قبضہ کر دیندا اے۔

امریکہ اپنے آپ نوں انسانی حقوق دا علمبردار اکھواندا ایہہ۔ انسانی حقوق دے حوالے نال ایہہ اپنا ریکارڈ انہاں چنگا نہیں۔ مثال دے طور تے اوتھے وڈے پیمانے اتے موت دی سزا دتی جاندی ایہہ۔ ایس ویلے تقریباً 2 ہزار لوک بیہوش جیلاں وچ موت دا

انتظار کروے پئے نیں۔ ایس توں علاوہ جدوں ضیاء الحق دا دور سی تے پاکستان وچ خاص طور تے عورتاں دے حقوق دی پامالی ہو رہی سی اوووں امریکہ ولوں انسانی حقوق واسطے کوئی آواز نہ آئی۔ ایدھے وچ امریکہ دا اپنا ذاتی مفاد لکھیا ہویا سی۔ اوہ افغانستان وچ سوویت یونین دے نال لڑائی کر رہیا سی تے اوس ویلے اوہ ساڈی حکومت نوں وگاڑ نہیں سکدا سی۔ ایس لئی ا۔نہاں نے ایس گل توں کن لوکا لے کہ پاکستان وچ لوکاں دے حقوق پامال ہو رئے نیں۔

اقتصادی حقوق وی بنیادی حقوق دا اک ضروری حصہ نیں ہر انسان لئی خوراک تے روزگار دا تحفظ ہووے پر جیہڑا نواں بین الاقوامی معاشی نظام ایہے ایس دے تحت تہی دنیا دے ملکاں وچ غریب تے بے روزگاری دا وادا ہوندا پیا ایہے۔ ایس لئی انسانی حقوق نوں نویں بین الاقوامی سرمایہ دارانہ نظام دی روشنی وچ دیکھن دی لوڑ ایہے۔

پاکستان دے حوالے نال جے کج جیہا جائزہ لیا جاوے تے اتھسے کئے اہم قوانین نیں جنہاں نوں ٹھیک کرن دی لوڑ ایہے تے اہم قوانین جیہڑے خاص طور تے عورتاں دے خلاف ورتے جاندے نیں مثلاً ”حدود آرڈیننس“ قانون شہادت وغیرہ ا۔نہاں لوں وی بنیادی حقوق دی روشنی وچ دیکھن دی لوڑ ایہے۔ ایدھے توں علاوہ گھریلو تشدد دے وی وڈے پیمانے تے کم ہونا چاہی دا ایہے۔ ہر روز سنن وچ آوند اے کہ عورتاں سڑکے مرگیاں یا پھل پھٹ گیا تے ایس حوالے نال اہم قوانین کڈنے چاہی دے نیں جیہڑے ا۔نہاں عورتاں نوں تحفظ دے سکن۔ تے اگر گھراں وچ تحفظ نہیں ملدا تے ابھی پناہ گاہاں ہون جتھے اہم عورتاں رہ سکن۔

سب توں بہتی لوڑ ایس گل دی اے کہ انسانی حقوق دے اصول ملکی تے بین الاقوامی سطح اتے جانچا جاوے۔ جیس طراں ایشیا تے بحر الکاہل دے ملکاں نے نومبر 1993ء نوں فیلا قرار داد وچ اہم محسوس کیتا کہ کیونٹی دے حقوق بارے بہتی بحث نہیں کیتی گئی۔ کیونٹی دے حقوق نوں دوبارہ انسانی حقوق دے زمرے وچوں کڈ کے و۔ لیکن دی لوڑ ایہے۔ مثال دے طور تے اہم دیکھن اے کہ کسے انسان نوں اہم حق ایہے کہ اوہ تشدد کرے یا غیر تشدد بناوے اگر ایس توں معاشرے نوں یا عورتاں نوں نقصان ہوندا اے۔

اجتماعی طور تے وی لوکاں دے بنیادی حقوق دی پامالی ہوندی پئی اے ا۔نہاں اتے وی غور کرن دی لوڑ ایہے مثلاً ”اسلام آباد وچ زمین دی ترقی دے نام اتے جیہڑے لوک اوتھے صدیاں توں آباد سن اوٹاں نوں بے دخل کیتا جا رہیا ایہے تے چھوٹے چھوٹے

معاوضے دے کے کتے ہو رہے ہیں۔ کی حکومت نے طاقت ور طبقے کو ایسا حق حاصل کیا ہے کہ وہ چھوٹے چھوٹے معاہدے بدلے لوگوں کی آبائی جگہ سے قبضہ کرتے ہیں۔

ایسے طراں ساڈے شمالی علاقیاں توں تعلق رکھن والے قومی تے صوبائی اسمبلیاں دے ممبر جنگلات کٹ کے ویچ دیندے نیں جیہیں دی وجہ نال کنیاں لوکاں دیاں زندگیاں تے اثر ہوندا اے۔ ایسے لوکاں دے اجتماعی حقوق دی خلاف ورزی اے۔ تے اجتماعی طور تے جدوں لوکاں نال زیادتی ہوندی اے تے ایدھے ویچ مرد تے عورت دونوں شامل ہوندے نیں۔

ایس لئی جدوں بنیادی حقوق انسانی دی گل ہوندی اے تے ایس نوں ہر زاویے توں دیکھن دی لوڑ اے۔ ایدھے ویچ اقتصادی، سماجی، انفرادی، اجتماعی، عورتاں دے حقوق غرض کہ زندگی دے ہر شعبے ویچ تے ہر انسان دے حقوق دی گل ہوندی اے۔ انہاں ویچ کسے نوں وی دکھوں دکھ خانیاں ویچ رکھ کے نہ ہی انہاں نوں سمجھیا جا سکدا اے تے نہ ہی انہاں واسطے اجتماعی طور تے کم کیتا جا سکدا اے تے ایس ضمن ویچ عورتاں اک مثبت کردار ادا کر سکدیاں نیں انہاں کوں ایس طاقت اے کہ اوہ آؤن والیاں نسل نوں بدل سکدیاں نیں تے ہو سکدا اے انہاں دی ایس طاقت توں ڈردیاں ہویاں ایناں نوں ہون تک دپایا گیا اے۔

عورتاں تے عسکریت

مردانگی تے پاکستان وچ ایدی شناخت

صبا گل خٹک

میںوں یاد اے کہ 1986ء وچ اک دن میری اکھ کھلی تے میں پسینے نال جمی ہوئی سی تے میرا دل تیزی نال دھڑک رہیا سی۔ ایس خوف دے نال کہ روسی فوجاں دے ٹینک ایس سڑک اتے پہنچ چکے نیں جیہڑی طورخم توں پشاور آوندی ایے۔ ہر پاسے موت جیسی خاموشی سی نہ ہی جہازاں دی گنگی جیہڑی پروازاں دی آواز سن رہی سی۔ تے نہ ہی کلاشن کوف دیاں گولیاں دی۔

میں ایسہ سوچیا کہ پانویں روسیاں نے اپنے مخصوص انداز وچ ادھی رات دے ہیرے وچ پشاور اتے قبضہ کر لیا ایے۔ کیوں جے کابل تے پیراگوئے وچ اوٹاں نے انج ای کیتا سی تے میں جان دی سی کہ ا۔ ہتھ دوتاں عملیاں دی منصوبہ بندی اک ہی جرنیل نے کیتی سی ایے ہی وجہ ایے ا۔ ہتھ دا طریقہ اکو جیہا سی۔ میں تھوڑے دل نال یونیورسٹی وچ روسی زبان وچ داخلہ لیا ہو یا سی۔ ایہو سوچدے ہوئے کہ جے روسی فوج نے سانوں فتح کر لیا تے میں ایسہ سمجھن دے قابل ہو جاواں گی کہ ساڈے ایدھر ادھر کی ہو رہیا اے تے فیر گرمیاں مکھن اتے بہت خوبصورتی تے خاموشی سی پر میں سو نہیں سکی۔ میںوں روسی فوجاں بارے خواب آنے بند نہ ہوے۔ میں گولیاں دی سکون بخش آوازوں دی کمی محسوس کردی سی۔ اتھے میں بالکل محفوظ سی پر محسوس کردی سی کہ میں حملے دی زد وچ آں۔ پہلی واری میںوں احساس ہو یا کہ میںوں تے میرے ارد گرد کیتاں لوکاں نوں کی ہو گیا اے۔ اسی ہون اپنے آپ نوں بند و قال توں بغیر محفوظ محسوس نہیں کروے۔ اسی ہماں دے دھماکیاں توں وی نہیں ڈر دے سی کیوں جے ا۔ ہتھ دی فراوانی دی وجہ نال ایسہ ساڈے لئی ہن بالکل عام

بھی گل ہو گئی سی تے ساڈی روزمرہ زندگی دا حصہ بن گئے سی۔ آسے پاسے دے پنڈاں وچ گولہ باری ہوندى سی جیسری ایسی ٹی وی اتے ویکھدے سی تے سانوں ایدی عادت وی ہو گئی سی کئی دیر بعد میں!۔ نہاں واقعات اتے سوال کرن دے قابل ہوئی۔ سیاسی تحفظ دے ناں اتے اسی عسکریت وچ پھس گئے سی۔ افغانستان وچ روسیاں نال لڑائی دے بدلے ملن والی امداد دی خاطر اسی ہمیشہ لئی ذہنی طور تے غیر محفوظ ہو گئے سی۔ ایس نے کیں ا جیہاں روایتاں نوں جنم دتا کہ جنہاں نے پاکستان تے افغانستان وچ مرداں تے عورتاں دی زندگیاں اتے مختلف طرحہ تیاں نال اثر چھڈیا۔

پاکستان وچ عسکریت خاص طور تے اپنی موجودہ واضح شکل وچ کوئی نویں گل نہیں۔ پاکستان دی تاریخ ایدے نال بھری ہوئی ایے۔ آخری واری فوجی نظام خضاء الحق دے دور (1977-88) وچ آیا۔ اگرچہ ہن پاکستان وچ مارشل لاء نہیں رہیا پر فیروڈی اتھسے مارشل لاء دیاں چھڈیاں ہوئیاں نشانیاں باقی نیں۔ فیرضاء الحق دے بعد ایس عسکریت دا کی مطلب اے۔ جدوں عسکریت دی واضح شکل اتھسے نیں فیروڈی کیس طراں جاری و ساری رکھیا جاندا اے۔ یعنی اپنے الہ کاراں نوں عسکریت وچ پاکے۔

روایتی طور تے عسکریت دے مطالعہ اتے بین الاقوامی تعلقات تے تہی دنیا دے ترقی دے مسئلے چھارے نیں۔ وضاحتاں جیہڑیاں ایس سلسلے وچ دیتاں جاندیاں نیں اوہ دو گروہاں وچ ونڈیا جا سکدیاں نیں۔ شری معاشرے اتے فوج دے غیر معمولی اثرات دی پہلی وضاحت ایسہ دتی جاندی اے کہ ایسہ بین الاقوامی سرمایہ داری نظام دا قدرتی نتیجہ اے جدوں کہ دوجی وجہ ایسہ دتی جاندی ایے کہ عسکریت کسے ریاست دے مزاج دا حصہ ہوندى ایے۔ بہت زیادہ ایس طراں دے مطالعے جنسی تعریف دے بغیر کتے جاندے نیں اوہ ایس بارے وچ چپ نیں کہ عسکریت دا مرداں تے عورتاں اتے کی اثر ہوندا ایے۔ یا ایس مسئلے دا انسانیت تے مردانگی نال کی تعلق ایے۔ عسکریت دے بارے وچ فیمنسٹ عورتاں دے مختلف انداز فکر ہون دے وریاں وچ ای وڈے پیمانے اتے لایاں گئے نیں۔

ایسہ آکھ وینا کافی نہیں کہ تہی دنیا دے ملکاں وچ سماجی شعبہ، ہتھیاراں دی غیر معمولی خریداری توں متاثر ہوندا ایے۔ ایس گل توں انکار نہیں کیتا جا سکدا کہ فوجی شعبہ وچ غیر معمولی پیسہ خرچ کرن نال غربت پیدا ہوندى ایے۔ ایس دے دور رس نتائج جہالت، خوراک دا گھٹا، صحت دیاں تھوڑیاں سہولتاں، غیر انسانی حالات تے مرن دی شرح وچ وادھا

تے نالے اوسط عمر وچ گھٹا متھ ہوندے نیں۔ ایس لئی ترقی دی کمی تے اندر دی کھینچا تانی وچ ہن نیڑے دے تعلق نوں میا جا رہیا ایے۔ ایہ اوہ واضح اثرات نیں جیہڑے فوجی مشینری وچ پیہ لگاؤن نال پیدا ہوندے نیں۔ پر جیس طرح عام طور تے سمجھیا جاندا ایے کہ ایہ اثرات اتھے ای ختم نہیں ہو جاندے۔ عسکریت مرداں تے عورتاں دی زندگیاں اتے غیر محسوس طریقے نال اثر انداز ہوندے نیں تے جنسی بنیاداں اتے وندن والے تصورات دے ذریعے وی اثر انداز ہوندی اے۔

عسکریت کئی پاکستان تیک محدود نہیں اے۔ کجھ طرح تیاں نال پیدا ہوئی جنساں دیاں بنیاداں پاکستان دے اندر تے باہر دونوں جگہ اتے سی۔ خاص طور تے 1977-88ء دے پس منظر وچ افغانستان دی جنگ اچانک شروع نہیں ہوئی سی۔ ایہ اصل وچ شروع نہیں ہونداں سکوں لاگو کیتیاں جاندیاں نیں۔ پاکستان وچ واضح عسکریت تے افغان جنگ آپس وچ جڑے ہوئے نیں۔ ایہاں دا تعلق سرد جنگ تے وڈیاں طاقتاں دی آپس وچ دشمنی نال اے۔ افغانستان اوہ جگہ اے جتھے سوویت یونین نے مات کھا دی ہن روسی فوجاں دی واپسی دے بعد نہ تے افغانستان نوں پہلے جیسی توجہ دتی جا رہی اے تے نہ ای اتنی رقم۔ حالانکہ افغانستان ہن وی جل رہیا اے۔

افغانستان دی جنگ تے پاکستان دی عسکریت وچ اک فرق اے۔ افغانستان وچ نیم خود مختار حکومتاں تے امریکی امداد حاصل کرن والے مجاہداں دے وچکار جھگڑا ایے۔ جیہدے نتیجے وچ آبادی دے اک وڈے حصے نوں اپنے گھریاں چھڑنے پئے جدوں کہ پاکستان وچ ایہہ کجھ نہیں ہویا۔ اگرچہ پاکستان وچ اک غیر جمہوری حکومت 11 ورہے تیک قائم رہی کیوں جے پاکستان دی خارجہ پالیسی دا تعلق افغان جنگ کوڈا سی ایس لئی گوانڈی ملک وچ جنگ تے اپنے ملک وچ عسکریت دونوں نے اکٹھے پاکستان اتے تباہ کن اثر چھڑے نیں۔ ایس مقالے دا مقصد عورتاں اتے جنگ تے عسکریت دے اثرات اتے نظر پانا اے۔

سوویت یونین دی افغانستان وچ مداخلت دا تعلق عسکریت نال نہیں سمجھیا جاندا اے۔ اینوں مقامی آبادی ولوں کامیاب تحریک مزاحمت سمجھیا جاندا اے جیہڑا اسلامی جذبے سی آئی اے دے اسلحہ تے پاکستانی فوجی تربیت نال کامیاب ہوئی سی۔ پر ایس گل اتے زور دین دی لوڈا اے کہ افغانستان جنگ جیہڑی تقریباً "پاکستان وچ مارشل لاء دے نال ای شروع ہوئی اے اپنے اندر عسکریت دے کئے اثرات لے ہوئے سی۔ مارشل لاء نے افغانستان وچ

جنگ نے پاکستانی معاشرے اتے گوڑے اثرات چھڑے۔ ایناں دو ناں منلیاں اتے بہت سارے مطالعے کھتے گئے پر ایناں دو ناں نوں کدی وی خارجہ پالیسی دے حوالے نال ہون والی بحث توں علاوہ اکٹھا نہیں کیتا گیا ایہہ مقالہ پاکستان وچ عسکریت تے مردانگی دے وچکار تعلق تے ایدے توں پاکستان وچ رہن والیاں عورتاں اتے ایس دے اثرات توں موضوع بند اے۔ افغانستان وچ جنگ تے پاکستان وچ عسکریت دے وچکار قریبی تعلق اے۔ ایس لئی کہ ایناں وچ پائے جاوَن والے مردانگی دے تصورات اک جیسے نیں۔ چاہے افغان مجاہدین ہن یا پاکستانی فوج دے جوان ایناں دی تربیت ایس طراں کیتی گئی اے کہ اوہ اپنی مردانگی ثابت کرنا چاہندے نیں۔

افغانستان دے بارے وچ پاکستان دی پالیسی نے لوکاں اتے کئی طرح نال اثر چھڑیا اے۔ کمیونزم دی حمایت تے مخالفت دے تصورات نوں نہایت تے مردانگی نال جوڑ دیا گیا ایے۔ پاکستان دی افغان پالیسی پاکستانی معاشرے اتے اثر انداز ہون دی رہی ایے۔ اگرچہ کافی سارے لوک ایناں دے وچکار پائے جاوَن والے تعلق توں بے خبر نہیں مثلاً ”ملا عبد السلام جیرا ملا راکھی دے نال نال پچھانے جان نوں ترجیح دیندا اے۔ ایس نے دو چینی انجینئراں تے ست سرکاری ملازماں نوں اغوا کیتا۔ فیر ایس نے 31 پاکستانی فوجیاں نوں اغوا کیتا۔ جدوں اوہدا تاوان دا مطالبہ نہیں کیا گیا تے اوہنے زیارت دے ڈپٹی کمشنر نوں ڈرائیور تے پاؤی گارڈ سمیت اغوا کر لیا۔ ایناں اغواواں دا کی مقصد اے تے فیر اک ملا اپنے اسلامی ناں عبد السلام اتے (راکھی) نوں کیوں ترجیح دیندا ایے۔ راکھی علامت اے جنگ دی، طاقت دی تے تشدد کی۔ مذہب ایناں وچوں کسے دی وی اجازت نہیں دیندا۔ ایدہ اوصاف مطلب اے کہ ایہہ آدمی ترجیح دیندا اے کہ اوہدی ذات اوہدی ہتھیاراں اتے مہارت نال پہچانی جاوے نہ کہ اوہدے اسلامی ناں نال جیدا مطلب اے امن دا خادم۔ اوس نے اپنا ناں راکھی ایس وجہ نال رکھیا کہ ایہوں موڈیاں اتے رکھ کے چلایا جاوے شکر میزائل نال ہیارے مارن وچ مہارت سی۔ ایناں اغواواں دے پچھے ایہہ وجہ دی جاندی اے کہ پاکستانی حکومت افغانستان وچوں روسی فوجاں دی واپسی دے بعد امریکہ دے لئی شکر میزائل خریدنا چاہندی سی۔ کیوں جے امریکہ دا خیال سی روسی فوجاں دی واپسی دے بعد ایہہ میزائل افغانستان وچ نہیں رہنے چاہیدے۔ شکر میزائل دی قیمت رکھن دے بعد حکومت پاکستان نے ایہہ قیمت ادا کتے بغیر اپنے قبضے وچ لے لئے۔ ایدے جواب وچ ملا راکھی نے اغواء برائے تاوان داکم

شروع کیتا۔ حتیٰ کہ حکومت پاکستان نوں اوہناں دے پیسے دینے پئے۔ ایہہ اغواء کوئی اک واقعہ نہیں فروری 1994ء وچ 3 افغانیاں نے کابل دی صورت حال اتے دنیا دی توجہ کروان لئی سکول دے بچیاں دی اک بس نوں اغواء کر لیا۔ ایہجے کچھ ہور واقعات نہیں جنہاں دی تشہیر نہیں کیتی گئی۔

عسکریت عورتاں اتے مختلف انداز وچ اثر انداز ہندی اے۔ ایس گل دی تفتیش کرنا ضروری اے کہ افغانستان دی جنگ وچ عورتاں دے نال کی ہویا۔ ایہہ جنگ ماحول اتے اثر انداز ہوی تے ایس نے عورتاں دے کردار نوں بدل دتا۔ مرداں دی عزت نوں لاحق خطرے دا جبرم تصور سامنے آیا اوس نے گھراں وچ رجعت پسندی نوں ودھا دتا۔ کسے وی تفصیل وچ جان توں پہلاں ایس تصور نوں واضح کر دینا چاہیدا ایہے کہ کی عورتاں پیدا ائشی امن پسند تے پالنے پونے والی ہندی اے۔ ایس اتے ایلٹن نے اپنی کتاب ”عورتاں تے جنگ“ ”خوبصورت روح“ دے عنوان نال تفصیلی بحث کیتی اے۔ ایلٹن دا کہنا اے کہ عورتاں اپنی حیاتی ساخت دی وجہ نال جنگ تے عسکریت وچ مرداں توں مختلف رویے رکھدیاں نہیں پر جنسی تفریق وچ ایہاں نوں دتا جاوے والا مختلف مقام ایہاں دے رویاں تے اثر انداز ہوندے نیں تے ایہاں لئی نتائج مختلف ہوندے نیں۔ پاکستان دے پس منظر وچ ضیاء الحق نے اپنے اسلامی نظام نوں جائز قرار دلوان لئی امتیازی قوانین نوں متعارف کروایا۔ انج ای افغان جنگ دے پس منظر وچ وی اسی عورتاں دی مشکلات دی نشاندہی کر سکدے نیں۔

مرداں دے جنگ اتے چلے جان تے عورتاں داکلے کیمپاں وچ رہ جانے اوہاں نوں بہت غیر محفوظ بنا دتا۔ پشاور وچ بیوہ عورتاں لئی اک کیمپ بنایا گیا پر جس برے طریقے نال ایہو ختم کیتا گیا، اوہ ایس مہاجر زندگی دا آئینہ دار اے۔ جبرم افغان عورتاں نے پاکستان وچ گزاری (صفحہ 12 ”افغانستان وچ عورتاں دے انسانی حقوق“) دے موضوع اتے ہون والے سیمینار دی کارروائی اکتوبر 1994ء۔

1992ء دے بعد افغان عورتاں وچ جسم فروشی دے دودھے ہوئے رجحان نے وی ایہاں دے عدم تحفظ دے احساس نوں ودھایا۔ ایس گل نوں اکتوبر 1994ء وچ افغانستان دے شرمزار وچ ہون والے سیمینار وچ غیا گیا۔ ایس دا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ کیمپاں وچ تے کیمپاں توں باہر عورتاں دے خلاف رجعت پسندی بہت زیادہ ہو گئی۔

جد افغان مردوں نے ظالمانہ اطوار گھراں وچ شروع کھتے تے سرحد دے پٹھان مردوں نے وی ایناں نوں دوہرانا شروع کردتا۔ ایدھے نتیجے وچ ا۔ نہاں دے کول کھاوون لئی کچھ نہیں سی پرپانے لئی بہت کچھ کیوں بے عورتاں اتے اچھے دودھ دے ہوئے تسلط نے ایناں نوں مردانگی دا احساس دلایا۔ عورتاں نے ایس دے خلاف مزاحمت نہ کیتی کیوں بے ایس دے برعکس نسائیت کمزوری دا تصور دیندی اے یعنی ایناں نوں تحفظ دی لوڑ اے۔ افغان جنگ نے عسکریت تے پاکستانی عورتاں دی زندگی اتے ایس طراں اثر پایا کہ مہاجرین دی موجودگی نے عورتاں دی نظریاتی جگہ کھ کردتی تے ایس تعلق نال ایناں دی عام زندگی وچ جگہ گھٹ وی سو گئی۔ تنگ نظر افغان سیاسی پارٹیاں نوں فوجی امداد دینے دے اپنے نقصانات سی۔ ایس دا مطلب خاص قسم دے نظریات دا پھیلاؤ سی۔ ایس طراں اوہ مسئلے جنہاں دا تعلق ایناں دی ذاتی زندگیاں نال سی مثلاً ”مناسب لباس“ پرودہ، عورتاں دی آزادی، کم کرن دا حق ایناں ساریاں اتے منفی اثرات مرتب ہوئے۔

مثال دے طور تے پشاور یونیورسٹی وچ وائس چانسلر نے ایسہ قانون بنایا کہ طالبات تے عورتاں استائیاں لئی ایسہ لازمی سی کہ اوہ چادر پاوون یعنی عوامی جگہاں اتے مناسب لباس تے جلیہ دی تعریف تے علیحدہ فٹ پاتھال اتے چلن۔

معاشی لحاظ نال غیر پاکستانی دی موجودگی مزدور راں اتے اثر انداز ہوئی، خاص طور تے دیہاڑی اتے کم کرن والے مزدور راں اتے۔ بہت سارے مہاجر سرکاری طور تے رکھے کھتے گئے اوہ ریٹ توں کھٹ کم کرن لئی تیار سی۔ ایس طراں مزدور راں دی قیمت گھٹ ہو گئی۔ ایدھا اثر ایناں غریب عورتاں اتے پیا جنہاں دے بندیاں دی مزدوری گھٹ سی۔ گھٹ مزدوری تے دودھ دے ہوئے افراط زر نے ا۔ نہاں نوں بہت کمزور کردتا۔

انج ای مکانات دے کرائے دودھ گئے۔ وادھی ہوئی آبادی لئی سکول تے ہسپتال گھٹ ہو گئے، بیماریاں دودھ گئیاں۔ خاص طور تے یرقان، ایدھے توں علاوہ زمین، پانی، چراگاہاں دے حقوق، جلائے دی لکڑی جیساں مقامی کھمبشاں نے عورتاں دی زندگی اتے گہرے اثرات مرتب کیتے۔

پاکستان تے افغانستان دونوں جگہاں اتے مولویوں نے عورتاں اتے اپنا رعب ودھانے لئی ریاست دے تشدد نال بھرے ہوئے نظام دا سہارا لیا۔ افغانستان دیاں مذہبی ماعتاں نوں روسیاں نال لڑن لئی ہتھیار وڈی تعداد وچ آزادی نال مل دے سن تے پاکستان

وچ فوجی حکومت سی۔ اتھے راہنماواں نوں اپنے اقتدار نوں ودھون لئی مذہبی طور اتے اینوں صحیح ثابت کرن دی ضرورت سی۔ ایس لئی عسکریت نئی قدامت پسندی تے تشدد دی قبولیت خاص طور تے عورتاں دے خلاف تشدد دی قبولیت دے وچکار اک محور بن گیا۔ عورتاں دے ذہناں تے جساں اتے تشدد کیتا گیا۔ ایس تشدد نوں ساریاں توپھلاں چنگی طراں تعلیم تے قانون دے پس منظر وچ بیان کیتا جا سکدا اے۔ تعلیم دے پس منظر وچ اک مثال مختلف افغان راہنماواں دے ولوں جاری کتے جاوے فٹوے نیں۔ ایہ فٹوے عورتاں تے تسلط قائم رکھن دی ساریاں توں شدید کوشش اے۔ اتھے وچ ایناں نوں ایہ دسیا جاندا اے کہ کمرہ لباس تے تعلیم ایناں لئی چنگا اے۔ ایس طراں دے فٹوے عورتاں نوں مجبور کردے کہ اوہ جسمانی تنہائی دا مطالبہ کرن۔ پر ایس دا اثر ایناں دے اخلاق تے پیندا سی۔ بے ایناں توں کدی آمدنی ودھان دے منصوبیاں وچ حصہ لین دی اجازت ملدی سی تے ایدھے نتیجے وچ جنسی اونچ نیچ پیدا ہوندی سی۔ تے عورتاں تے مرداں نوں زیادہ شدت نال اپنے روایتی کردار نبھان لئی مجبور کیتا جاندا اے۔ ایس لئی مذہبی جماعتاں عورتاں نوں دبان تے اپنا کنٹرول رکھن لئی ہر ویلے فٹوے جاری کردے رہیے۔

ایس دے علاوہ فٹوے دا تعلق سروجنک تے مشرقی تے مغربی قدراں دے ٹکراؤ نال وی اے ایس لئی مسلمان عورتاں اسلام تے مغرب دی مختلف فلسفیانہ قدراں وچ پھنس جانیاں نے تے سب توں زیادہ نقصان اٹھانیاں نیں۔ کیوں جے اوہ دونوں دنیاواں دے نظر نہ آون والے تھیئراں دا نشانہ بندیاں نیں۔

ایہ اختلاف تہذیبیاں، نسلاں، فلسفیاں تے قوماں دے وچکار نیں۔ ایناں کشمکش وچ بیہوشی گل نظر نہیں آندی اے اوہ جدوجہد لئی جنسی تعریف دے مسئلہ دا کھلم کھلا اعلان اے بیہوشے جغرافیائی حداں توں ٹنگ جان دے نیں۔ ایس لئی ایہ نشان دہی کرن دی لوڑ اے کہ جدوں اختلاف دی جگہ اختلاف دا نشانہ بنن والیاں دا تجزیہ کیتا جاندا اے تے اوہوں ایناں دا خیال نہیں رکھیا جاندا۔ یعنی عورت اوہدا جسم تے اوہدا ذہن۔ ایہ اک فٹوے توں ظاہر ہوندا اے بیہوشے کچھ عرصہ اوریا پہلے افغان مذہبی راہنماواں نے پشاور وچ دتا۔

ایہ گل لکھنی چاہیدی اے کہ ایہ فٹوئی ضروری نہیں کہ اکثریت دی سوچ نوں ظاہر کرے۔ پر ایہ ایس سوچ نوں ظاہر کردا اے جس نے اک اکثریت نو غلام بنایا ہويا

افغانستان دے علماء و امتحہ فتویٰ

قرآن تے حدیث دیاں آیتاں آکھدیاں نیں کہ تعلیم دی کی غیر ملکی خیالات نوں نقل کرن ول لے جا سکدی ایے۔ مذہبی علماء دا ایمان اے کہ تعلیم مرداں تے عورتاں دونوں تے فرض اے پر عورتاں دے سلسلے وچ طریقہ تعلیم مختلف اے۔ ایاناں نوں اپنی عزت تے آبرو دی حفاظت کرنی چاہیدی اے۔ تے ایاناں نوں تعلیم حاصل کردیاں ہویاں اپنے آپ نوں پردے وچ رکھنا چاہیدا اے۔ عورت نوں گھروچ رہ کے اچھے لوکاں کولوں تعلیم حاصل کرنی چاہی دی اے جیرا اوہدے لئی اجنبی نہ ہووے مثلاً ”گھر دے افراد توں۔ بے اچھے حالات نہ ہون تے فیروہ کسے اجنبی کولوں تعلیم حاصل کر سکدیاں نیں پر شرط ایہہ اے کہ ایس دے گھر دے افراد اوہتے موجود ہون تے اجنبی اونہوں نہ ویکھن۔ پردہ تے آبرو عورت لئی ضروری اے جے کوئی مرد اپنی بیوی نوں غیر ضروری طور تے باہر جان دی اجازت دیدا اے تے اوہ گنہگار اے۔ اک اجنبی آدمی نوں اجازت نہیں کہ اوکے غیر عورت نوں ویکھے۔ انج ای کسے غیر عورت نوں اجازت نہیں کہ اوہ اجنبی بندے نوں ویکھے۔ عورت تے لازم اے کہ اوہ اپنے گھر یا خیمے وچ رہوے تے اپنی ظاہری تے باطنی ساخت دی حفاظت کرے۔ جے ایوں کسے پاروں گھروں نکلن دی لوڑ پوے تے اونوں ایاناں گلاں تے چننا چاہی دا اے۔ خوشبو نہ لاوے اکھاں نوں چنگا لگن والا تے سوہنہ لباس نہ پاوے۔ نرم، جسم نوں لگے ہوئے کپڑے نہ پاوے۔ پازبیاں دی آواز نہ آوے۔ اپنے ول متوجہ کرن والے طریقے نہ اپنایے نہ اسی سڑک دے وچکار چلے۔ اپنے شوہر دی اجازت توں بغیر یاہر نہ نکلے۔ غیر آدمیاں نوں نہ ملے۔ جدوں کوئی مذہبی شریعت دے مطابق گل بات کرے تے نہ ہنسے۔ غیراں نوں محبت پیار نال نہ ویکھے۔ تے مرداں نال کوئی تعلق نہ رکھے۔ ایمان ایہہ آکھدا اے کہ عورت نماز پڑھن لئی مسجد نہیں جا سکدی۔ عام طور تے عورت نوں ایس گل دی اجازت نہیں دتی جا سکدی کہ اوہ سکول جاوے۔ ایہہ گل ثابت ہو گئی اے کہ سکول عورتاں نوں مذہبی تعلیمات نہیں سکھاندے۔ نہ اوہ ایاناں دے غلط طور طریقاں نوں ٹھیک کر دے نیں۔ باہر دا سارا کم مرد نوں دتا گیا اے تے مرد عورت لئی ضروریات دیوے۔ تاریخ، جغرافیہ تے انگلش جیہہ مضموناں دی تعلیم غیر ملکاں دی نقل اے۔ چونکہ نوے فیصد مرد بے روزگار نیں ایس لئی عورتاں نوں ملازمت دین دی کوئی لوڑ نہیں۔ عورتاں دا پڑھنا لکھنا کوئی اچھی گل نہیں ایس

لئی جے اوہ پڑھ لکھ گتیاں تے اوہ اوٹاں نال رابطہ رکھن گتیاں جیہڑے اوٹاں نال دوستی کرنا چاہندے نیں۔ اسی اعلان کردے آں کہ عورتاں نوں غیر ضروری طور تے باہر جان تے سکولوں وچ جان واکوئی حق نہیں۔ اسی راہنماواں کول مطالبہ کردے آں کہ اوہ شریعت دے حکماں دے مطابق عمل کرن تے عورتاں نوں سکول جان توں روکن۔ جے ایہہ اقدام نہ کتے گئے تے جہادی کامیابی ناگامی وچ بدل جائے گی۔ تے سانوں شدید مسئلیاں دا سامنا کرنا پئے گا۔ ایہہ شرم دی گل اے کہ سکولوں دے ناں امہات المؤمنین دے ناواں تے رکھے جاندے نیں۔ جے ایوں ٹھیک کرن لئی اقدام نہ کیتا گیا تے عورتاں باہر جاندیاں رہیاں تے اپنا وجود ظاہر کردیاں رہیاں تے سانوں ای کوئی قدم چکنا پوے گا۔

ایہہ فتویٰ مرداں دی دلوں ایس کوشش وچ لکھیا گیا کہ اوہ عورتاں اتے اپنی غیر متنازعہ طاقت ثابت کر سکن۔ اوہ اپنے خیالات نوں مذہب دی زبان وچ ادا کردے نیں۔ اک پاسے تے عورتاں دے چلنے تے نقل و حرکت، اتے پابندی لگا کے اوہناں نوں جسمانی طور تے ختم کردے نیں تے دوجے پاسے اوٹاں دی ذہنی نشوونما اتے دی پابندی لگا رہیہ نیں۔ نیوکلیر ہتھیار جنسی بنیاداں اتے تفریق کرن والے خیالات تے عوامل دا باعث بن جاندے نیں۔ ایس طراں عسکریت واک اک براہ راست تعلق محافظ تے محفوظ کتے جان دے تصور نال اے۔ پر ایس دا تعلق ریاست، آدمی تے خدا اتے مختلف تصورات دے نال دی ہوند اے۔

پاکستان وچ نیوکلیر سلامتی دے مسئلے دا تعلق طاقت نال اے۔ نیوکلیر طاقت نوں مسئلیاں دے حل دا آخری ذریعہ سمجھیا جاند اے۔ ایس دا تعلق قومی عزت تے وقار نال وی اے۔ پاکستان وچ نیوکلیر سلامتی نوں اک اتھہ اسلام نال جوڑیا گیا اے جیس دا تعلق مردانگی نال قائم کیتا گیا اے۔ تاں جوں زیادہ مقبولیت تے تعاون حاصل کھتے جاسکن۔

نیوکلیر طاقت دی بحث واضح طور تے جنسی استعارے استعمال کردی اے۔ خواتین دے خیال وچ نیوکلیر تحفظ نوں بہت اہم جگہ دتی گئی اے۔ ایس لئی نہیں کہ ایڈا تعلق موت تے زندگی نال اے۔ بلکہ ایس لئی کہ ایہہ مردانگی دی گل کردا اے۔ بلکہ کتیاں مرداں تے عورتاں نوں ایہہ تسلط و احساس دلاندے نیں۔ جغرافیائی مسئلے اتے ٹیکنیکی زبان وچ منصوبہ بندی تے حکمت عملیاں تک محدود ہوندی اے، جیہدے وچ جنسی اشارے موجود ہوندے نیں۔ کتیاں عورتاں دا خیال اے، نیوکلیر ہتھیاراں دے پھیلاؤ وچ میزاکل نوں اہم جگہ

تے سمجھیا جاندا اے۔ میزائل دی ساخت تے ایس دے لئی استعمال ہون والی گفتگو جنسی اشاریاں نال بھری ہوئی ایے۔ ایس طراں دی زبان سلامتی دے ماہرین نوں نہ صرف ذاتی طور تے بلکہ ترقی یافتہ تے تنجی دنیا دے ملکاں دی اوہ نمائندگی کروے نیں۔ اوتھے دی طاقت دا احساس دیندی اے۔ انج ای نیوکلیر ہتھیاراں تے نیوکلیر زبان اتے مہارت ترقی یافتہ ملکاں نوں طاقت دا احساس دلاندی اے۔ جیدوں کہ تنجی دنیا وچ ایٹاں کولوں ایہہ احساس پیدا ہوندا اے کہ اوہ طاقتور مغربی ملکاں دے برابر اے۔ نیوکلیر بحث دا کافی انحصار جنسی تفریق دے اشارے اتے نیں۔ تاں جو ایس قسم دی قومیت پرستی تے حب الوطنی پیدا کیتی جاسکے۔ انور خلیل آکھدے نیں امریکہ دی ایس تجویز اتے کہ پاکستانی ایٹمی تنصیبات نوں مداخلت دے بغیر ویکھیا جائے پاکستان دے اک ٹیکنیکی ماہر نے لکھیا ”مداخلت ہووے یا نہ ہووے کون پسند کردا اے کہ ایس دے بیڈ روم وچ مشیناں نوں ویکھیا جاوے“ ایس طراں تے ہو روی کئی اعلیٰ فوجی افسراں دے ولوں ایس قسم دی زبان بولی جاندی اے۔

اسے طراں جیدوں پاکستان دے وزیر خارجہ سردار آصف احمد علی نے نیوکلیر تنصیبات نوں کھولن دی گل کیتی تے حزب اختلاف دے بہت اہم ہندیاں نے اک اکٹھے نیوز کانفرنس وچ ایہہ دھمکی دتی ”سی کچھ وی برداشت کر سکدے آں حتیٰ کہ ایہہ وی کہ ساڈے گھراں دے آلے دوالے دے کولوں باڑاں توڑ دیتاں جاوےں پر ای ایہہ برداشت نہیں کر سکدے کہ ایٹمی تنصیبات نوں ویکھن لئی کھولیا جاوے۔ ساڈے نیوکلیر پروگرام ساڈیاں ماواں، بہناں دی عزت و انگوں اے تے سائوں ایس دا ہر ویلے دفاع کرنا اے۔“

پاکستانیاں دی اک وڈی تعداد ایس طراں دے جذباتی بیانات نال ایس لئی متاثر ہوندی اے کہ انیماں دے پچھاڑی اشاریاں تے کتاباں دا اک پیچیدہ نظام اے۔ جیس طراں زمین نوں ماں نال شیشہ دتی جاندی اے جینہوں باہر دے دشمنان کولوں بچن دی لوڑ اے۔ پاکستان دے پس منظر وچ نیوکلیر بم دا مطلب پاکستان دا دفاع نہیں سگوں پاکستان دی عزت دی اے۔ نیوکلیر تنصیبات دے معاہدے دی مخالفت ایس لئی کیتی گئی کہ اینوں ملک دی خود مختاری دے خاتمے تے ملکی تحفظ دی کمزوری دے برابر سمجھیا جاندا اے۔ ایس طراں ملکی خود مختاری تے سلامتی نیوکلیر طاقت نال بھنی گئی اے۔

نیوکلیر مسئلے نوں اکثر مذہبی رنگ وچ وی پیش کیتا جاندا ایے مثلاً ”مغربی دنیا دا مقابلہ کرن لئی مسلم دنیا کول وی نیوکلیر بم ہونا چاہیدا ایے۔ ایہہ خیال ایس گل نال پیدا

ہوندا اے کہ مغربی ملک مسلمان ملکاں نوں ایس ٹیکنالوجی توں دور رکھنا چاہندے نیں۔ ایس سکے دے اظہار لئی بہت مشکل اسلامی شبیواں استعمال کیتیاں جاندیاں نیں۔

مثال دے طور تے ہندو انڈیا دے توسیع پسندانہ عزائم دے خلاف مسلمان پاکستان دے کول نیوکلیئر ہتھیار ضروری تصور کتے جاندے نیں۔ ذوالفقار علی بھٹو نے اپنی پھانسی دی کوٹھڑی توں لکھی گئی کتاب ”اگر مینوں قتل کر دیا گیا“ وچ ایساں خیالات نوں لکھیا اے۔ ”اسی جاندے آں کہ اسرائیل تے جنوبی افریقہ دے کول مکمل نیوکلیئر صلاحیت اے۔ عیسائیاں، یہودیوں تے ہندوواں دے کول وی ایہویں صلاحیت اے۔ کمیونسٹاں دے کول وی ایہہ طاقت اے۔ کٹے مسلماناں دے کول ایہہ صلاحیت نہیں سی۔ پر ایہہ صورت حال بدلن والی سی۔“

ایہہ اقتباس اک غیر محفوظ مسلم قوم دی نشاندہی کردے نیں ایدھے توں علاوہ ایہہ فتوے نوں اسلام تے مغرب دے وچکار بحث ٹال جوڑ دے نیں۔ دونوں صورتاں وچ عورتاں دی حرکتیں اتے قابو پا کے ایساں دی حفاظت کرنی چاہیدی اے حشیہ اتے وی تے جسامنی سطح اتے وی ایس دی حفاظت لئی اک عسکری ریاست دی لوڑ اے جتھے نہ صرف فوج دا بجٹ مقدس ہوندا اے بلکہ فوجی سوچ وی۔ انج امی نہ صرف وساکل نوں پھونک دتا جاندا اے تے سماجی سہولتاں مہیا نہیں کیتیاں جاندیاں بلکہ سوچ وچ وی فوجی خیالات چھا جانداں نیں۔ جیہڑے ہور کے قسم دی بحث لئی جگہ نہیں چھڈ دے۔

عورت تے قانون

شملہ ضیاء

پچھلے 15 ورہیاں توں پاکستان دے قوانین خاص طور تے عورتاں نال تعلق رکھن والے قوانین اتے مثلاً "حدود آرڈی نینس" قانون شہادت تے شریعت بل وغیرہ دے حوالے نال بہت بحث کیتی گئی۔ عورتاں دی تحریک نے وی ایس ضمن وچ کافی کوشش کیتی اے۔ پر ایس دے باوجود۔ لیکن وچ آیا اے کہ حکومتی سطح اتے ایس سلسلے وچ کوئی قدم نہیں چکیا گیا۔ نہ تے پرانے قوانین وچ تبدیلی کیتی گئی، تے نہ ای نویں قوانین تشکیل دتے گئے۔ ہن امہ جانن دی لوڑ اے کہ اوہ کیہڑے محرکات نیں جنہاں دی وجہ نال اپنی جدوجہد دے باوجود وی کوئی تبدیلی و لیکن وچ نہیں آئی۔ پہلاں تے امہ کہ جیڑے مسائل اتے کدی کھلے عام بحث نہ ہوئی ہووے اوہنوں قومی سطح اتے ابھارن لئی کچھ وقت درکار ہوندا اے۔ لہذا لوکاں یا عورتاں دیاں تنظیمیں تے گروپاں نوں کچھ وقت لگا کہ اوہ انہاں مسائل نوں چکن تاکہ انہاں اتے کچھ گل بات ہو سکے۔ ایس دے علاوہ کچھ قوانین اچھے نیں جنہاں دا براہ راست مذہب نال تعلق اے یا فیر تے اوہ ساڈی ثقافت دا حصہ بن گئے نیں۔ انہاں وچ تبدیلی لانا اگر ناممکن نہیں تے مشکل ضرور اے تے انہاں وچ تبدیلی لئی اک طویل عرصہ دی لوڑ اے۔ ہور اے کہ جدوں قانون اتے کچھ گل ہونی شروع ہوئی تے عام عورت دے ذہن وچ امہ اک سوچ سی کہ انہاں قوانین دی تبدیلی نال انہاں دی ذاتی زندگیاں اتے انہاں دیاں نوکریاں اتے یا گھراں وچ مقام اتے کوئی اثر مرتب نہیں ہووے گا، پر بیہوش قوانین مارشل لاء دے تحت آئے، انہاں دا اثر غریب عورت تے پیا، جیس دی وکیلاں، مختلف اداریاں تک یا عورتاں دیاں تنظیمیں تک پہنچ نہیں سی۔ قانون وچ تبدیلی نظر نہ آون دی بڑی وجہ امہ وی اے کہ مختلف قوانین دی الگ الگ تے گل ہون دی رہی پر امہ نہ ویکھیا گیا کہ ملک دا شہری ہون دے ناطے یا اک عورت ہون دی حیثیت نال ساڈا سارے

قانونی ڈھانچے نال کی تعلق یا رشتہ اے۔ امہ نہیں پہچانیا گیا کہ پدر شاہی نظام دے مختلف ڈھانچے جیسرے عورت نوں دبانہ دے نیں، قانون شاید اونماں وچوں اک بہت وڈا ڈھانچہ اے۔ حکومت دے شہریاں نال تن اہم رشتے ہوندے نیں، اک رشتہ تے منصوبہ بندی دا یعنی شہریاں دی ترقی لئی کیہڑے کیہڑے منصوبیاں اتے عمل درآمد ہو رہیا اے، دوسرا رشتہ میڈیا دا اے، ایہے وچ پورا تعلیمی نظام، ٹی وی، ریڈیو وغیرہ ہوندے نیں جیسرے حکومت دے ہتھ وچ نیں تے اوہ مختلف زاویاں نال عام لوکاں دی سوچ اتے اثر انداز ہوندا اے تے اونماں دی سوچ بنان وچ اک وڈا کردار کھینڈدا اے، تیسرا وڈا رشتہ قانون دا اے، ایس رشتہ نوں سمجھن لئی امہ جاننا ضروری اے کہ قانون کی اے؟ کی کردا اے؟ تے ایہی مقصدت کی اے؟ تے امہ کیدھے مقصد دی حفاظت کردا اے۔ ایس سلسلے وچ امہ جاننا ضروری اے کہ قانون دا مقصد صرف زندگی دے چند شعبیاں وچ ای حقوق دی ضمانت دینا نہیں سکوں امہ کسے وی شہری دے زندہ رہن تے اک چنگی زندگی گزارن دی ضمانت دیندا اے۔ اوہ زندگی جیدھے وچ لوکاں نوں کلی طور تے فیصلہ کرن دا اختیار ہووے کہ کیہڑے قانون ا۔ انہاں نال تعلق رکھدے نیں، تے ا۔ انہاں دے احساسات دے ترجمان ہوں گے۔ امہ نہیں کہ اک بنا بنایا قانون جیس وچ حکومت یا قانون ساز ادارے جنہاں وچ بہت گھٹ عورتاں شامل ہوں، لاگو ہو جاوے۔ ایس طراں نہ لوکاں نوں اونماں دے حقوق ملن گے، نہ ای اوہ سمجھ سکے گے کہ ا۔ انہاں دے حقوق کیہڑے نیں۔

بنیادی طور تے قانون اوہ اصول نیں جیسرے حکومت بناندی اے۔ قانون دے تحت اک پورا ڈھانچہ تشکیل دتا جاندا اے کہ نظام کس طراں چلے گا۔ پر ایس ڈھانچے وچ معاشرے دی روایات تے مذہب دا عنصر وی شامل ہوندا اے تے امہ شادی، طلاق، بچیاں دی ملکیت تے وراثت جیسے معاملات اتے اثر انداز ہوندا اے۔ قانون دے تحت مختلف مذاہب سکوں مختلف فرقاں نال تعلق رکھن والے افراد دے حقوق اک دوجے توں مختلف ہوندے نیں۔ ایس لئی شہری ہوں دے ناطے یا عورت ہوں دے ناطے امہ ضروری اے کہ سارے اکو جیسے حقوق ہوں۔ جتھے تک فرائض دی گل اے تے قانون دا اک بنیادی فرض تے ایس گل دی ضمانت دیندا اے کہ ملک وچ امن حفاظت تے نظم و ضبط رہے۔ قانون تفریق کردا کہ کیہڑی گل غلط تے کیہڑی گل ٹھیک اے تے لوکاں لئی ایس بنیاد اتے حدود مقرر کردا اے۔ عورتاں دے حوالے نال سب توں اہم گل اے کہ قانون نے حقوق

تے ذمہ داریاں واضح کیتیاں نیں۔ مثلاً ”جیڑے مزدور اں دے حوالے نال بن والے قوانین ایہہ واضح کر دے نیں کہ مالک تے مزدور دا کی رشتہ اے ایس طرح جیڑے نجی قوانین نیں اوہ خاندان دے اندر شوہر بیوی، بھائی بہن، ماں تے پچیاں دے رشتے توں واضح کرن گے وغیرہ وغیرہ۔ ایس طرح قانون ساڈی زندگی دے تقریباً ہر شعبے اتے اثر انداز ہوندا اے۔

قانون دے فرائض دے علاوہ ایہہ دیکھنا وی ضروری اے کہ قانون کردا کی اے؟ پاکستان دے تے باقی تہی دنیا دے حوالے نال ایہہ دیکھن وچ آوندا اے کہ قانون ایس نظریہ نال بندے نیں کہ شہریاں اتے خاص طور تے عورتاں اتے کنٹرول رکھیا جاوے۔ اتھے کچھ حد تک ایس دا پس منظر ایس گل توں ملدا اے کہ ساڈے اتے نو آبادیاتی نظام رائج رہیا اے تے اوہدوں جیڑے قانون بنائے جانے سن، اونماں دا مقصد لوکاں نوں کنٹرول وچ رکھن لئی ہوندا سی۔ پر ایڈے توں علاوہ ساڈی اپنی تاریخ وچ وی جمہوریت وی کوئی رسم نہیں رہی۔ حقوق ہمیشہ توں ای حکومت دے ہتھ وچ رہے نیں، تے فیصلہ وی ایسے ای کیتا کہ شہریاں نوں کیڑے حقوق دتے جاوَن گے تے انہاں نال کیڑا رشتہ ہووے گا۔ ایس پس منظر وچ لوکاں دی شمولیت دا نظریہ غائب رہیا۔

جس زمانے وچ انگریزاں دے خلاف تحریک چلی۔ اوہدوں حقوق دی بحث وی شروع ہوئی تے پاکستان بندے ای کچھ حقوق خود بخود عورتاں نوں مل گئے۔ پر بنیادی طور تے قانون دی حیثیت اک کنٹرول کرن والے ادارے دی ای رہی تے ایہہ دیکھیا گیا کہ کسے وی پارٹی دے سیاسی پارٹی دے دور وچ اگر کسے نے وی حکومت دے خلاف یا اپنے حقوق دے لئی آواز چکی تے ایس نوں ہمیشہ پاکستان یا مذہب دے خلاف تصور کیتا گیا۔

قانون نوں کنٹرول کرن دے آلے دے طور تے استعمال کیتا جاندا اے۔ قومی اسمبلی تے سینٹ وچ عورتاں دی نمائندگی اک فیصد اے تے باقی 99 فیصد مرد نیں جیڑے قانون بنا رہے نیں۔ ایس طبقے وچ اوہ لوک جنہاں دا جاگیر دارانہ پس منظر ہوندا اے، ملٹری، نوکر شاہی طبقہ، صنعت کار، قانون نافذ کردار وچ اہم کردار ادا کردے نیں تے جتھے قانون نافذ کرن دی گل آوندی اے اوہ تھہ اک ہور گروپ وی آگے آجاندا اے، تے اوہ اے مختلف مذہبی جماعتیں نال تعلق رکھن والے لوکاں دا گروپ مثلاً ”جدوں عورتاں دے حقوق دی گل ہوندی اے تے اسلامی نظریاتی کونسل تے وفاقی شرعی عدالت بہت اہم کردار ادا کر

دی اے۔ ایس دے علاوہ مذہبی مفکرین نے جدوں وی کسے قانون دی تشریح کیتی تے اوہ عورتاں دے خلاف ہی گئی۔ غرض قوانین بنان تے نافذ کرن وچ اہنہاں ساریاں دامت عمل دخل ہوندا اے۔ ایسے وجہ نال کوئی اچھی تبدیلی نہیں آوندی جیہیں توں ایس طاقت ور تے دولت مند طبقے نوں کوئی زک لگے۔ ظاہر اے جدوں عورتاں دے حقوق، مزدوراں دے حقوق یا اقلیتاں دے حقوق دی گل ہوندی اے تے پسلاں توں تشکیل شدہ ڈھانچہ تبدیل ہووے گا۔ جیدھے توں اوہ لوگ جیہڑے ایس ڈھانچے نوں چلا رہے نیں، اونہاں دے مفاد نوں وی نقصان ہووے گا۔ ایس لئی چھوٹی موٹی تبدیلی تے کردتی جاندی اے پر کوئی ایہو جیہا کم نہیں ہوندا جیہیں توں ایس طبقے دی طاقت وچ فرق آوے۔ قانون دے حوالے نال انصاف دا جیہڑا تصور اے اوہ اہنہاں ای دی بھول بھلیاں وچ کتھے کھوجاںدا اے۔

ہن سوال ایہہ پیدا ہوندا اے کہ انصاف توں کی مراد اے؟ انصاف وچ تن چیزاں بنیادی اہمیت دیاں حامل نیں۔ اک تے اے برابری، ویکھنا ایہہ وے کہ ساڈے قانون وچ برابری ہے یا نہیں۔ کیوں جے آئین بہت واضح طریقے نال اکھدا اے کہ سارے شہری قانون دی نظر وچ برابر نیں تے اہنہاں نوں برابر دا تحفظ ملے گا۔ آئین وچ تے ایہہ گل نظر نہیں آوندی۔

دوجی چیز اے عدل، ایس دا مطلب اے برابری توں تھوڑا لگے۔ کیوں جے جدوں صدیاں توں کسے اک گروپ یا طبقے دے نال نا انصافی ہوندی اے تے اچھا وقت آجاوے کہ اوہ ہر میدان وچ کچھ رہ جاوے تے اوہ صرف برابری دی گل کرن توں تھوڑا اک قدم آگیاں نہیں ودھے گا۔ جیویں کہ اسی عورتاں دے نال ویکھدے آں کہ اوہ تعلیم دے حوالے نال، نوکریاں دے حوالے نال، سیاسی نمائندگی دے حوالے نال غرض کہ ہر میدان وچ بہت کچھ رہ گئی اے تے صرف برابری دی گل کرن نال جیہڑی اک غیر متوازن صورت حال پیدا ہو چکی اے ایس نوں دور نہیں کیٹا جا سکدا۔ ایس لئی کجھ ہور اقدام چکنے ہون گے۔ تاجوں عورتاں نوں برابری دے مقام تک لایا جا سکے۔ جیہڑا کہ اہنہاں دا حق اے۔ سیاسی پارٹیاں نوں مخصوص شستاں دی گل وی ایسے حوالے توں ہو رہی اے۔ صرف اے آکھ دین نال گل نہیں بنے گی کہ جے عورتاں الیکشن لڑن تے اہنہاں دی نمائندگی پچاس فیصد تک ہو سکدی اے۔ ایس لئی اتھہ مثبت قدم چکنے ہون گے جیہیں نال ایس گل دی یقین دہانی ہووے کہ عورتاں نوں نمائندگی حاصل ہووے گی۔

ایس ضمن وچ تہی اہم چیز ایس امر دی یقین دہانی اے کہ جے برابری یا عدل دے حوالے نال قوانین بندے نہیں تے اوہ پر اثر ہون تے دو جا اوہ نافذ وی ہون چو نکہ و۔ لیکن وچ ایسہ آؤندا اے کہ قانون تے بن جانے نہیں پر ایس قانونی ڈھانچے وچ اتنی طاقت نہیں ہوندی کہ اوہ انہاں قانوناں اتے چنگے طریقے نال عمل درآمد کروا سکے، مثلاً ”آکھن نوں تے یونین کونسل دی اجازت دے بغیر مرد و جی شادی نہیں کر سکدا پر جے اوہ کردا اے تے اوہ شادی وی مٹی جاوے گی تے سزا دے طور تے صرف چند ہزار روپے جرمانہ ہووے گا۔ ایسے طراں ایسہ قانون موجود اے کہ بچیاں دی شادی سولہ سال دی عمر توں پہلاں نہیں ہو سکدی پر جے ماں باپ انج کردے نہیں تے ایہوں چند ہزار روپے دا جرمانہ اے۔ ایسہ قانون وی موجود اے کہ عورتاں عدالت وچ جا کے اپنے حق مردا مطالبہ کر سکدیاں نہیں، پر عدالتاں دے طریقے ایس طراں دے نہیں کہ چند ہزار روپے دی خاطر چار بج سال عدالتاں دے دھکے کھانے پیندے نہیں۔ ایس لئی قانون دے اندر جیسر اک خود کار نظام ہونا چاہیدا جیدھے توں انصاف دی یقین دہانی ہو سکدی اے موجود نہیں اے۔ ایس دے علاوہ جیسرے قوانین دے بارے لوکاں نوں پتہ نہیں ہوندا یا لوکاں نوں معلومات میسر نہیں ہوندیاں تے نہ ای ایس معلومات نوں عام کرن لئی کوئی اقدام کتے جارہے نہیں، مثلاً ”پاکستان وچ شاید اک فیصد لوکاں نوں وی ایسہ معلوم نہیں کہ فیملی لاء آرڈیننس وچ عورتاں دے کی حقوق نہیں۔ ایس دے علاوہ نکاح تائے وچ دی کج شقاں اہیساں نہیں جنہاں نوں عورتاں اپنے مفاد وچ استعمال کر سکدیاں نہیں۔ پر انہاں دے بارے وچ علم نہ ہوون دی وجہ نال انہاں توں مفاد حاصل نہیں کر سکدیاں۔ ایس لئی ضروری اے کہ حکومتی سطح اتے ایسہ موقف وی موجود ہووے کہ انہاں قوانین دی اہمیت نوں اجاگر کیتا جاوے۔ تے لوکاں تک انہاں معلومات دی رسائی نوں ممکن بنایا جاوے تا جوں جیسرے چند مثبت قوانین نہیں اونساں توں فائدہ اٹھایا جاسکے۔

انصاف لئی انہاں تن بنیادی شرائط یعنی برابری، عدل دے موثر ہون دے عناصر نوں سامنے رکھ کے موجودہ قوانین دا اک مختصر جائزہ لیا جاسکدا اے کہ آیا انہاں توں عورتاں نوں انصاف مل رہیا اے یا نہیں۔ مثلاً ”جے نجی قوانین نوں دیکھیا جاوے جیدھے وچ فیملی لاء شامل نہیں تے صرف دو تن مثالاں ہی توں عدم برابری صاف ظاہر ہو جاندی اے۔ قانون دے مطابق مرد نوں ایس گل دا حق حاصل اے کہ اوہ اپنی بیوی نوں کسے وی

وجہ نال طلاق دے دے۔ ایہدے لئی اونہوں عدالت جان دی لوڑ نہیں۔ پر بالفرض جے بیوی طلاق لینا چاہے تے مرد عورت نوں ایس گل دا حق دے گا جیہں نوں حق تنسیخ آکھدے نیں۔ تے اگر اوہ ایہہ حق نہیں دیندا تے بیوی نوں عدالت وچ جا کے اپنا کیس لڑنا پوے گا۔ چنانچہ مرد دے کول تے ایہہ حق اے کہ اوہ جدوں چاہے عورت نوں طلاق دے دیوے پر عورت نوں عدالت وچ جا کے کیس لڑنا ہووے گا۔ ایہدے توں علاوہ ایہہ مسئلہ وی اے کہ مرد تے اک نوٹس دے دیوے گا تے 90 دنال وچ طلاق ہو جاوے گی۔ بچیاں دی ملکیت دی جے کوئی گل اے تے قانون ایہہ آکھدا اے کہ باپ ای بچے دا فطری نگران اے۔ یعنی ماں بچے پیدا کر دی اے، ایہدے لئی تکلیفاں پکدی اے، پر فطری نگران باپ ای اے۔ ایہہ وی قانون اے کہ شوہر جے 50 سال بعد وی طلاق دے دیوے تے اس عورت نوں کوئی مالی تحفظ حاصل نہیں ہووے گا۔ کیوں جے اتھے کوئی اکٹھی زمین یا پراپرٹی دا تصور نہیں اے۔ حالانکہ بہت سارے مسلم ممالک مثلاً ”ملائیشیا، عراق، شام“ وغیرہ وچ ایہہ قانون اے کہ شادی دے بعد وی پراپرٹی وچ عورت دا وی حق ہوندا اے۔ پر پاکستان وچ عورت نوں کوئی ایسا حق نہیں دتا گیا۔ ایس طراں ذاتی قوانین دے زمرے وچ آون والے باقی قوانین وچ وی عدم برابری یا تے قانون وچ یا طریقہ کار وچ نظر آوندی اے۔

کر عمل لاء دی جتھے گل ہوندی اے او تھے حدود آرڈیننس دی مثال ساریاں دے اگے آندی اے۔ اتھے ساریاں توں اہم گل ایہہ اے کہ سزا دلوانے لئی عورت دی گواہی نا منظور کیتی اے۔ دوجی اہم چیز ایہہ کہ زنا تے زنا بالجبر دے فرق نوں مٹا دتا گیا اے، تے قانون انہاں نوں اک ای نظر نال دیکھدا اے۔ حالانکہ زنا بالجبر اک ایسا فعل اے جیدھے وچ عورت تے تشدد کیتا جاندا اے۔ زنا اوہ اے جیہڑ اپنی مرضی نال کیتا گیا ہووے پر سزا دونوں لئی اکو جیسی اے۔ اسلامی نظریاتی کونسل نے اک کتاب دی شائع کیتی اے جیدھے وچ زنا دے قانون دے بارے وچ ایہہ الفاظ لکھے گئے نیں۔ زنا تے اوہدیاں دوجی قسماں نال

نیزنا۔

یعنی تشدد دے عنصر نوں بالکل نظر انداز کیتا جا رہیا اے تے جدوں ایہہ ایٹھونڈ ہی گرہاں دے سامنے پکيا گیا جواب آیا کہ ہے تے اے زنا ای پانویں اک دی مرضی ہووے۔ ایہہ سوچ حدود آرڈیننس دے تحت ساڈے قانون وچ آئی تے ایس نوں عورتاں دے خلاف استعمال کیتا جا رہیا اے۔ اتھے ایہہ گل بڑی اہم اے کہ حدود آرڈیننس یا

قصاص و دیت تے جیہڑی دو جا قانون اسلام دے ناں اتے بنایا گیا ایدے وچ عورت نوں شہادت دین دے قابل نہیں سمجھیا جاندا۔ پر جتھے سزا دی گل آؤندی اے تے ایسے قانون دے مطابق جے اوہ جسمانی طور تے بالغ اے تے اونہوں سزا ملے گی پانوے اوہ نو سال دی ای کیوں نہ ہووے۔ ایس لئی حدود آرڈیننس دے تحت بارہ تیرہ سال دیاں پچھیاں نوں کوڑیاں دی سزا ملی چکی ہوئی اے۔ کیوں جے اوہ ایس قابل سمجھی گئی کہ اونہاں نے زنا کیتا اے، پر اگر اوہ زنا بالجبر دی شکار ہو رہیاں نیں تے اونہاں دی گواہی نہیں منی جاوے گی۔

سول لاء دے حوالے نال جیہڑا قانون شہادت اے اوہ دے وچ کاروباری معاملات وچ دو عورتاں یا اک مرد دی گواہی منی جائے گی۔ اتھے تک کہ اک پڑھی لکھی عورت دے مقابلے وچ اک ان پڑھ مرد دی گواہی نوں معتبر نیا جاوے گا۔ ایس دے علاوہ ایسہ نہیں کہ چار عورتاں تے نا انصافی مزدوراں دے قوانین وچ دی ویکھن وچ آؤندی اے۔ جتھے عورتاں کم کر رہیاں نیں۔ مثلاً ”زراعت دے شعبے وچ اوٹھے کوئی قانون ای نہیں جیہڑا اونہاں دے بنیادی حقوق دے تحفظ دی ضمانت دے سکے۔ جے فیکٹریاں وغیرہ وچ عورتاں کم کر رہیاں نیں تے انہاں نوں مستقل نوکری اتے نہیں رکھیا جاندا تاں جو انہاں نوں مراعات نہ دینیاں پین تے اوہ زندگی بھر ایس غیر یقینی صورت حال وچ کم کردیاں رہن۔ اتے لکھے گئے قوانین دے مختصر حصے جائزے توں اک اندازہ ہو جاندا اے کہ ایسہ قوانین عورتاں دے حوالے نال کھتے وی انصاف دے تقاضے پورے کر دے ویکھن وچ نہیں آؤندے۔ پانوے اوہ اسلامی قانون ہون، پانوے آئینی قوانین ہون۔ ایس لئی تحریک نوں تیز کرن دی بہتی لوڑ اے تاں جو ریاست اتے زور پایا جاسکے کہ اوہ ایس قسم دا ڈھانچہ تشکیل دیں۔ جیدھے وچ عورتاں نوں حقوق مل سکن تے عورتاں دے خلاف سارے امتیازی قوانین ختم کروان لئی تحریک دے ذریعے دباؤ پایا جانا چاہیدا اے۔

عورتاں دے خلاف تشدد

ایس ہارون، عافیہ ضیاء

تشدد و ا مطلب کسے نوں زبردستی ظلم تے جبر و انشانہ بنان دے نیں۔ پر جے عورتاں دے حوالے نال تشدد وی گل کیتی جاوے تے اے وضاحت گھٹ اے۔ کیوں جے ایڈے وچ جسمانی تشدد توں ہٹ کے عورتاں نال جارحانہ برتاؤ تے اوہ رویے وی شامل نیں جیہڑے نال صرف ہر اسماں کردے نیں نالے نفسیاتی دباؤ و اشکار وی کردے نیں۔ انہاں روایاں تے زیادتی دا اک تاریخی سماجی تے روایتی پیش منظر اے جیہڑا انہاں نوں عورتاں دے نال برتاؤ دا اک ذریعہ بنا دیندا اے۔ جارحیت پسندی توں فطری عمل نہیں سمجھیا جا سکدا اسگوں سماجی تے روایتی قدراں دا حصہ ای تصور کیتا جاندا اے۔

انہاں روایاں تے قدراں دیاں جڑاں پدر شاہی تے جاگیردارانہ نظام وچ نظر آوندیاں نیں۔ پدر شاہی نظام دے تحت ٹڈھ توں ای کڑی تے منڈے دے کردار وچ ونڈی پاتی جاندی اے تے عورت نوں اک کمزور مخلوق جیہڑا کم صرف بچے پیدا کرنا ای سمجھیا جاندا اے تے مرد نوں طاقتور تے ہر لحاظ نال برتر خیال کیتا جاندا اے۔ مذہب تے معاشرہ انہاں روایاں نوں مضبوط کردے نیں۔ جاگیردارانہ نظام وچ عورت نوں اک نجی ملکیت آکھیا جاندا سی جیہڑی اپنی کوئی پہچان نہیں سی۔ ایس نوں مرد دی نفرت دے نال اتے گھر وچ بند کردتا جاندا سی تے کدی کدی ایس نفرت پاروں ایہوں مارا کتیا جاندا سی۔ کیوں جے دھیاں نوں گھراں دا حصہ نہیں سی سمجھیا جاندا تے ایہاں دی پرورش وی چنگی طرح نہیں کیتی جاندی سی جیہڑی معاشرے وچ ایڈی دوجی حیثیت نوں ہو ر ودھا کے پیش کردی سی۔

ایس دے لکھن وچ آؤندا اے جاگیرداری نظام کیناں تھواواں تے اے وی رائج اے۔ صنعتی انقلاب آون پاروں نویاں صنعتاں لگیاں تے زیادہ کارکنان دی نوڈ دی وجہ نال عورتاں وی اوہدے وچ لیاں گئیاں پر اوہ نظریہ جیہڑا ہمیشہ توں چلدا آرہیا سی پئی

عورت کمزور مخلوق اے اوہ ایس گل تے اثر انداز ہويا پئی عورتاں نوں کيہڑا کم دتا جاوے۔ ایس ورہے وچ عورت نوں جنسی ماڈل دے حوالے نال پیش کيتا گیا تے معاشرے نے عورت دا جیہڑا کردار پیش کيتا اوہ اک اجیہی عورت دا سی جیہڑی جذباتی، شرمیلی، خوبصورت تے بے وقوف ہووے۔ بیسویں صدی وچ سائنس تے ٹیکنالوجی نے ترقی کر لئی تے زندگی بہت تیز ہو گئی۔ پر عورتاں نال برتاؤ وچ اچھے وی تبدیلی نہیں آئی۔ انہاں دا استحصال آج وی ہو رہیا اے تے ہر سطح اتے ویکھن وچ آؤندا اے۔

خاندان وی عورتاں دے خلاف تشدد دا ذریعہ بن دے نیں تے اے غریب تے جاہل خانداناں وچ ای نہیں سگوں پڑھے لکھے خانداناں وچ وی کڑیاں نال مٹھ توں ای غیر مساوی رویہ رکھیا جاندا اے تے کئی واری ایہاں گھراں وچ انہاں نال مندی چنگی زبان ورتی جاندی اے تے کیں طرحیاں نال گمراہ کيتا جاندا اے۔ گھریلو تشدد جیہڑا میاں بیوی دے وچکار ہوندا اے اودی کتنی ساریاں توں بہتی اے۔ ایہے وچ سماجی تے ذہنی تشدد وی شامل نیں۔ پولیس دے ریکارڈ دے مطابق ایس دھرتی تے عورتاں دے خلاف جیہڑا تشدد ہوندا اے اوہدے وچ بیویاں دے خلاف تشدد سب توں ودھ اتے ایہہ گل اوس تشدد وی اے جیہڑا ریکارڈ وچ آیا اے۔

معاشرتی قدراں دے حوالے نال اک ہور قسم دا تشدد عورتاں نوں جنسی طور تے ہراساں کردا اے۔ ایہہ صرف سڑکاں تے بس سٹاپاں تے ای نہیں سگوں کم کرن والیاں تھاواں تے بہت ہوندا اے جدوں عورت نوں کم دی تھاں تے ہراساں کيتا جاندا اے تے ایہے وچ صرف اک کلا اخلاقی مسئلہ ای نہیں شامل ہوندا کہ عورت دا گھروں باہر کم کرنا سماجی قدراں دے خلاف اے، سگوں اتھے اک ہور مقصد وی ہوندا اے، اوہ ایہہ پئی عورتاں نوں کم دی تھاں توں ہٹایا جاوے کیوں جے ایہاں دی تھاں تے مرد لگ سکن تے ایہہ جان بچھ کے کيتا جاندا اے۔

عورتاں دے حوالے نال جیہڑیاں صحت دیاں پالیسیاں بن دیاں نیں اوہ وی اک طرح دے تشدد نوں جنم دیندیاں نیں۔ پہلاں تے ایہہ پالیسیاں ہستیاں عورتاں نوں بچہ پیدا کرن دی صلاحیت دے حوالے نال بن دیاں نیں تے عورت دی صحت دے دو بچے پہلوواں نوں چھڈ دتا جاندا اے ایہہ توں علاوہ خاندانی منصوبہ بندی دیاں پالیسیاں وچ حکومت وی چائن پاوندی اے پئی کئے نیانے ہون گھر والیاں دا کچھ ہور خیال ہوندا اے تے ڈاکٹر دی

وکھری رائے ہوندی اے۔ ایسھوں لگدا اے کہ عورت نوں اپنے جسم تے کوئی اختیار نہیں ایدھے توں علاوہ عورت دے حوالے نال جیہڑیاں پالیسیاں بنایاں جاندیاں نیں اوہناں دھچوں ہتیاں اوہدی صحت اتے چنگے اثر نہیں پاوندیاں۔

ذرائع ابلاغ وچ عورتاں دی جیہڑی مغنی کردار کشتی ہوندی اے اوہدی تشدد دا اک حصہ اے۔ میڈیا وچ جیہڑے عورتاں نوں مذاق کھتے جاندے نیں یا کدی اوہناں نوں اک جنس دی مثال دے طور تے پیش کیتا جاند اے اوہ سارے عورتاں وچ خوف پیدا کرن دا سبب ہوندے نیں تے ایہناں دا اپنے بارے خیال وگڑ جاند اے کیوں جے ذرائع ابلاغ تے بہت قابو مرداں دے تھ وچ ایے۔ ایس لئی ایہناں پروگراماں نوں مرداں دے نقطہ نظر نال ای پیش کیتا جاند اے۔

معاشی ترقی تے آمدنی دے ذرائع وچ پہلاں تے عورت نوں برابر موقعہ نہیں دتا جاند ا پر اوہ عورتاں جیہڑیاں گھراں وچ ہوندیاں ہویاں کم کردیاں نیں اوہناں دی مارکیٹ تک آسانی نال رسائی نہیں ہوندی کہ اوہ گھروں باہر جا کے اپنیاں چیزاں فروخت کرن، پھیر اوہ دوجے تے تیجے بندے دے ذریعے منڈی تک رسائی حاصل کردی اے تے ایس طراں وی اوہ تشدد دا ذریعہ بن جاندیاں نیں۔ جیہڑا ایہناں عورتاں نوں ذہنی تے کدی کدی جسمانی طور تے وی ہراساں کر سکدا اے۔

جنسی تشدد، تشددی اک وڈی واضح قسم اے تے ایس دی ساریاں توں بہت گھٹا وڈی مثال جنگ تے مسلح اختلافات دے دوران عورتاں دی چنگی چوکی آہو ریزی اے جیہڑی اک حوالے نال ملٹری/ فوجی پالیسی اے جیہڑی طراں جاپان، کوریا، پاکستان تے بنگلہ دیش دے وچ ہويا۔

اقلیتی عورتاں دوجے تشدد دا شکار ہوندیاں نیں، اک عورت ہون دے حوالے تے دوجے اقلیت ہون دے حوالے نال۔ تشدد دے حوالے نال ریاست دا وی ٹھہ توں اک کردار رہیا اے۔ جیہڑی طراں دیاں پالیسیاں مرتب ہوندیاں نیں یاں جیہڑی ریاست دا عورتاں نال رویہ ہوندا اے اوہ وی ایس سلسلہ وچ اک اہم پہلو اے۔ ریاست دی وی اک طراں دی پالیسی ہوندی اے کہ اوہ اگلے لوکاں نوں گروپاں وچ ای نہ ونڈے نال مرد تے عورت دے وچ وی ایہناں فاصلہ کردیوے کہ اوہ آپس اکٹھے ہو کے کدی وی ریاست دے خلاف آواز چک نہ سکن۔ اتھے کسی قانون تے کدی کدی مذہب دا وی آسرا لیا جاند اے۔

پاکستان وچ 1977ء نوں جدوں ضیاء الحق دے ورہے وچ مارشل لاء لگیا تے اوہدا اک پہلو اے وی سی کہ ایہہ وچ مذہب دے ناں تے وی استحصال ہویا سی تے مذہب تے ملٹری دا ایہہ جوڑ عام بندے لئی وی پرہتا عورتاں لئی نقصان دہ ثابت ہویا۔

جدوں عورتاں دی ذاتی زندگی نوں نالے اونہاں دی موجودگی نوں ای اک بحث بنالیا جاوے تے اونہاں دا ریاست نال اک ہور طراں دا رشتہ بن جاندا اے۔ مثال دے طور تے قومی اسمبلی وچ ایہہ گل ہوندی پئی سی کہ عورتاں دی شلواری کئی اوچی ہونی چاہیدی اے، باہر کدوں جا سکدی اے تے کدھے نال جا سکدی اے وغیرہ۔ ایہہ وچ پیڑی گل ایہو اے پئی ایہہ حق ریاست نے اپنے تک ای محدود نہیں رکھیا اے نالے ساڈیاں یونیورسٹیاں تے سیاست دے کیاں ڈھانچیاں تک ایہہ گل اپڑی۔ فیصلہ پھیلے تے جیسے پڑھن والیاں دے گروپ سی اونہاں وی اپنا حق سمجھیا کہ اوہ وی عورتاں نوں کنٹرول کرن، ایہہ توں علاوہ ایہاں ڈھانچیاں تے جماعتاں توں ہٹ کے عام بندہ جیسے سڑک تے سی اونہاں دا اک ٹولہ بنیا تے اونہاں وی عورتاں نوں ہراساں کیتا تے دیا کہ اوہ کدوں تے کتھے جا سکدی اے تے کدھے نال تے کیڑا اوہدا کی لگدا اے۔

ایس ورہے وچ خواتین محاذ عمل تے ہور دو جیاں جماعتاں دی جدوجہد بہتی اوکھی ہو گئی سی کیوں جے اوہ بن اپنے حقوق واسطے گھر دے اندر نہیں لڑدی پئی نالے باقاعدہ ریاست دے خلاف اک آواز چک رہیاں سن تے اتھے ای اک ہور طراں دے تشدد نے جنم لیا۔ اوہ عورتاں جیسریاں سرگرم سن سیاسی سوال کر رہیاں سن اونہاں دے خلاف وی ریاست دلوں تشدد شروع ہویا۔ عورتاں اتے لاشی چارج ہوا۔ انہاں نوں جیلاں وچ سٹیا گیا تے ایہہ توں ہٹ کے سیاسی طور تے ہراساں کیتا گیا۔ سیاسی تشدد اونہاں دناں وچ بڑا وڈا سی تے اچھے تک اے۔ فوجی نظام کن دے بعد وی عورتاں تے اونہاں دے گھراں وچ وڑ کے جیس طراں دینا حیات کس وچ ہویا، تشدد کیتا گیا۔ عورتاں تے تشدد دے کئے سبب دے جانے نئیں مثلاً ”آکھیا جاندا اے کہ عورت تے تشدد وچ اوہدے جسمانی نظام تے کردار توں وکھری تھال دتی جاندی اے۔ ایہہ وجہ اک طراں نال عورت تے تشدد نوں ٹھیک ثابت کرن دے برابر نئیں۔ کیوں جے اوہ کمزور اے ایس لئی اوہدے اتے تشدد ہووے گا۔ جتھے تک ذاتی چال چلن آؤندا اے تے اوہدا مطلب ایہو ایہہ پئی جیسرے تشدد کر رہیا اے اوہدے توں ذمہ داری چک لئی جاوے تے عورت نوں ای قصور وار سمجھیا جاوے۔

ایس طراں غریبی تے بے روزگاری وی اک وجہ سمجھی جاندی اے ایہہ آکھیا جاندا اے کہ غریبی وی وجہ توں وی عورتاں دی آواز، رائے دا حق تے عزت نہیں مل دی۔ ایہہ توں علاوہ چونکہ بندے اتے غربت دا بوجھ ہوندا اے تے اوہ ایس تے اپنا غصہ کڈدا اے۔ پر اوہ عورت وی تے غربت دی اوئی ای شکار ہوندی اے۔ اوہدے اتے وی ذہنی تے جسمانی دباؤ ہوندا اے ایس لئی صرف غربت وی آڑ لے کے عورت تے تشدد دی پشت پناہی نہیں کیتی جا سکدی۔

ثقافت تے سماجی قدراں وی کیاں طرہ قیماں نال تشدد نوں جنم دیندیاں نیں مثلاً "کاروکاری دی رسم یا حق بخشا دی رسم۔ ایہہ گل ٹھیک اے کہ ہر معاشرے وچ تشدد کرن دے طریقے وکھوں وکھ نیں۔ پر ایس گل نوں انسانی حقوق دے دائرے وچ لیایا کے ویکھنا اے۔ ایہہ نہیں آکھیا جا سکدا کہ پئی ساڈا معاشرہ تے مذہب ایہوں آکھدے نیں تے ایہہ گل ٹھیک اے۔ کسے وی تشدد نوں چنگا نہیں آکھیا جا سکدا۔

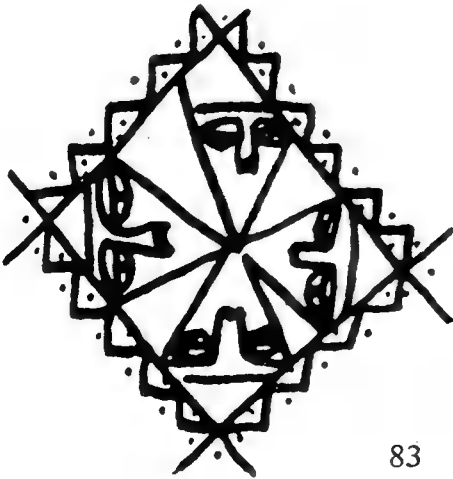
اصل وچ ساڈا معاشرہ مردوئاں ایس گل دی چھٹی دیندا اے کہ اوہ عورت اتے اپنی جسمانی طاقت استعمال کرے کیوں جے جدوں اوہ اپنی طاقت دوسرے مرد دے خلاف ورتے گا تے اونہوں ڈر ہووے گا کہ اوہ وی اوہدے تے طاقت ورتے گا۔ عورتاں تے پچیاں دے خلاف تشدد کرنا سوکھا ہوندا اے۔ ایس لئی اپناں نوں قابو کرن دا طریقہ کار بن جاندا اے۔ جیہیں نوں بندہ کدی جان بچھ کے تے کدی مہلکے وچ استعمال کردا اے۔ اوہ نہیں چاہندا کہ عورت جتے سوال کرے تے اپنا حق منگے جیدی وجہ نال سماجی ڈھانچے وچ کوئی تبدیلی آوے کیوں جے ایس ویلے بیہوش سماجی ڈھانچہ اے ایہہ توں سب توں زیادہ فائدہ پانویے اوہ معاشی، قانونی تے جنسی ہووے مرداں نوں ہوندا اے تے ایہہ وچ نکی جیسی وی تبدیلی ایناں نوں نقصان دے سکدی اے۔

جتہ تک ایہہ تشدد دے حل ہون دا تعلق اے تے عالمی سطح اتے ایس مسئلے نوں پکھیا گیا اے۔ ویانا کانفرنس وچ ایہہ گل منظور کیتی گئی اے کہ گھریلو تشدد، ریاست دی ذمہ داری اے۔ ایہہ توں علاوہ جنگاں وچ عورتاں نال زیادتی وی ریاست دی ذمہ داری اے۔ ملکی سطح اتے وی کجھ کم ہوندا پیا اے تے عورتاں دے خلاف تشدد اتے سوال اٹھدے پئے نیں۔ ایس سلسلے وچ کجھ کمیٹیاں وی بنایاں گئیاں نیں۔ کجھ ہور کم وی کتے جا رہے نیں۔ پر عورتاں نوں جج بنادین نال مسئلہ مک نہیں جاندا تے ایہا حل ایہہ وی نہیں کہ

تشد و کرن والیاں نوں جیلاں وچ سنیا جاوے یا پھانسی دتی جاوے۔ کچھ تحریکاں براہ راست عمل دے ذریعے گھراں وچ جا کے گھریلو تشدد نوں روکن دی کوشش کر رہیاں نیں۔

پر بہتی لوڑ ایس گل دی اے کہ اہل سماجی سیاسی تے قانونی ڈھانچیاں نوں سمجھیا جاوے جنہوں تشدد دی روایتاں جنم لندیاں نیں کیوں جے ایس دی شناخت ہووے کہ تشدد کنناں کنناں طرہ قیماں دے نال ہوندا اے تے اینوں سماجی قدراں دا حصہ سمجھ کے چھڑ دتا جاوے۔ ایس لئی سارے نظام نوں بدلن دی کوشش کرنی چاہیدی اے تے ایہہ صرف عورتاں دے شعور نوں نہیں سگوں مرداں دے شعور نوں جگان دی لوڑ اے۔ تاکہ بنیادی ڈھانچے وچ کچھ تبدیلی لیا ئی جاسکے۔

عورتاں دے تخلیقی اظہار

عورتاں تے ذرائع ابلاغ

عافیہ ضیاء

ذرائع ابلاغ وچ عورتاں دی کھٹ تے غلط نمائندگی اتے پاکستان وچ عورتاں دی تحریک نے کئی حد تیکر تنقید کیتی اے۔ بجائے ایس دے کہ ذرائع ابلاغ دی وضاحت ایٹاں وسیع معیناں وچ کیتی جاندی جنہاں واسطہ اظہار کردا اے۔ ذرائع ابلاغ نوں محض ایس نوں پرنت تے الیکٹرانک اشکال وچ ویکھیا جاند اے، ایس لئی اسہ بڑا اہم اے، ذرائع ابلاغ دی وضاحت بمحہ ۱۰۰ سدی دوجی نمائندہ اشکال نال کیتی جاوے ایہدے علاوہ اسہ دی ضروری اے کہ ذرائع ابلاغ دے نظریاتی پہلوواں اتے غور کیتا جاوے تے ذرائع ابلاغ دے عوامل تے اثرات اتے وی غور کیتا جاوے۔

ذرائع ابلاغ وچ ذات دی نمائندگی دے اظہار دے مختلف طریقے شامل نیں۔ ذرائع ابلاغ دی زیادہ مقبول شکلاں وچ ادب، آرٹ، گانا تے ڈانس وغیرہ شامل نیں تاہم ریاست تے معاشرے دے نمایاں گروہ کلچر دی اپنی بنائی ہوئی تعریفاں وی لاگو کردے نیں۔ کلچر کی اے؟ ایہوں کیس طراں پیش کرنا اے تے اظہار دی مختلف صورتاں نوں کیڑی اقدار دے تحت نال لے کے چلنا اے۔ کیوں جے ذرائع ابلاغ اظہار واسطہ طاقتور تے پراثر طریقہ اے۔ چنانچہ حکومت ذرائع ابلاغ نوں لوکاں دی سوچاں تے اثر انداز ہون لئی استعمال کردی اے۔ ایس لئی ذرائع ابلاغ دی مختلف شکلاں کدی وی مکمل طور تے اک سچائی دی آئینہ دار نہیں ہوندیاں۔ سگوں اکو ای چیز توں کنیاں طریقہ یں غیر محسوس طریقے نال لوکاں ویاں سوچاں اتے اثر انداز ہو سکے۔ اقوام متحدہ نے ایس سال نوں خاندان واسطہ قرار دتا اے حکومت پاکستان نے وی ایسے سلسلے وچ اک یادگار نکتہ چھاپیا اے بیسٹ اک مرد عورت تے دو بچیاں اتے مشتمل اک تصویر اے ہن آدمی حیران ہوندا اے کہ اسہ پاکستان وچ کسے کنبے دی نمائندگی کردی اے۔ اتھے عام کنبہ کدی وی ایس تصویر دی طراں 4 افراد وائیں

ہوندا۔ ریاست، دولت تے پد رشاہی نے ہمیشہ پاکستان وچ ذرائع ابلاغ اتے اپنا کنٹرول رکھیا اے تے اینوں سنسروی کیتا اے، تاہم اہمہ دلچسپ ہووے گا، جے اسیں ایٹاں موجودہ رجحانات دا جائزہ لیئے، جیہڑے ریاست دی ذرائع ابلاغ دے بارے وچ پالیسی دے دوغلے پن نوں ظاہر کردا اے۔ ٹیلی ویژن اتے مستقل سنسر رہیا اے۔ ایس دے علاوہ اخباراں اتے دی کدی کدی پابندیاں عائد کرن دی کوشش کیتی جاندی رہی اے۔ پراجیکٹ جیہڑی فری مارکیٹ پالیسیاں دی دوڑ لگی ہوئی اے اودے وچ ضروری اے کہ تجارتی بنیاداں اتے کم کرن والے ذرائع ابلاغ دی حوصلہ افزائی کیتی جاوے۔

ایدھے توں ریاست اک ایہو جیسی صورت حال وچ پھنس جاندی اے جتھے معاشی حکمت عملیاں ایس گل دا مطالبہ کردیاں نیں کہ منڈیاں نوں آزاد کردتا جاوے تے انج ای ذرائع ابلاغ نوں وی کیوں جے او منڈیاں لئی مددگار ثابت ہوندے نیں تے دوجی طرف ریاست ذرائع ابلاغ دے ذریعے اپنی نظریاتی کنٹرول دی برقرار رکھنا چاہندی اے۔ اہمہ اختلاف سیٹلائٹ وی وغیرہ دے آون دے بعد ہو رہی نمایاں ہو گیا اے جنہاں اتے حکومت کنٹرول نہیں کر سکدی تے جیہڑے کہ بے لگام Consumerism نوں ابھاردی اے پر اوہ چیزاں جیہڑیاں سیاسی سوچ نال تعلق رکھدیاں نیں مثلاً ”فوجی معاملات مذہب تے قانون وغیرہ اوتھے ریاست اپنی سنسر کرن دی طاقت قائم رکھدی اے۔

معلومات اتے کنٹرول رکھدی اے تے انفرادی سوچ نوں دباندی اے۔ اہمہ اک الجھی ہوئی صورت حال اے جیہڑی اک وقت اک آزاد منڈی تے مضبوط ریاست دے دل لے کے جاندی اے۔ سنسرشپ دا اک ہور اثر وی اے جیہڑے عورتاں نے خود اپنے اتے مسلط کر لیا اے لوگ گروہی تے انفرادی سطح اتے سخت پیغامات دین توں گھبراندے نیں تے عام طور تے رجحان اہمہ آل مسائل توں ہلکے پھلکے طریقے نال پیش کیتا جاوے کیوں جے عملی طور تے اہمہ دانش مندی اے کہ مسائل اتے واضح پوزیشن لین دی بجائے اینوں ہلکے پھلکے طریقے نال پیش کیتا جاوے۔ انفرادی تے اجتماعی سطح اتے سنسر وچ جیہڑے تضاد اے، اوہ قلم تے ٹی وی لئی سنسرشپ دے الگ الگ معیاراں نوں ظاہر کردا اے، ٹی وی اتے آون والیاں عورتاں تے سخت سنسرشپ اے جدوں کہ قلم انڈسٹری وچ بڑی ترقی ورتی جاندی اے۔ سینما پاکستانی عورتاں دی جیہڑی تصویر کشی کردا اے، اوہ بہت کھردرے تے مروجہ کرداراں دی صورت وچ اے۔ جیہڑے عام طور تے مردانہ اکثریت دے ویکھن لئی تراشے

جاندے نیں۔ الیکٹرانک میڈیا کدی وی جنسی نوعیت دے جرائم جیویں زنا وغیرہ نوں پیش نہیں کدا بلکہ اوہناں واکروی نہیں کدا اخباراں وچ وی جنسی جرائم خال خال نظر آوندے نیں۔ اوہ وی سنسنی خیزی پھیلا دے نیں۔ ہن اخباراں وچ جنسی جرائم دے بارے وچ چھپن والیاں چند خبراں نیں جیہڑیاں جنسی جرائم دے بارے وچ انتقامی رویے نوں ظاہر کردیاں نیں۔

نواب پور دا واقعہ 1984ء وچ ہویا۔ اوس ویلے ملک وچ فوجی حکومت سی۔ ایہہ کیس زنا دا نہیں سی بلکہ جنسی پامالی دا سی۔ جدوں نواب پور پنڈ دیاں کنیاں عورتاں نوں زبردستی عریاں کر کے اوسے حالت وچ گھنیاں وچ پھرایا گیا سی۔ ایسے واقعے واپس منظر خاندانی دشمنی تے انتقام سی۔ کیوں جے ایہہ دوئٹاں خانداناں دے دو افراد دے وچکار غیر قانونی تعلقات سی۔ تاں جے اپنی عزت وابدلہ لین لئی ایناں عورتاں نوں عریاں حالت وچ گھلیاں وچ پھرایا گیا۔ اک فوجی عدالت نے ایس واقعہ دے ذمہ دار افراد نوں اسلامی قوانین دے مطابق مجرمانہ سزاواں سنایاں سن۔ اخباراں دی ساری توجہ ایس واقعہ دا نشانہ بنن والیاں عورتاں ول سی تے ایناں لذت پسندانہ تفصیلات ول جیہڑیاں عورتاں تے گزریاں۔ اک رپورٹ مسلسل ایناں عورتاں نوں ”مرده عورتاں“ قرار دیندی رہیا تے اوسے نے اپنے مضمون نوں ”مرن والیاں دی سوانح“ دا عنوان دتا۔ (ڈان 4-84-21) اگرچے کسے وی عورت نوں جسمانی گزند پہنچیا تے موت اوہناں وچوں کسے دی وی واقع نہیں ہوئی سی۔ تاہم ایہہ ایس خیال نوں مضبوطی دیندا اے کہ جنسی پامالی واقعی اک سماجی بے عزتی اے تے نشانہ بنن والیاں عورتاں لئی موت دے برابر اے۔ ایس دے علاوہ جنسی پامالی دے واقعات دے بارے وچ اکثر اخباراں والے ایس قسم دیاں سرخیاں لگاندے نیں جیویں ”اک ہور واقعہ نواب پور“۔ ایہہ اک بالکل انج دے جرم ول وی اشارہ کدا اے۔ سگوں خبردی اہمیت نوں وی ودھاندا اے۔ 1989ء وچ جدوں جمہوری حکومت نوں بحال ہوئے اک سال ہو چکیا سی تے نرساں دا واقعہ اخباراں دی شہ سرخیاں وچ آیا۔ اک میڈیکل کالج دے مسلح طلبہ نے سول ہسپتال کراچی وچ دو نرساں دے نال زیادتی کیتی۔ ایناں طالب علماں نے ہسپتال دے اک کمرے اتے غیر قانونی طور تے قبضہ کیتا ہویا سی۔ جدوں شاف نرس نے ایس واقعہ نوں پولیس وچ درج کروایا تے پولیس نے ایسے نوں جرم دی اعانت وچ گرفتار کر لیا حالانکہ اوس نے ایس توں انکار کیتا تے مجرماں دی نشاندہی وی کیتی۔ کچھ اخباراں نے

ہسپتال دی انتظامیہ دی غفلت اتے تنقید کیتی تے کچھ اخباراں نے ایہہ وی آکھیا کہ پرائیویٹ وارڈ مستقل طور تے غیر قانونی سرگرمیاں لئی استعمال ہوندے سی۔

اک اخبار نے خواتین دے حقوق دی کارکنائیں تے خواتین دیاں تنظیمیں دے ولوں کتے جاوے والے مظاہرین نوں چھاپیا تے اوہاں دے اوہ مطالبات نوں وی پیش کیتا کہ واقعہ دا نشانہ بنن والیاں عورتاں نوں رہا کیتا جاوے تے مجرماں نوں پکڑیا جاوے۔ جدوں ایس واقعہ دی سنسنی خیزی ختم ہو گئی تے اوہ واقعے دی رپورٹ صرف ایس قسم دی ہوندی کہ اگلی عدالتی کارروائی کدوں ہووے گی یا کدوں تیکر کارروائی ملتی کر دتی جاوے گی۔ شروع وچ کچھ رپورٹاں وچ خواتین کارکنائیں دے ولوں کیتی جاوے والی کوشش نوں جگہ دتی گئی۔ پر کسے نے کم کرن والیاں عورتاں دیاں مشکلات دا جائزہ لین دی کوشش نہیں کیتی۔ ہسپتال دی انتظامیہ تے ریاست نے وی رسمی ہمدردی دے بیانات جاری کتے پر کسے نے اوہاں کولوں سوال پوچھن دی زحمت نہیں کیتی۔ کئی دیر تیکر تفتیش دے دوران مجرماں دے ناں مینہ راز وچ رکھے گئے۔ نواب پور دے واقعہ نوں مکمل ذاتی تے خاندانی حوالیاں دے نال بیان کیتا گیا سی۔ ایس دے برعکس ایس واقعہ دی رپورٹنگ محض عدالتی کارروائی تے حمایتی تحریکاں تیکر محدود سی بجائے اسدے کہ اوہ ذاتی تفصیلات وچ اتر دے۔

ہن ایہہ اک بحث طلب مسئلہ اے کہ انج کیوں کیتا گیا۔ ایس لئی کہ ایہدے وچ اک سرکاری ہسپتال آؤندا سی یا ایس لئی کہ اک باوقار پیٹھ دا تقدس مجروح ہوندا سی۔

۱۹۹۱ء وچ پاکستان وچ حکومت تبدیل ہو چکی سی تے بے نظیر قائد حزب اختلاف سی۔ اوس ویلے دینا حیات دا واقعہ پیش آیا۔ جیہڑی اک مشہور سیاستدان دی دھی تے بے نظیر دی قریبی دوست سی۔ دینا حیات نے اپنے نال ہون والی زیادتی نوں لوکاں دے سامنے پیش کیتا تے اونہوں حزب اختلاف دے ولوں سیاسی انتقام دا نشانہ بنا کے جاوے والی عمل قرار دتا۔ ایہدے بعد ایس کیس دا ذکر اوس دے نال ہون لگا۔ کیوں جے ایہہ واقعہ عام واقعات نالوں واضح طور تے مختلف سی تے مظلوم دا تعلق اک مراعات یافتہ سیاسی خاندان نال سی۔ ایس لئی پریس نے ایس واقعہ ول خوب جوش تے جذبے دا اظہار کیتا۔ ایس لئی کہ ایس وچ اوہ سارے عناصر موجود سن جیہڑے اک خبر نوں سنسنی خیز بناوے نیں۔ ایہہ کیس اک دوجے اتے یکجہڑا چھالن دا ذریعہ بن گیا۔ صرف چند لوک ای سیاست توں ہٹ کے ایس گل اتے تبصرہ کر سکے۔ جمہوریت دی بحالی دے ہونڈیاں ہو یاں وی ساڈا قانونی نظام

ناکام ہو گیا اے۔ بہت تھوڑے لوگ ایس حقیقت نوں جان سکے کہ زنادی سیاست عورتاں نوں سماجی طور تے کنٹرول کرن دی اک شکل اے تے جیہڑی طبقاتی فرق توں اگے لنگ چکی اے۔ ایس ویلے ای خورشید بیگم دا واقعہ کوئی زیادہ توجہ نہ حاصل کر سکیا۔ جیہدا آکھنسی کہ پولیس نے اوہدے نال زیادتی کیتی اے کیوں جے اوہدے گھروالے دا تعلق حزب اختلاف نال اے ایس لئی کہ اک سیاست دان دی دھی دے نال زیادتی دی خبر زیادہ سنسنی خیز اے۔

جدوں ایہہ واقعہ عام ہويا تے بہت سارے مقصدیت دے دعویدار اخباراں دے ایڈیٹرز رپورٹریسیاں واسطیگیاں تے معاشی فائداں لئی بک گئے ایس ویلے ذرائع ابلاغ دی ایہو کوشش سی کہ کسے طراں خبراں دی رفتار نوں برقرار رکھیا جاوے تے ہر طرح دی سیاسی آواز نوں جگہ دتی جاوے تے جیہڑے وی الزامات لگاؤندا اے اوہناں نوں شائع کیتا جاوے پاویں اونہاں دا تعلق جرم نال ہووے پاویں ناں ہووے۔ اخباراں دیاں سرخیاں دا دھیان دینا حیات دے نال ہون والی زیادتی توں ہٹ کے اوس دے پو تے حکمران پارٹی نال تعلق رکھنے والے ملازماں ول چلا گیا۔ مثال دے طور تے شروع وچ شائع ہون والی اک سرخی اے۔

وینا حیات اپنی دکھ بھری داستان سناؤندی اے۔ (نیوز 91-12-6) بعد وچ جیہڑیاں سرخیاں شائع ہوياں اوہ انج سن۔

شوکت حیات چلا اٹھیا۔ میری دھی نال 12 گھنٹے تیکر _____ (نیوز 91-12-8)

شوکت حیات دی دھی نال زیادتی کیتی گئی۔ (نیشن 91-12-8)

ظلم دا نشانہ بنن والی کڑی دے پو نے حکومت نوں 4 دن والی میٹم دتا کہ اوہ 4 دن دے اندر اندر مجرماں نوں پھڑکے سزا دیوے۔ حکومت نے اودھا ایہہ مطالبہ پورا نہ کیتا تے اوس سیاست دان پو نے اپنے قبیلے دے لوکاں نوں اپیل کیتی کہ اوہ انصاف لئی صدیاں پرانے قبائلی انتظام دا طریقہ اختیار کرن۔ اخبار وی ایہدے وچ شامل ہو گئے۔ فیر اوہے بعد شائع ہون والیاں سرخیاں انج سن۔

20 لکھ قبائلی وینا حیات دی عزت لئی لڑ پین گے۔ (نیشن 91-12-12)

”میرا قبیلہ میری عزت دا بدلہ لوے گا“ شوکت آکھدے نیں۔ (ڈان 91-12-9)

”وینا دے مجرماں نوں لمہ کے سزا دیو“ (فریئر پوسٹ 91-12-12)

جدوں سیاسی پارٹیاں وی ایس مسئلے وچ شامل ہو گئیاں تے اخباراں نے اپنا دھیان

سیاسی ہنگامہ آرائی ول موڈو تکیوں جے اپنی اشاعت نوں ودھاسکن۔
12-12-91 وچ فرٹیزر پوسٹ نے بے نظیر دے حوالے نال آکھیا۔ ”وینا حیات دا انتقام لو۔“

تے 91-12-16 وچ ایس واقعہ دے ذمہ دار حکام دے بارے وچ شیرپاؤ نے آکھیا۔
”جام مروت نے ساری انسانیت نوں بے عزت کیتا اے۔“
تے فیر ہولی ہولی ایہہ قصہ خبراں توں باہر چلا گیا۔ انگریزی اخباراں نے فیروی ایس بارے وچ متوازن رپورٹاں شائع کیتیاں پر زیادہ اہم ایہہ اے کہ اخیر اونماں نے ایس واقعہ نوں خورشید بیگم دے واقعہ نال تعلق نوں لہہ لیا۔
اتے بیان کتے گئے سارے واقعات جنسی استحصال دی مختلف شکلاں نیں جیہدے وچ عورتاں شکار ہویاں۔ ایہدے توں ذرائع ابلاغ تے خاص طور تے اخباراں دا اوہ کردار سامنے آؤندا اے جیہدے وچ اخبار منتخب سنسنی خیز خبراں نوں اچھا لے نیں۔ تاں جے اوٹاں دا اخبار زیادہ ویکے۔ ایس توں اخباری رپورٹاں دی ایہہ مخفی اخلاقیات وی ظاہر ہوندی اے کہ کت مرعات یافتہ طبقے وچ ہون والے جنسی جرائم نوں زیادہ کھلے لفظاں وچ بیان کیتا جاندا اے۔ پر جے ایہدا تعلق مل کلاس طبقہ نال ہووے تے الفاظ دے استعمال وچ بہت احتیاط ورتی جاندا اے۔

جے کچھ عورتاں دے حقوق دیاں کارکناں نے ذرائع ابلاغ وچ جنسی امتیاز دے خلاف احتجاج کیتا اے فیروی کسے گروپ یا تنظیم ولوں ایہدے اتے مستقل نگاہ نہیں رکھی گئی۔ ہن تے مردانہ رپورٹاں دی ایہی مثال سامنے آئی اے جیہدے وچ عورتاں دیاں تظلمات نے احتجاج نہیں کیتا اے۔ (94-9-26 دی نیشن) وچ احمد رشید دی اک خبر شائع ہوئی۔ جیہدا عنوان ایہہ سی۔ ”حسن تے سرمایہ لاہور آؤندا اے۔“

ایہہ خبر امریکہ شعبہ توانائی دی وزیر ہنرل اولری دی لاہور آمد دے بارے وچ سی۔ ایہدے وچ اوس دے کپڑیاں دی تفصیل انماں دا اٹھنا، بیٹھنا، غرض ہر گل دا جائزہ اوہدے عورت ہون دے حوالے نال لیا گیا۔ ایہدے توں ایہہ سوال سامنے آؤندا اے کہ انسانی حقوق دی بحث وچ عورتاں دے حقوق کتھے آؤندے نیں؟

جدوں ایس اپنی توجہ اپنا دھیان ایہاں چیلنجاں اتے مرکوز کروے آں۔ جنہاں اتے اسی ہن قابو پایا اے۔ ذرائع ابلاغ تے تہذیبی نمائندگی دے میدان وچ تے ساڈے لئی

ضروری اے کہ اپنیاں عورتاں دیاں ایناں کوششاں نوں وی مندے رہیے۔ جیہڑے اوہ ذرائع ابلاغ دیاں مختلف قسماں وچ کر رہیاں نیں۔ ایہہ کم وی اینا ای مشکل اے تے ایناں لئی وڈا چیلنج اے جتاں ذرائع ابلاغ وچ نمائندگی لئی عورتاں دی تنقید تے جذبہ۔

سیاسی دوراں دا عورتاں دے ادب اتے اثر

شمینہ رحمان

مختلف دوراں وچ عورتاں دے ادب دے کج خاص خدوخال ابھر کے سامنے آئے جیہیں توں ایہہ گل واضح ہوندی اے کہ ادب نہ صرف انسانی احساسات تے جذبات دا آئینہ دار ہوندا اے سگوں اوس دور وچ اوہ لکھیا جاندا اے اوہدے وی گوڑے اثرات اپنے نال لیا آؤندا اے۔

ضیاء الحق دا دور کیناں حوالیاں نال اک مشکل تے تاریک دور سی خاص طور تے عورتاں دے حوالے نال جتھے ایہہ دور ساڈی سیاست تے شعور اتے اثر انداز ہویا اوتھے ایس نے ساڈے اظہار دے طریقے اتے وی اثر پایا۔ ایس دور دی ادیب خواتین دے کم وچ بہت ہی آوازاں، کج دبی دبی تے کج صاف سنائی دیندیاں نیں تے ایس ضمن وچ عورتاں دے ادب دے حوالے نال بہت سارے سوالات وی اٹھدے نیں۔ پرا۔ نہاں سوالاں دی کھوج لگان تے ا۔ نہاں نوں سمجھن لئی ایس دور وچ جانا ضروری اے تاکہ ا۔ نہاں دے پس منظر وچ ا۔ نہاں نوں جانچیا تے سمجھیا جاسکے۔

ایہہ اوہ دور سی جدوں عورتاں دے بارے وچ جداگانہ نظریات نوں فروغ دتا گیا۔ عورتاں نوں عوامی سطح توں ایہہ اکھ کے دکھ کر دتا گیا کہ ا۔ نہاں دا مقام چادر تے چار دیواری اے تے دوجی طرف حکومت تے مرداں دی ساری توجہ ایس چادر تے چار دیواری اتے مرکوز ہو گئی کہ کی عورت ا۔ نہاں خداں دی پابندی کردی اے یا نہیں۔ ایس توں عورت نوں اک عدم تحفظ تے لامکانیت دے احساس نے گھیر لیا تے ایہہ احساس ایس دور دے ادب وچ وی نظر آؤندا اے۔

ضیاء الحق دی حکومت دے زمانے وچ عورتاں دے خلاف امتیازی قانون بنائے گئے ا۔ نہاں قانوناں نے عورتاں دی آزادی نوں بالکل بند کر دتا ا۔ نہاں نوں کوٹیاں تے

سنگساری دیاں سزاواں دتیاں گئیاں۔ ۱۔ انہاں ساریاں گلاں نے عورت توں شخصی اہمیت نوں ختم کر کے اونوں صرف اک جنسی شناخت تیک محدود کردتا۔ حکومت تے معاشرے نے عورت نوں کنٹرول کرنا اپنی ذمہ داری سمجھ لیا سگوں عورت دا جسم ملکی سیاست دا اک حصہ بن گیا۔ ایس زمانے وچ عورت دے خلاف ہر قسم دے بیانات دتے جاندے نیں تے ایس زمانے وچ جیہڑے امتیازی قوانین وضع کتے گئے ایناں دا اثر عورتاں دے ادب اتے وی وکھن وچ آوند اے۔

۱۔ انہاں ساریاں قانوناں تے امتیاز دے برعکس اک ہور حوالے نال وی ایہہ دور بہت اہم اے۔ ایہہ اوہ دور سی جدوں عورتاں عورت ہون دی حیثیت نال پہلی واری حکومت دے خلاف اٹھ کھڑیاں ہوئیاں۔ عورتاں وچ منفی سلوک دے خلاف اک غصہ تے اشتعال سی جیہڑا اجتماعی طاقت تے مزاحمت دے ذریعے ظاہر ہویا ایس جذبے نیں عورتاں نوں خود اعتمادی تے آزادی دا احساس وی دتا۔ معاشرے تے ریاست نے جہاں عورتاں نوں چارہ تے چار دیواری دے تصور وچ قید کر دتا سی اوہ رکاوٹاں نوں توڑ کے اپنے حق لئی سڑکاں اتے آئیاں تے احتجاج کیتا تے ایس کوشش وچ صرف ملل گلاس پروفیشنل عورت ای نیں بلکہ سیاسی پارٹیاں دیاں سرگرمیاں، ٹریڈ یونیناں دی عورتاں غرض کہ ہر شعبے تے طبقے دی عورت شامل سی۔ جیہڑیاں مارشل لاء حکومت تے امتیازی قانوناں دے خلاف اٹھ کھڑیاں ہوئیاں سن۔ اک جوش تے دلولہ سی تے طراں طراں دے سوالات چکے جارہے سن مثلاً ”عورتاں دیاں علیحدہ تنظیمیں تے عورتاں دیاں تحریکاں وچ نظریاتی فقدان دے بارے وچ وی ایس زمانے وچ سوالات چکے گئے۔

ایس زمانے وچ چونکہ اسلامی قوانین بنائے جارہے سن جیہڑے کہ سب عورتاں دے خلاف سن۔ عورتاں دی تحریک ۱۔ انہاں قانوناں دے جواب وچ ابھی قرآنی آیات تے احادیث کڈ کے پیش کردیاں سن۔ جہاں توں عورتاں دے برابر دے حقوق ظاہر ہوندے سن۔ ایسے حوالے نال اخباراں، جہاں اتے مرداں دا کنٹرول سی اونہاں وچ وی اک پرجوش بحث چل رہی سی کہ آیا عورتاں نوں مذہبی آیات دی تشریح تے توضیح کرن دا حق وی اے کہ نہیں۔ مذہبی جماعتیں نال تعلق رکھن والیاں عورتاں تے تحریک لئی کم کرن والیاں عورتاں دے وچکار وی ایس سلسلے وچ بحث چل رہی سی کہ عورتاں دے کیہڑے حقوق نیں، اوہ کیس طراں دے کم کر سکدیاں نیں۔ پردے، تخلیقی عمل دے اظہار، قانون وچ حیثیت تے دوسرے

اجیسے موضوعات اتے بحث ہو رہی سی صرف انگریزی اخبار ای نہیں سکوں اردو تے دو بے مقامی اخباراں نے وی ایس طراں دی بحث تے مباحثہ نوں جگہ دے رہے سن۔

ایس سارے پس منظر وچ رہنمایاں ہویاں ادیب عورتاں نے اپنی تحریراں وچ وکھرے رد عمل دا اظہار کیتا۔ جے اوس دور دے ادب دا مطالعہ کیتا جائے تے اوہدے وچ ظلم تے اذیت دا اظہار، عورت دی ذات تے اوہدے مقام نوں مرکز بنا کے کافی کجھ لکھیا گیا۔ لکھن دا انداز اجیسا سی جیہڑا مرداں نے اپنیا یعنی اک مظلوم، بے آواز تے بے چاری عورت دا تصور سامنے لیاند ا گیا۔ مرداں لئی عورت نوں مظلوم تے بے آواز مخلوق بنا کے پیش کرنا آسان ہوندا اے کیوں جے مظلومیت دی صورت حال وی انہاں دی ای بنا کی ہوئی اے۔

انہاں ساریاں آوازاں وچ اک خاموش آواز وی سنائی دیندی اے جیہڑی کہ مردانہ آواز توں مختلف تے واضح طور تے نمایاں اے۔ ایہہ ضروری اے کہ نہ صرف ایس آواز نوں سمجھیا جاوے سکوں ایہہ اتے غور وی کیتا جاوے کہ کیہڑیاں چیزاں دے بارے وچ عورتاں اپنا قلم نہیں چک رہیاں کیوں جے ایہہ خاموش تے بھید بھر کی چپ وی موثر طریقے نال کجھ کمندی سنائی دیندی اے۔ ایس دے علاوہ صرف مضمون تے موضوع ای نہیں بلکہ مہارت دی زبان، انداز بیان تے ذرائع اظہار جیہڑے کہ اک لکھن والی عورت نے استعمال کتے اوہاں نوں ویکھن دی لوڑ اے۔

ایس حوالے نال کجھ سوالات ذہن وچ اٹھدے نیں جنہاں اتے عورتاں دی تحریک تے لکھن والیاں نوں ویکھن دی لوڑ اے مثلاً "ایہہ کہ ادیب عورت نے اپنے ذاتی تے سیاسی تجربیاں دا اظہار اپنی تحریر وچ کجھ کیتا۔ انہاں دے تجربے کیہڑے غیر محسوس طرے قیال نال انہاں دی تحریر دا حصہ بن جانے نیں تے کیس طراں دے استعارے تے تمثیلاں دے ذریعے اوہ بالواسطہ طریقے نال اپنی گل آکھدی اے تے ایس طراں دے استعارے کدوں وضع کتے جانے نیں جیہڑے عورت نوں اک خاص انداز وچ پیش کردے نیں۔ مثال دے طور تے جے اسی شگفتہ دی زندگی اتے نظریائی تے ویکھن وچ آوندا اے کہ ایس دے آلے دوالے اک افسانوی جیسا جالہ بنا دیا گیا اے۔ خاص طور تے مرد لکھن والیاں نیں۔ پر ادیب خواتین نے وی ایس نوں اک رومانوی کردار بنا کے رکھ دتا اے۔ سارہ دی زندگی نوں ایس طراں افسانے دا روپ دتا کہ اوس دی ذات تے تحریر دے

باقی سارے پہلو نظر انداز ہو گئے۔ عطیہ داؤد نے ایس دی زندگی دے حالات نوے سرے توں لکھن دی کوشش کیتی تا جو سارہ دی زندگی نوں صحیح زاویے نال ویکھیا جاسکے۔

ایس طراں پروین شاکر دے حوالے نال وی اک نازک کمزور تے خوشبو جیسی عورت دا تصور ابھردا اے۔ جیہڑ کہ رومانوی غزلاں لکھدی اے۔ ادیب مرداں نے بڑی ہمدردی نال اوس دے بارے وچ لکھیا کیوں جے اوس دے نال اک ایہی عورت دا تصور وابستہ سی جیہڑا انہاں دا بنایا ہوا اے۔

خواتین مصنفین وہاں تحریراں نوں ایس طراں و یکمن دی لوڑ اے کہ جانیاسکے کہ جدوں مخصوص قسم دے تصورات عورت دی ذات دے گرد بن جان دے نیں تے ایس دے پچھے کیہڑے محرکات نیں تے کیج ایہہ کہ وار وجود وچ آوندے نیں۔ عورتاں دے حوالے نال ادب وچ ایہہ و یکمن دی لوڑ اے کہ کیوں اک پدر شاہی معاشرے دے نظریات عورت دی تحریر وچ سموے جان دے نیں تے تحریر تے منہوم وچ کیوں اوہ تشدد تے تضاد ظاہر ہوندا اے تے کیہڑے رنگاں وچ انہاں دی ذات نوں اجاگر کیتا جاندا اے۔

بہت ساریاں اچھا اویب عورتاں نہیں جنہاں دے کم وچ کچھ خاص تے دلچسپ نظریات ابھر کے سامنے آوندے نہیں مثال دے طور تے بانو قدسیہ اک ایجی لکھن والی اے جسے بہت لکھیا تے بہت چنگا لکھیا۔ او تے اشفاق احمد، ضیاء الحق دے دتاں وچ اک طراں نال پورے ٹیلی ویژن اتے چھائے ہوئے سن۔ بانو قدسیہ نے کچھ خاص ایڈیٹرز دے بارے وچ لکھیا۔ انتہاں دا اک مخصوص انداز بیان سی۔ جیہڑ پڑھن والیاں نوں اپنے دل کچھ داسی تے بڑے مسرور کن طریقے وچ امہ پیغام دیندا اے کہ جے تھی ایس نظریے نوں منو گے تے اک ماڈرن عورت دی ساریاں مشکلاں ختم ہو جاوَن گییاں۔ اوہ ماڈرن عورت خود احتجاج کر رہی اے تے جیہیں طریقے نال رہ رہی اے اوہ اصل وچ اپنے اتے خود تشدد کر رہی اے تے اپنے اپنی ذات نوں نہیں پہچانیا۔ غرض امہ سارا اپنی ذات دی آگہی واسلسلہ نظر آوند اے۔

اتھے بانو قدسیہ، الطاف، فاطمہ تے دو بچے لکھن والیاں دے کم وچ ایسہ ویکھن وی کوشش اے کہ جدوں اک ادیب عورت ظلم کرن والے یا عورت نوں دیاواں والے ڈھانچے نوں من گدئی اے تے اوہ کیس طراں دی زبان استعمال کردی اے تے کیجدا انداز بیان ورتدی اے۔ ایس بارے وچ وی جان دی لوڑ اے کہ اوہ قلم کار عورتاں جنہاں نے

مزاحمت دا انداز اپنایا تے کیہڑے مختلف انداز اوٹاں دی تحریر دا حصہ بنے جے زاہدہ حنا دے کم نوں و۔ کھیا جاوے لگا اے کہ اوہ کراچی وچ تشدد دے خلاف مزاحمت کرن دے عمل وچوں لنگ رہی اے۔ اکھیا ایہہ جاندا اے کہ اوہ اک اردو بولن والی مصنفہ ہون دی حیثیت نال اوتھے دے حالات توں متاثر ہو رہی اے۔ آیا اوہ اپنے آپ نوں اوہدا اک حصہ تصور کر دی اے کہ ننیں ایہہ اک دکھری گل اے۔ پر ایہہ اک ایہی مصنفہ دی ذات دا اک اہم پہلو ضرور اے جیہڑی خود نوں سوشلسٹ فیمنسٹ آکھدی اے۔ خالدہ حسین جیہڑی بہت چنگا لکھدی اے اوہ ذات دی تنہائیاں وچ جا کے تخلیق کردی اے۔ پر اوہ دے وچ اک شدید مزاحمت دا عنصر نظر آوندا اے جیہدے زیر اثر اوہ کرداراں نوں بگاڑ کے سامنے پیش کردی اے۔

ادیب عورتاں دے معاشرے وچ کردار دے حوالے نال وی اوہ دے کم نوں و۔ لیکن دی لوڑ اے۔ کسے طراں نال مختلف ایشوز مثلاً ”عورتاں دے حقوق“ انساناں دے حقوق تے غیر انسانیت دے نظریہ دی ترجمانی ا۔ تنہاں دے کم وچ نظر آوندی اے۔ ایس ضمن وچ اک ہور چیز بہت اہم اے اوہ ایہہ کہ ذاتی تجربات تے مشاہدات کیس حد تیک اک ادیبہ دے کم دا حصہ بن دے نیں تے کیس طراں نال اوہ اوہدے کم اتے اثر انداز ہوون گے۔ اوہ عورت اپنی زندگی وچ اپنے کم نوں کئی اہمیت دیدی اے تے اوہدی زندگی تے کم دا آپس وچ کی تعلق اے۔

چونکہ اسی عورتاں دے کم توں اک خاص پس منظر وچ دکھ رے آں، ایس لئی ا۔ تھے اک اہم سوال ایہہ وی اٹھدا اے کہ قلم کار عورتاں دا عورتاں دی تحریک دے نال کی تعلق رہیا ا۔ تے اوٹاں نے کسے طراں اوس تعلق دا اظہار اپنے کم وچ کیتا اے۔ پچھلے ورہے وین سنڈز کانفرنس وچ جتھے پہلی واری لیکن والی عورتاں نوں اک ایہہ فورم تے اکٹھیاں ہویاں جیہڑیاں کے خاص طور تے صرف ا۔ تنہاں لئی ننیں سی بلکہ اوتھے مختلف شعبہ ہائے زندگی توں عورتاں اکٹھیاں ہوئیاں سی۔ اوتھے ایس طراں دی سوچ و۔ لیکن وچ آئی کہ تحریک نے قلم کار عورت لئی کی کیتایا غیر تحریک لئی ا۔ تنہاں عورتاں نے کیوں قلم پکھیا ایس تعلق نوں کیاں زادیاں نال و۔ لیکن دی لوڑ اے۔

عورت ہوون دی حیثیت نال اک ادیب عورت دے جنوبی ایشیا یا باقی تھواواں اتے عورتاں دے کئی رشتے بن رہے نیں ایہہ اے تے دی گل ہونی چاہی دی اے تے جے ا۔ تھے

کوئی عورت مذہب یا روایت نال بغاوت کر کے لکھدی اے تے اوس دے نال کیس طراں
دا تعلق بن دا اے۔ کجھ دیر پہلاں قلم کار عورتاں دی کانفرنس وچ جدوں تسلیمہ نسرین دے
مسئلے نوں چکیا گیا تے او تھے موجود عورتاں دا رویہ بہت محتاط سی تے اوہ کے قسم دا موقف
اختیار کرن توں ہچکچا رہیاں سن۔

ہن اک بے اطمینانی تے نظر آوندی اے تے ایہہ محسوس کیتا جا رہیا اے کہ مرد
عورتاں دی تحریراں نال انصاف نہیں کر رہے تے ایس زاویے نال نہیں دیکھ رہے
جیہدے نال دیکھنا چاہیدا اے۔ پر ایس ضمن وچ کوئی خاطر خواہ کم نہیں ہویا۔

تقید دی سمت وچ عورتاں دے کم نوں ودھان دی لوڑ اے، تاں جو تقید دی
روایت پایوے خواتین مصنفین خود اپنے تے دوجی عورتاں دے کم نوں و۔ کمین تے اوہدے
اے سوال اٹھان۔ جیہڑیاں عورتاں تقید رہیاں اوناں دے کم دا جائزہ لین دی وی لوڑ
اے۔ بہت گھٹ عورتاں نظر آوندیاں نیں جنہاں نے ایس سمت وچ کم کیتا ہووے یا فیر
اک فیمنسٹ زاویے نال عورتاں دی تحریر نوں جانچیا ہووے۔

سندھی شاعرہ داسفر

عطیہ داؤد

ایسہ اک مشہور بحث اے کہ اج تیکر کوئی عورت کوئی پیغمبر نہیں بنی۔ عورت نوں پوری قلندری وی نہیں ملی تے سندھی ادب وچ ایسہ سوال وی چکیا جاندا اے کہ شاہ بھٹائی تے شیخ ایاز دے پائے دے کوئی شاعرہ کیوں پیدا نہیں ہوئی؟ ایسہ سوال کرن والے جواب وی آپے گھڑ لیندے نیں کہ کی ہویا جے عورت پیغمبر، پوری قلندریاں بھٹائی یاں ایاز جیسی وڈی شاعرہ نہیں ہوئی۔ پر آخر ا۔ نہاں ساریاں نوں عورت نے ای اپنی کوکھ توں جنم دتا اے۔ گویا ایوی اطمینان بخش گل اے کہ عورت دا جیہڑ کم سی اوہنے کیتا ہن ایسہ صرف مردو ای کم اے کہ سماج وچ چنگار تہہ حاصل کرے۔ شرم تے حیا، خاندانی عزت، باپ دادا دی گہڑی تے بھائیاں دی اتنا دی عمارت عورت دے کندھیاں اتے کھڑی کردتی گئی اے۔ عورت جے ذرا وی اپنی مرضی ٹال ہلدی اے تے اوہ عمارت ای ڈھ جاندی اے۔

مقالے دے چند اہم نقطے مندرجہ ذیل نیں۔

- 1- سندھی شاعرہ دا ادب وچ ارتقائی دور تے قدیم شاعراں
- 2- پاکستان بنن توں بعد 1947ء توں لے کے 1968ء تیکر دا دور
- 3- 1969ء توں 1995ء تیکر شاعراں دا مختصر احوال
- 4- عورت تے لوک شاعری
- 5- بھٹائی تے ایاز دے پائے دی کوئی شاعرہ کیوں پیدا نہیں ہوئی۔
- 6- سندھی شاعراں دی شاعری وچ فیمینسٹ سوچ

1- قدیم شاعراں

ہن تیک ادبی تاریخ وچ پہلی سندھی شاعرہ مرکھاں شیخی نوں سمجھیا جاندا اے، ایسہ بارہویں صدی عیسوی وچ شاہ بھٹائی توں پہلاں سو مرادور وچ پیدا ہوئی ادبی شاعری اپنے

مرشد کریم پیر نال عقیدت تے شاعرانی نال بھرپور اے ایناں دا مجموعہ سندھی ادبی بورڈ نے شائع کروایا اے۔

جاول جتھی: ایسہ ارغوں دور وچ پیدا ہوئی تے ا۔ نہاں دے دور وچ کھرڑی دی مشہور جنگ ہوئی سی۔ پر ایناں دا ذکر ایناں دی شاعری وچ نہیں ملدا۔ ایدھے بعد سندھی شاعری وچ شاہ سراج دا ناں ملدا اے۔ فیروانی نیامت جیہڑیاں آپے شاعرہ نہیں سن پر ایناں نوں شاہ بھٹائی دا پورا کلام یاد سی۔ ایناں توں کچھ کے بھٹائی دا کلام لکھیا جاندا سی۔

مائی غلام فاطمہ لعل: چھوٹی عمر وچ ای پیوہ ہو گئیاں سن۔ شوہر نال محبت، فراق تے جدائی ایناں دی شاعری وچ موجود اے۔ ایناں نے سسی نوں کر داریاں کے شاعری کیتی۔

نمائو فقیر: اصل ناں حاسوبائی سی۔ پتہ نہیں کیس لئی انماں نے مردانہ ناں اپنایا۔ ایسہ پھل دی مرید سن۔ تے عشق تے محبت تے شاعری کیتی۔ انماں نے 1888ء وچ انتقال کیا۔ روشن مغل 1947ء توں پہلے دی شاعرہ سن۔ شیخ ایاز دی ہم عصر۔ ڈی جی کالج کراچی دی طالبہ سن۔ 1953ء وچ سندھی ادبی سنگت دا وجود عمل وچ آیا۔ ایسہ اوہدی ممبری روشن مغل جوانی وچ ای فوت ہو گئی ا۔ نہاں دی شاعری ایس طرح دی سی۔

بھنورے نے پھول کو چوما

توں کلی کیوں شرمائی

بگوان داسی: ایسہ وی اپنے شوہر دی عاشق سی تے محبت بھری شاعری کردی سی۔ فیروانی تے کلا کیسوانی دے ناں آوندے نیں۔ کلا انگریزی وچ تنقیدی مضامین لکھدی سی تے مزاحیہ شاعری وی کردی سی۔ ایدی مشہور نظم ”شلمج“ اے۔ فیروانی ہنگوڑانی دا ناں آوند اے۔ ایس دے بعد سندھی ڈھنرانی دا ناں مشہور ہو گیا۔ ایدے مجموعے دا ناں ”لہریں“ سی۔ ایسہ فلسفے دے لحاظ نال پہلا ادبی مجموعہ اے۔

پاکستان دے بعد ویاں شاعراں:

— نور شاہین ہن وی زندہ اے۔ ا۔ نہاں دی شاعری دا مجموعہ آچکیا اے۔

--- عطیہ بیگم جونجو: ا۔ نہاں دی شاعری وچ وطن دی محبت فوجی بھائیاں نال عقیدت، نعت، حمد و ثناء موجود اے۔

--- جیلہ پروین دے لکھن دا زمانہ 1965ء اے۔ حور تے زیب النساء ڈائجسٹ جیہاں روانیت ا۔ نہاں دی شاعری وچ ملدی اے۔

— 1962ء وچ عصمت انصاری دی شاعری وی ملدی اے۔ ایس دور وچ شاعری ماہر کی صحرا
مسرح قی شیخ 1965ء دے بعد خالدہ سلطانہ وقاص، منور سلطانہ، سحر مراد دے ناں وی
ملدے نیں۔

1969ء توں لے کے ہن تیکر دیاں شاعراں:

70ء دی دہائی دا دور سندھ وچ سیاسی طور تے بڑا اہم رہیا۔ (بھٹو حکومت دیاں سیاسی خامیاں تے
خوہیاں ایس مقالے وچ بحث دے زمرہ وچ نہیں آؤندیاں) پر اہمہ جے اے ایس دور وچ سندھی
ادب اتے بہار آگئی سی۔ کئی سندھی رسالے تے ڈائجسٹ شائع ہوئے۔ اہمہ گل الگ، اے پی کئی
ایس حکومت دے ہتھوں بین ہوئے۔ ایس دور وچ سندھ وچ نیشنل ازم دے گھنیرے بدل چمائے
ہوئے سن۔ شیخ ایاز لکھدے نیں۔

”سندھڑی اتے اجیہا کون اے جیہڑا سر نہیں کٹوائے گا۔

کون اے اجیہا جیہڑا طعنہ سے گا۔

ہزاروں سرکٹ کٹ کے گر گئے۔

یا فٹشی ابراہیم دا اہمہ گیت:

ساڈا خون ہو یا غلام

چوہیں سال مرکز وچ

تے محفل وچ موجود ہزاراں لوک پنجن لگ چے۔ ایس دور وچ کئی ناں سندھی شاعری دے دور وچ
ابھرے پر جنہاں دے کول صرف کھوکھلا نعوسی تے جذباتیت سی اوہ ناں دب گئے۔ ادب دی دنیا
وچ اوہ ناں رہے جنہاں دے کول آرٹ، فن، شعور تے مطالعہ سی۔

ثریا سوز ڈھپائی، سحر ادا، ج۔ ع۔ منگھانی، منور سلطانہ، سلطانہ وقاص، شمشاد مرزا، سوسن
مرزا، ثریا سندھی، جنم موتی، میران، مریم مجیدی، شہناز، گوری ولسہ، زینب نظامی، زبیدہ میمن،
ملکہ پیرزادی، فہمیدہ حسین، نور ابدی شاہ، سحر رضوی تے ارم محبوب، عامیہ قصبہ، پارس حمیدہ،
رخسانہ پریٹ، پنجرہ، پالو محبوب، جوکیو، جنم گل، گلبدن، جاوید مرزا، نذیرہ ناز، نسرين لوری، رجینا
ابھو وغیرہ نیں۔

عورت تے لوک شاعری

جدوں پہلی واری عورت ماں بنی ہووے گی تے اوس دن امی لوک شاعری نے جنم لیا

ہووے گا۔ پئی بچے نال محبت وچ بے ساختہ لفظ بلاں اتے لوری دی صورت وچ نکلے ہوں گے۔ لوک گیت عورتاں دی اجتماعی تخلیق ہوندے نیں۔ ڈھولک دی تھاپ اتے اک لائن آکھدی اے تے دوجی لائن کوئی دوجی آکھدی اے۔ مشہور لوک گیت 'مورو'، 'چھلرو'، 'بھو جہالو' وغیرہ عورتاں دی ای اجتماعی تخلیق اے۔ انہاں لوک گیتاں وچ عورتاں دی سماجی حیثیت تے انہاں دے شعور نوں پرکھیا جا سکدا اے۔ شادی ویاہ تے کسے دی خوشی دے موقع اتے عورتاں جیہڑے لوک گیت گاوندیاں نیں، اونماں وچوں سدھیاں نال چھیڑ چھاڑ، ساس، 'دند' دیورانی دیاں شکایتاں دے علاوہ ماروی دے کردار دے حوالے نال یکے دی یاد دسی تے سوہنی دے حوالے نال جدائی تے غم دے جذبات دا اظہار کردیاں نیں۔ انہاں کرداراں دے حوالے نال وی اوہ گیت آپے ای تخلیق کردیاں نیں تے مشہور شاعراں دی شاعری وی گاوندیاں نیں۔

ساڈے بچپن دی یاد وچوں اک واقعہ اے۔ ساڈے پنڈ وچ کسے دی چوری ہوئی۔ چور پھڑیا گیا۔ پولیس آئی، کیس تھانے وچ گیا۔ پر چور ضمانت دے بعد واپس آگیا تے اوہ دے گھر وچ خوشی دی تقریب ہوئی تے عورتاں نے اسدے گیت گایا سی۔

صوبدار تیرے اوٹے اللہ دی مار

جھوٹا کیس بنایا اے

جھوٹا کیس بنایا اے

غریباں نوں ستایا اے

بھٹائی تے ایاز دے پائے دی شاعرہ کیوں نہیں؟

سوال صرف انہاں دووڑے شاعراں دانیں۔ سارے جدید تے قدیم شاعر حضرات دی ذاتی زندگی دا مشاہدہ کیتا جاوے تے پتہ لگدا اے پئی انہاں حضرات نے شاعری دیوی دے قدماں وچ کی کج نہ قربان کردتا۔ مشاہدات دے میدان وچ کیہڑے کیہڑے پاؤ نہیں پیلے۔ شاہ بھٹائی نے اپنے کلام وچ جیہڑے علامتاں دا ذکر کیتا اوہ اوٹھے آپے گئے اک اک پھل، 'پڑ پتا' تے کلی دا آپے مشاہدہ کیتا۔ شیخ ایاز نے وی مشاہدات دے میدان وچ بہت سفر کیتا اے۔ بنگلہ دیش دے ریست ہاؤس دے چوکیدار نے مینوں دسیا پئی شیخ ایاز جدوں وی اتھے آیا نہ کھان دا ہوش نہ سون دا۔ سویر نوں نکدے دھپ دی پرواہ کتے بغیر اک اک پتے نوں جتھ لاکے دیکھے دے لوکاں نال گلاں کردے۔ رات نوں لائین دی لو وچ لکھدے رہندے۔ شیخ ایاز دی بیوی نے آکھیا سی پئی

اوہدی ساری زندگی انتظار وچ لنگ گئی اے۔ اوہ جدوں وی ہیکنگ لئی آکھدے میرا صرف ایو سوال ہوندا پئی کئے جوڑے پیک کراں تے جدوں وی اوہدے ادیب دوست آوندے تے مینوں اندازہ ہو جاندا پئی ہن کتھے جاون دا پروگرام بنا کے رہن گے۔ تے ہن ایس بیماری دی حالت وچ اوہ عمر دے انتہے حصے وچ 16-17 گھنٹے مطالعہ کردے یاں لکھدے رہندے نیں۔ تے باقی وقت سون وچ گزار دے۔ ”مشہور شاعر ششیر الیڈری دی معصوم بیوی نے مینوں پیار نال سمجھاندے ہوئے دیا کہ ”کے چور“ ڈاکو یا بد معاش دے نال شادی کر لیں پر کدی کے شاعر نال شادی نہ کریں۔“

شاعر تے دانش ور حضرات اپنی سرگرمیاں وچ ودھ چڑھ کے حصہ لیندے نیں۔ ا۔نہناں دے ڈرائنگ روم وچ وی اکثر اپنی بحث مباحثے ہوندے نیں۔ ایس دانش ور یا شاعر دی شاعرہ بیوی چاہیا کہ دروازہ کھٹکھا کے چاء دی ٹرے شوہر دے ہتھ وچ دے کے بچے نوں گودی وچ لے کے تے بچیاں نوں چپ کران دا آکھ کے باورچی خانے وچ چلی جاندی اے۔ ڈرائنگ روم وچ جیہڑی عورت دی آزادی اتے بحث ہو رہی ہوندی اے۔ اوہدی آواز وی اوہدے کناں وچ مینیں لکراندی۔

میں کئی شاعراں دے ایس بارے وچ انٹرویو کتے پئی اونہاں نے لکھنا کیوں چھڈ دتا تے مینوں اسے جواب ملیا۔ دل نہیں کروا۔ متاثر نہیں ہوندے۔ کچھ بھائی نہیں دیندا۔ شہرت توں فائدہ ای کیسہ؟ پہلاں لکھیا سی تے کیسہ تیر مار لیا اے۔ پہلاں فرصت سی ہن چولہا ہانڈی کر لینے گھر گرہستی کر لینے یا شاعری کر لینے۔ توہ کرو جی بچیاں نے ای پاگل بنا دتا ہے۔ شوہر منع تے مینیں کروا پر مینوں اے پتہ اے پئی اوہ کدی وی پسند نہیں کرے گا پئی اوہدی بیوی شاعری کرے۔

اوہ شاعراں نوں سرے توں شاعری کرن دا تے سوچ وی مینیں سکدیاں سن پر پچھلی کمیٹی گئی شاعری تے وی کچھ حیرت زدہ تے کچھ شرمندہ دکھائی دیندیاں نیں۔ بہت سارے ناں ایسی شاعراں دے نیں جنہاں نے اپنی مرضی تے آزادی نال زندگی گزارن دے سننے دیکھے۔ سماجی پابندیاں تے روایات دی قید وچوں باہر نکل لئی اٹھکھیل تے روشن خیال شہزادیاں دے خواب دیکھے۔ جیہڑے ا۔نہناں دی انگلی پھڑکے چھوٹی روایات دی قید وچوں کتھے دور لے جان گے۔

جتنے کھلے آنگن وچ ایس شہزادے دے سینے تے سر رکھ دیاں ای ا۔نہناں دی تخلیق ساون دی مٹھنور گھنڈی طراں ورہے گی۔ تے ا۔نہناں دے قلم توں آزادو نغے پھنن گے۔ پر ہمیشہ توں ای ا۔نہناں شہزادیاں نال انج ہو یا اے پئی خواباں دا شہزادہ نکاح دے دو بول پڑھا کے آپے ای اک مضبوط قد بن جاندا اے۔ تے اوہ شہزادی ایس قد دے اندر اپنے آپ ای جن دتی جاندی اے۔

اک شاعرہ کولوں پچھیا کہ ہن کیوں نہیں لکھدی؟ آکھن گلی کہ جدوں لکھن دی امنگ سی تے مشہور شاعر جیرا میرا بھرا سی تے اوس نے میسوں خاندانی انا دی دیوار وچ جن دتا۔ آکھدا سی پئی جے توں ادبی مٹلاں وچ گئی، مشاعریاں وچ حصہ لیا تے فیر میں ادبی دنیا وچ سرچک کے کیوں چل سکاں گا۔ تے ایہہ وی کہ توں معصوم ایس ایہہ ادبی لوک ادیب بوہت دوغلے ہوندے نیں، بدکردار ہوندے نیں، عورتاں لئی برا سوچدے نیں۔ آکھن گلی میں پڑھی لکھی باشعور کڑی ساں پر میرے بھرا نوں میرا اعتبار نہیں سی۔ تے ہن جدوں میرے اندر سارے احساس، جذبے مرچکے نیں تے آکھدا اے تیرا مجموعہ شائع کروالاں گا۔ میرا مجموعہ آوے گا۔ میوں کیہ؟ کسے دی قبرواتے پھل رکھ دین نال کدوں مردہ جی اٹھدا اے۔

مریم مجیدی اپنے ہم عمر کئی شاعر حضرات توں بہت چنگی شاعری کرن دے باوجود شہرت حاصل کر سکی۔ انہاں دا مجموعہ آپکيا اے۔ 1953ء وچ اپنے قیام توں ہن تیکر سندھی ادبی سنگت ترقی پسنداں دا پلیٹ فارم ہون دے باوجود وی ادبیاں واسطے کشش دا باعث نہ بن سکیا۔ عورت دی شمولیت ایس وچ بہت گھٹ رہی اے۔ ایس ماحول تے پس منظر وچ لوکاں نوں سندھی شاعرہ دا مذاق وی سوچدا اے تے بھائی تے ایماز دے ہم پلہ تولن تے وی اوہ اپنے آپ ای بھند نیں۔

سندھی شاعراں دی شاعری وچ فیمینسٹ عکس

سندھی شاعراں دی شاعری وچ جیرا فیمینسٹ عکس اے۔ ایہدی مثالیں دینا آسان نہیں اے پئی ایس سراج دی اک عورت کسے وی موضوع اوتے کچھ دی لکھے پرایدی تحریر وچ ایہدا مضبوط یاں کمزور مشاہدہ ضرور نظر آؤندا اے تے ایس عکس وچ عورت دا چہرہ دکھیا جا سکدا اے۔ عورتاں دی اوہ شاعری جیسے وچ اونہاں نے عورت نوں موضوع بنایا تے اپنے آپ نوں موضوع بنایا تے عورت لئی حالات بدلن دی گل کیتی ایہیاں چند مثالیں موجود نیں۔

سندھی ادب دی دوسری شاعرہ جاول جتنی ارغون دور وچ پیدا ہوئی اوہ بہت سونہی سی۔ اپنی تعریف وچ اونہاں نے گاؤں لکھے۔

”چھلدا پورب جتنی
جیوے جاول جتنی
جس کی تھہ ہے جتنی“

1947ء توں پہلاں دی شاعرہ گوپی ہنگورانی آکھدی اے۔

”اس قید میں اے قیدیانی

ہوتی ہو کیوں اداس

تیرے لئے کب آزادی

ہر ایہ لباس اتار کر

آؤ باہر کوٹ قلعہ گرا کر

اپنا چہرہ بھگو کر

رانی اتنا غرہ کیونکر“

1948ء دے بعد اک شاعرہ مس عصمت انصاری آکھدی اے۔

”کرو کمزور دلوں میں مردانگی پیدا

سدھارو آدمیت کو کہہ ہوں آدمی پیدا

تم ہی علم کے گلشن کے اصلی باغبان ہو

تمہاری نگاہوں سے ہوئی ہے علم کی روشنی پیدا“

1963ء وچ نعیہ شجری اک بی نظم ”کلی“ توں اقتباس اے۔

”خوابوں کے غمار سے

کانٹوں کی رفاقت سے

ماہی کی حفاظت سے

باہر نکلوں

آزاد ہو کر چلوں

بے خوف گھوموں“

1963-65ء وچ تریا سوڑو پہلائی آکھدی اے۔

”عورت کسی سے کم تو نہیں

مرد کے سر پر کوئی تاج تو نہیں“

1959ء توں 1967ء منور سلطانہ آکھدی اے۔

خود میں ’میں اک مکمل شخصیت

ہر انسان کی اک مکمل حیثیت

ہزاروں مشکلات کے باوجود

مجھ میں رہی جینے کی وسعت

سلطانہ وقاص آکھدی اے۔

”یہ بندوق مجھے دے دو

میں نے دیکھا ہے

تیرے ہاتھوں کو کانپتے ہوئے

مریم مجیدی آکھدی اے۔

”عورت ہو کوئی صورت نہیں

خالی سوہنی صورت نہیں

تیرے جذبے سدا جوان

مکال پیرزادی آکھدی اے۔

”میں زندگی کے ٹیپ ریکارڈ پر

کوئی ٹیپ شدہ نغمہ تو نہیں

جسے روائٹ کر کے سنتے رہو

اور پھر دل سے اتار دو

نور النساء گھاگمرو دی اک نظم اے جس وچ عورت تے مزدے حوالے نال بدلے نان دی

البت بیان کیتی گئی اے۔

پئی اک عورت عذرا اک کمرے وچ اپنی ای مہنگو ویکھدی ہوندی اے۔ اک

پینٹنگ جیدے اوئے اوہدے دستخط نیں۔ عذرا احمد اوہ یاداں وچ گواچ جاندی اے۔ احمد

اوہ اپو کتے دور اپنے گھر وچ اے۔ مڑکے ویکھدی اپنی دو جی پینٹنگ جہدے اوئے اوہدے

دستخط نیں۔ عذرا میمن، میمن اوہدے شوہر بیمر مر چکیا اے۔ فیر اوہ اپنی تہی پینٹنگ ویکھدی

جیہڑی حال وچ ای بنائی گئی اے۔ تے ایہدے اوئے اوہ عذرا اکبر دے دستخط کر کے رو

پیندی اے۔

سندھی تاریخ وچ عورتاں دی شاعری ویکھن نال پتہ لگدا اے پئی انہاں دا قلم

کدی وی نہیں رکیا۔ تے ایس لکھن دے اظہار نوں جاری رکھنا چاہیدا اے۔ تے ایہ

تدای قائم رہ سکدا اے جدوں بوہتا توں بوہتا کم چھاپیا جاوے۔

عورت تے تخلیقی آرٹ

سلیمہ ہاشمی، سمیعہ درانی

آرٹ دا وجود صرف تفریح طبع لئی ای نہیں سکوں ایسہ ہر حالت وچ ساڈے اجتماعی وجود نوں سنوارن لئی اے۔ مصوری ہمیشہ توں زندگی دے ہر رخ نوں اکثر زبان دیندی رہی اے۔ پر جدوں آرٹ سماجی رویاں اتے اثر انداز ہوندا اے یا اونوں تبدیل کرن دی کوشش کردا اے تے اہو نوں پروپیگنڈہ آکھ کے (Impure) دے خانہ وچ سٹ دتا جاندا اے۔ بیسویں صدی دے آرٹ دے معنے وچ ایسہ مفروضہ شامل ہو گیا اے کہ آرٹ وچ جدوں تیک انوکھا پن یا جدت نہ ہووے اوہ کامیاب نہیں اے۔ ایسہ مفروضہ خالص پدر شاہی نظام دا نتیجہ اے۔ عورت دے تخلیقی عمل دی جیہڑی تاریخ اے اوہ دنیاوی ثقافت دی تاریخ وچ کتے نہیں ملدی تے فنون لطیفہ وچ نمایاں نام مرداں دے و۔ لیکن وچ آؤندے نیں۔

دل تے دماغ دونوں قبول نہیں کردے سی کہ انسان دی اپنی لمبی تاریخ وچ عورت تخلیق کرن دی اہل ای نہیں رہی۔ کی اوہدے وچ اوہ حس جہدے تحت اوہ تصویر بندی اے تے رنگ آپس وچ ملدے نیں نہیں سی؟ تے کی واقعی فنون لطیفہ دی ایس صنف وچ عورت دا کوئی کردار نہیں رہیا؟ جواب مڈھ توں ای واضح ہو جانا چاہیدا سی پر اسی تے اوس تاریخ دے تھلے دب رہے گئے۔ جیہڑی سانون سکول کالج تے کتاباں وچ سکھائی جاندی سی تے جیہڑی اک یورپین مردانہ سمت توں لکھی گئی تے ایس تاریخ دا کدی اوس زاویے توں تجزیہ نہیں کیتا گیا کہ دنیاوی ثقافت دی تاریخ وچ جیہڑا عورت دا کردار رہیا اے اوہدا ذکر کیوں نہیں اے۔

مغربی مصوری دی تاریخ وچ جیہڑی وی مصوری دی مختلف اقسام نیں مثلاً ”مذہبی پینٹنگ“ لینڈ سکیپ، سٹل لائف پورٹریٹ وغیرہ دا تعلق ”دیکھنے“ نال اے۔ یعنی اوہ چیز جیہڑی دیکھ کے بنائی جا سکے جدوں کہ عورت دے تخلیقی عمل وچ مختلف اقسام دا تعلق محسوسات نال رہیا اے جنہاں نوں اوہ رنگاں، استعاریاں تے تمثیلاں تے دستکاری تے

دو بجے روایتی فنون وچ ظاہر کردی اے۔ اپنی گل آکھن لئی عورت نے مٹھ توں اوہ زبان استعمال کیتی جیہڑی عام طریقے توں ہٹ کے سی۔

جدوں عورت اپنی خواہشات تے جذبات دا اظہار کردی اے تے اوس دا اوس مواد نال جیہڑا تصویر بنان وچ استعمال ہو رہیا اے گہرا تعلق اے۔ ایہیوں حساسیت تے ایویں جنسیت اے پر اوہ بہت ساریاں تنہاں وچ چھپی ہوئی اے کیونکہ بر ملا گل کرنا عورت لئی مشکل اے۔ ایس لئی عورت دے تخلیقی عمل دا اظہار اوہدے تصور توں اے۔ جنہوں اوہ کیںیاں تنہاں وچ تے آہستہ آہستہ ظاہر کردی اے عورت دے گل کرن دا اک تاریخی تے ثقافتی رول رہیا اے تے ایہہ گل خاص قسم دے استعاریاں نال ظاہر کیتی جاندی اے جیہڑے مرد دے استعمال وچ آؤن والیاں استعاریاں توں بالکل مختلف نیں۔ پر عورت دے تخلیقی عمل وچ ذاتی تجربے دا عنصر ایس گل دے امکان نوں مضبوط کردا اے کہ ایس فن وچ چھپے ہوئے پیغام نوں زیادہ لوکاں تیک پہنچایا جاسکے۔

ایس توں آرٹ دی اونہاں لوکاں تیک رسائی ہوندی اے جیہڑے مصوری نوں اک رابطے دا ذریعہ نہیں سمجھدے۔ ایس توں علاوہ ایہہ آرٹ تے دیکھنے والے دے دھچکارا تعلق وی قائم کردا اے۔ تے ایہہ عنصر بیسویں صدی دے آرٹ وچ ویکھن وچ آؤندا نہیں اے۔

لوڑا ایس گل دی اے کہ نوی تاریخ لکھی جاوے تے اک نیویں سوچ تے نیویں طریقے نال فن نوں ویکھیا جاوے۔ دستکار عورت نوں فنکار من دے اوہدی سوچ اوہدے کم نوں ترتیب دے کے اینوں گمنامی توں کڈ کے دنیا وچ اوہدے کم دا تعارف کروانے دی وی اشد ضرورت اے۔ غرض ایہہ سارے مسئلے نیں۔ مرد تے عورت دونوں لئی ایہہ ضروری اے کہ اوہ اونہاں ساریاں گلاں نوں کریدن۔ پاکستانی آرٹسٹ جنہاں وچ عورتاں اگے اگے نیں۔ اوہناں ناٹیاں نوں فیروز ڈن دی کوشش کر رہیاں نیں۔ کوشش ایہہ وے کہ اونہاں ناٹیاں نوں دوبارہ جوڑیا جاوے۔ تے فن برائے فن دی بحث توں نکل کے ایہہ لمبیا جاوے کہ فن کی اے؟ فن جے زندگی دا حصہ اے، خوبصورتی دی تلاش تے اوہدی چاہ اے۔ جے زندگی دی بنیادی لوڑ اے تے ضمیر یقیناً ایدے وچ عورت دا اک اجماع حصہ رہیا اے۔ ایس لئی ایہہ کوشش اے کہ پاکستان دی ثقافت وچ جیہڑا معنہ دہری دا اک رول سی اوہدا رخ پلٹیا جاوے۔ عورتاں ای مصوری دی اساسیت نوں پلٹ سکدیاں نیں۔

کیوں ہے ا۔۔۔ نہاں دے رشتے اچھے وی دستکار عورتاں نال ڈھیلے نہیں ہوئے۔
ا۔۔۔ نہاں ساریاں دی سوچ دا بنیادی محرک اک ای اے۔ ایس ضمن وچ ایہہ دیکھنا اے کہ
اوہ عورت جیہڑی مصور اے تے تجدیدی تعلیم پانچل اے۔ اوہ ایس صورت حال نوں کیویں
و۔۔۔ کھدی اے۔

میمہ درانی اک ایسی فنکارہ اے جیہڑی خود فن تے ثقافت دے رشتے نوں گورڈا
من دی اے۔ میمہ دے کم وچ اوہ سارے تضاد نظر آوندے نیں جیہڑے اک و۔۔۔ لیکن والی
عورت وچ ہونے چاہیدے نیں۔ مختلف ثقافتاں دا ٹکراؤ، عورت دے مسائل دا ذہانت نال
سامنا کرن دی صلاحیت، اک جستجو کہ اپنی سوچ اپنے چمک ای محدود نہ رہوے سکوں اک
مہم دا حصہ ہووے۔ ایہہ سب میمہ دے کم تے اوہدی ذات دا بنیادی جزو اے۔

پچھلے دس ورہیاں وچ بہت ساریاں خواتین مصوراں نے اپنی نظریاں اتے پائی کہ
عورت اپنے جسم دے بارے وچ کی محسوس کردی اے۔ تے جدوں اوہ ایس نوں مرد دی نظر
نال و۔۔۔ کھدی اے تے کی تضاد پیدا ہوندا اے۔ میمہ نے اپنی تصویراں (Nudes
Faceless) وچ ایس گل اتے غور کیتا اے۔ اوہیاں تصویراں وچ تاریخی حوالے دی
نہیں تے اک طنز دا عنصر وی اے۔ چونکہ یورپیی مصوری دی تاریخ وچ عورت دے برہنہ
جسم نوں اک علامت دے طور استعمال کیتا جا رہیا اے ا۔۔۔ نہاں اک شے دے طور تے پیش
کیتا گیا اے جیہدا اپنا کوئی وجود نہیں۔ جیس طراں مصور لینڈ سکیپ یا دو برتاں دی تصویر
بناند اے۔ ایس طراں عورت دے برہنہ جسم دی وی تصویر بنائی گئی۔ ایس مقصد لئی عورت
نوں اک خاص پوز تے خاص طریقے نال نبھایا تے سجایا گیا اے۔ اک مصور ہون دی حیثیت
نال میمہ نے اوس مرد دی نظر دا تجزیہ کیتا اے جو کہ اوس برہنہ عورت نوں دیکھ کے اوہدی
تصویر بناند اے تے اوس نظر دا کافی مذاق اڑایا اے۔ مثلاً ”اک تصویر وچ پلیٹ وی اے“
کھانے دا اہتمام اے تے پلیٹ وچ عورت دا برہنہ جسم۔ ایسے طراں اک ہور تصویر وچ
میمہ نے عورت نوں اک گردان دی صورت استعمال کیتا اے، جس نوں دیکھ کے
(Catalogues) دا احساس ہوندا اے جیہدے وچ مختلف چیزاں دیتیاں جاندیاں نیں تاکہ
لوگ اپنی پسند دا اظہار کر سکن تے آرڈر دے سکن۔

کے دی فنکار دے پایوے اوہ لکھن والا یا مصور ہوے اودھے مختلف رول ہوندے
نیں۔ اک تے ایہہ کہ صرف و۔۔۔ کھیا نہیں کہ انج ہوندا اے۔ دو جا ایہہ کہ اوہ اپنا نقطہ نظر

دین کہ انج کیوں ہوندا اے۔ سمیہ دیاں تصویراں نوں ویکھ کے محسوس ایہہ ہوندا اے کہ اوہ ایس سارے عمل اتے طفر کر رہی اے کہ مرد تے عورت جیہڑا اونوں ویکھ تے سمجھ کے ایہہ کے قسم دا ڈرامہ اے۔

سمیہ خود اپنے کم دے بارے وچ گل کردی اے کہ اوہ آدمیاں دی ایس ذہنیت اتے کہ آرٹ وچ انوکھا پن تے حیرت ہونی چاہیدی اے جے نظریئے نال اختلاف کر کے اپنے آرٹ واکم شروع کردی اے۔ کیوں جے بنیادی طور تے ایہہ مفروضہ حقیقت اتے جنسی نہیں اے ایہہ صرف مرد دی سوچ تے اوس دے بنائے ہوئے ستم دا نتیجہ اے۔ ایہہ نظام بہت اسی تنگ نظری اتے چلدا اے تے عورت دے وجود نوں بالکل بالائے طاق رکھ دیندا اے۔ مرد دے مطابق عورت دا وجود صرف بچہ پیدا کرن تے پالن نال وابستہ اے۔ زندگی وچ عورت دے مختلف رول ہون دے باوجود مرد تے عورت دے وجود دا تصور صرف اپنی جنسی خواہشات تیک محدود کر کے رکھ دتا اے۔ ایہدے وچ مرد اپنی اندھی قوت تے خواہشات نوں سب کچھ سمجھدا اے تے عورت دے وجود نوں بے شکل تے غیر انسانی کر دیندا اے۔ سمیہ واکم ایس کوشش دی فنی اے۔

جے تاریخ دے حوالے نال گل کیتی جاوے تے نظر آوندا اے کہ کسے طراں مختلف بڑے آرٹسٹ مثلاً (Picasso) وغیرہ نے عورت نوں بالکل غیر انسانی مخلوق بنا کے پیش کیتا اے۔ اگر اک عورت اپنے جسم دی تصویر بنائے تے اوہ اوس طریقے نال نہیں بنائے گی جیویں مرد۔ انہوں بناندا اے یا دیکھدا اے۔ مرد جدوں عورت دے جسم نوں دیکھدا اے یا اوس دی تصویر بناندا اے تے اوہ اونوں اک جنسی ماڈل دی حیثیت نال دیکھدا اے جدوں کہ اگر عورت اپنے آپ نوں پینٹ کرے گی تے اوہ شاید اک روحانی سطح اتے کرے گی۔

سمیہ واکم ایس تاریخ دی عکاسی وی اے جیہڑی کہ مرداں نے بنائی تے عورت دے ایس امیج دی جیہڑا مرداں نے پیش کیتا۔ فنی کرنا اے۔ مردانہ سمت توں لکھی گئی یورپین تاریخ وچ نہ صرف عورت دے فن نوں نظر انداز کیتا گیا بلکہ اوہدے جسم دے استحصال دی وی اک روایت نظر آوندی اے۔ اک نیویں سمت توں تاریخ لکھن لئی ضروری اے کہ عورت خود اگے آئے تے اپنا مطلب واضح کرے۔ ایس ضمن وچ ایہہ گل وی بہت اہمیت دی حامل اے کہ فنون لطیفہ تے عورت دے تخلیقی عمل دے وچکار فاصلے نوں مکایا جاوے۔

رقص: عورت دی تخلیقی صلاحیت تے مزاحمت دے اظہار دا اک جائزہ

شیسا کمانی

زبان دی طراں پختا وی پرانے تے نوئیں معاشرے وچ پایا جاندا اے۔ ایدی
آفاقیت نوں ایس طراں وی بیان کیتا جا سکدا اے کہ انسانی جسم ای ایدے اظہار دا ذریعہ
اے۔

زبان دی طراں رقص دی انسانی احساسات تے جذبات دے اظہار دا اک ذریعہ
اے۔ جیس طراں زبان وچ امہ طاقت اے کہ اوہ شعر تے نغمہ تے موثر انداز بیان دی
صورت وچ سنن والے نوں اپنی گرفت وچ لیندی اے، ایس طراں رقص اعضاء دی شاعری
اے۔ جیہدے وچ مسور کن طاقت اے کہ اوہ ویکھن والے وچ اک وجد دی کیفیت پیدا
کردے۔ جے اسی ہن دے دور دے حوالے نال ویکھیے تے رقص یا دو جے تخلیقی اظہار دی
طاقت ایس گل توں ظاہر ہو جاندی اے کہ لوکاں نوں قابو کرن والے یا حکمرانی ڈھانچے
انہاں نوں شک دی اکھ نال ویکھدے نیں سگوں انہاں اتے ہر سطح تے پابندی لگا دتی
جاندی اے۔ ایس لئی جیہڑے لوک مختلف تخلیقی اظہار دے طریقیاں نال منسلک ہوندے
نیں انہاں نوں اپنا کام منظر عام تے لیان لئی اجازت دے کئی مہیاں وچوں گزرنا پیندا اے۔
جیویں این او سی، پولیس اسٹیشن توں کلیرنس وغیرہ امہ گل صاف ظاہر اے کہ حکمرانی
ڈھانچے تھیریا دو جے تخلیقی کماں نوں تحریر آکھدے نیں۔ کوئی وی فن تحریر خیال کیتا جا
سکدا اے۔ کیوں جو جیہڑے ہمیشہ کڑا ہوندا اے۔ ایس لئی تھیر دی حوصلہ افزائی نتیں کیتی
جاندی تے رقص اتے وی پابندی لگائی جاندی اے۔ امہ پابندی ایس قوت نوں ظاہر کردی
اے جیہڑی فوجی یا مذہبی طاقتاں محسوس کردیاں نیں۔

جے امہ آکھیا جاوے کہ لوک اپنا دھیان و نڈن لئی یا تفریح لئی کتاباں پڑھدے

نیں۔ موسیقی سن دے نہیں یا سینما جاندے نہیں تے ایہہ سوال پیدا ہوندا اے کہ کسے وی قسم دے تخلیقی اظہار نوں ویلکنا یا محسوس کرنا کس کس طراں تفریح دا پہلو پیدا کردا اے یا سکون دیندا اے۔ اسی انتہاں ساریاں غیر حقیقی چیزاں دے بارے وچ اجیہا عمل کیوں اختیار کردے آں۔ جیویں کہ اوہ زیادہ جامع حقیقت ہووے۔ روزمرہ دی زندگی مکمل زندگی کیوں نہیں تے ایہہ خواہش کیوں حاوی رہندی اے کہ اسی اپنی زندگی نوں غیر حقیقی کردا راں وچ ویکھ کے مکمل کریئے جیڑے رقص یا ڈرامے وچ نظر آؤندے نیں۔ انسان دی کوشش ہوندی اے کہ اوہ صرف اک عام انسان نہیں بلکہ اک مکمل شخصیت بنے تے اپنی ذات دے سارے پہلوواں توں آگہی یا واقفیت حاصل کرے تے اوہ محسوس کردا اے کہ دوہجے دے تجربات اپنی زندگی وچ شامل کرن نال ای مکمل ہون دا احساس مل سکدا اے۔ چونکہ تخلیقی اظہار وچ ایہہ طاقت اے کہ اوہ تجربات تے خیالات دو جیاں نال ونڈ سکے۔ ایس لئی اوہ اک انسان دا دوہجے نال تعلق جوڑدا اے۔

انج قوت یا طاقت دا عنصر ہر طرح دے تخلیقی اظہار وچ ہوندا اے۔ تے ہر طراں دے رقص وچ ایوں طاقت نظر آؤندی اے۔ ایس قوت دے ذرائع جانن لئی رقص نوں ایس معاشرتی تے ثقافتی پس منظر وچ ویکھن دی لوڑ اے۔ رقص دی حرکات و سکنات تے طرہ تیاں وچ کجھ معنی لگے ہوندے نیں جیڑے کہ رقص کرن والے تے ایہدے فلسفہ حیات دی تائید کرن والے بہت اہمیت دے حامل ہوندے نیں۔ مثلاً "بے Tahitian عورتاں دے رقص اتے نظربائی جاوے تے ایہدے وچ لگے مفہوم یا مطلب نوں لفظاں دا روپ انج دتا جا سکدا اے۔

”ساڈے کول صحت، جوانی تے خوبصورتی اے، مینوں پتہ اے کہ میں کون آں تے کی آں تے میں اپنے آپ کولوں خوش آں“

رقص تے مسلمان معاشرہ

جے رقص نوں مسلم معاشرے دے حوالے نال ویکھیا جاوے تے جتھے تیک قرآن دا تعلق اے، اوہدے وچ کوئی ایسی آیت نہیں جیڑی رقص دی ممانعت کردی ہووے یا ایوں چنگا آکھدی ہووے۔ پر ایس ضمن وچ مسلمان علماء نے ایہے حق تے مخالفت وچ بہت بحث کیتی اے۔ کجھ تخلیقی فرقے مثلاً "ملنگ وجد وچ آکے رقص کردے نیں۔ جیہدا مقصد خدا نال ہم کلامی کرنا ہوندا اے۔ پر پاکستان وچ حکومت ولوں اپنے ذاتی

مفاد دی خاطر مذہبی نظریات واسارا لے کے عورتاں دے تخلیقی اظہار نوں کچن دی کوشش کیتی جاندی اے۔ جے مسلمان معاشرے Polynesian معاشرے دے نال موازنہ کیتا جاوے تے ایہ فرق نظر آوے گا کہ Polynesian معاشرے وچ رقص عورت تے مرد نوں اکٹھا کرن دا اک ذریعہ اے۔ جدوں کہ اسلام نے عورت تے مرد دے وچکار عورت نوں سماجی نظم و ضبط لئی اک قطرہ بھجیا جاند اے۔ کیوں جو آدمی کے دی وقت ایدے سحر دا اثر ہو سکدا اے۔ اک عربی لفظ اے ”فتنہ“ جیہڑا کہ عورت دے نال دی استعمال کیتا جاند اے۔ ایدا مطلب اے کہ عورت دی موجودگی فتنے دی وجہ ہوندی اے۔ کیوں جو کمزور نفس دا آدمی اک خوبصورت عورت دی موجودگی وچ اپنی سدھ بدھ کھو دیندا اے۔ تے جے ایو گل زنا نوں جنم دیوے تے ایدھے توں عورت دی نقل و حرکت دے قانون رکھو۔ یعنی ایدا پیو، ویر، بندہ وغیرہ لوکاں دے سامنے بے عزت ہو جاندا اے نیں تے ایس عزت نوں بچان دا اک طریقہ اے کہ عورت نوں نامحرم نظراں توں بچایا جاوے۔

عورت نوں پردے وچ رکھے۔ ایدے لباس اتے زور دین تے بعض اوقات حرم وچ رکھن دے کچھ وی ایو محرک کار فرما ہوندے نیں۔ رقص دے نال اسلام وچ جنسیت دے تصور دا اظہار مراکش دی دو رقص دی روایاں وچ نظر آوندا اے۔ عربی ”رقص البلاوی“ تے مصری ”رقص الشارکی“ ایہ دوہویں روایاں اپنے اپنے طریقے نال عورت دی جسمانی طاقت تے پد رشاہی معاشرے نوں کنٹرول وچ رکھن دی ضرورت دا اظہار کردیاں نیں۔

برصغیر وچ جیہڑا کلاسیکل رقص کردیاں نیں اوہی بنیاد Natya Shashtra اتے اے۔ جیہڑا کہ رقص تے دوجی تخلیقی اظہار دے موضوع اتے لکھی جان والی ساریاں توں پرانی کتاب اے۔ ایدھے وچ لکھیا اے کہ رقص تے ڈرامے جے ٹھیک طریقے نال کیتا جاوے تے ایدے وچ چھپی ہوئی طاقت، بیہوشی کہ وجد دی کیفیت وچ انسانیت تے خدائی دی پہچان کواندی اے اوہ کمزور نوں قوت تے بہادر نوں اک نیویں طاقت، لاعلم نوں چانن تے اک عالم نوں عقل دیندی اے۔

ایہ مقصد ایس طراں پورا ہوندا اے کہ ویکھن والیاں وچ کچھ خاص قسم دے جذبات نوں ابھاریا جاند اے۔ ایہ جذبات عام یا تھوڑی دیر لئی نیں ہوندے سگوں ایتھے جذبات ہوندے نیں جیہڑے روحانی سطح اتے اک وجدان دی کیفیت پیدا کردیندے نیں،

جنہوں ہر انسان محسوس کر سکا اے۔ انہاں جنسیاں نوں رس آکھیا جاندا اے ایہے معنی رس یا ذائقے دے نیں۔

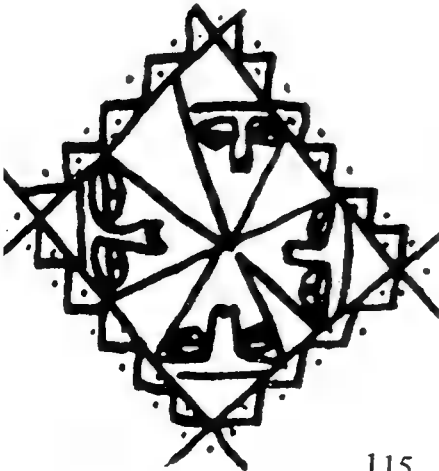
کسے وی ڈرامائی ادائیگی وچ ایہہ کوشش ہونی چاہیدی اے کہ ویکمن والے وچ رس نوں ابھاریا جائے جیدے توں راسیکالینی ویکمن والا ایس جمالیاتی تجربے دے دل کھیا جاندا اے۔ جیسے عروج اتے اوہ ایس طراں محسوس کدا اے۔ جیویں اک درویش اپنے خدا دے بارے محسوس کدا اے۔ ساری ادائیگی وچ مقصد ایہہ ہوندا اے کہ فنکار تماشائی اک ہو کے رس نوں محسوس کر سکن تے۔ انہاں دے وچکار سارے فاصلے ختم ہو جان، فنکار ایس قابل ہونا چاہیدا اے کہ اوہ رس نوں ابھار سکے تال جو تماشائی دے جذبات نوں جلاطے چونکہ اپنے جسم دے اوپر کنٹرول فنکار دے فن دا اک ضروری پہلو اے۔ ایس لئی ایذا کم اے کہ اوہ اپنے جسم نوں جیہں حد تیک ہو سکا اے کنٹرول کرے۔ ایہہ ٹیکنیک ایہے توں کیدے ہستی مہارت دی گل اے بیہمی کج مغربی تھیٹر وچ سکھائی جاندی اے۔ مثلاً "ناتیا شاسترہ Natya Shashtra وچ لکھیا گیا اے کہ کیس طراں بھنوں تے آکھاں دے پوٹیاں تیک وی حرکات و سکنات نوں کنٹرول کیتا جاندا اے تاکہ رس نوں ابھاریاں جا سکے۔

ایس ضمن وچ بنیادی گل ایہہ اے کہ تخلیقی اظہار دے طریقے خاص طور تے رقص دی بنیاد۔ انہاں خیالاں اتے ہوندی اے کہ انسانی جسم تے اوہی قدر کی اے۔ جدول عورت اپنے اتے اپنے جسم دے ہون دے احساس توں بالاتر یعنی اچا ہو جاندی اے جیویں کہ رقص کردے نیں تے مرد اوس عورت نوں اپنے لئی خطرہ سمجھ دے نیں۔ شاید مرد تے عورت (رقص) نوں اوہدے اصل رنگ وچ ویکھدے نیں یعنی اک اجیہا آرٹ جیدا تعلق اوہدے جسم دے نال ایس طراں جوڑا اے جیسے توں اک طراں دی طاقت تے توانائی پیدا ہوندی اے۔

رقص توں ای رقص ایہہ قوت عطا نہیں کدا سگوں ویکمن والے توں وی ایس توانائی دا احساس ہوندا اے تے رقص تے ویکمن والے دے وچکار اک بہت گہرا رشتہ بن جاندا اے۔ کسے رقص دی کامیابی دا اندازہ ایس گل توں لایا جا سکا اے کہ ویکمن والے ایہہ محسوس کردے نیں کہ اوہناں دے جسم وی رقص دے نال لگ پندے نیں۔ ایہہ جیہہ رقص تے تھیٹر وچ اک وجد وچ لیوون دا عمل اے ایہیوں اوہ قوت طاقت اے

جہدے توں مذہبی تے سیاسی پارٹیاں خوف زہا رہندیاں نیں۔ جنوب دے کئی پرانے
قیلیاں وچ رقص لڑائی جھگڑا پھیلان والی طاقت دے پیش نظر اہدے اتے حاکماں ولوں
پابندیاں لگادیتیاں جاندیاں سن۔

عورتاں دی تحریک، ریاست تے نظریات

نظریہ 'مذہب' تے شناخت

نگلت سعید خان

کے وی انسان دی پہچان کئی مختلف حوالیاں نال ہوندی اے۔ مثلاً "ملک، نسل، مذہب تے جنس، زبان وغیرہ ایس لئی ساڈی شناخت نوں نظریہ یا مذہب توں علیحدہ کر کے نہیں ویکھیا جاسکدا۔ سوال ایہہ پیدا ہوندا اے کہ کس موقع اتے تے کیہڑے حالات وچ اک خاص شخص دی پہچان ابھروی اے تے باقی ساریاں پہچاناں دب جائیاں نیں۔ انج کدوں ہوندا اے کہ عورت اپنی پہچان صرف عورت ہون دی حیثیت نال کردی اے تے کدوں ایس دی مذہبی تے ملکی شناخت ایدھے اتے ہادی ہوندی اے؟ جنوبی ایشیاء دے کئی ممالک وچ ملکی شناخت دے نال نال زبان، فرقہ تے ثقافت دی شناخت وضع کرن وچ اہم کردار ادا کردے نیں۔ ایدے علاوہ ساڈے وچ اوہ لوک جنہاں نے مغربی تہذیب دے زیر اثر پرورش پائی ا۔ انہاں دی شناخت وچ ایس تہذیب دا رنگ وی نظر آؤندا اے چونکہ ساڈی تاریخ نو آبادیاتی رہی اے ایس لئی اوہ نظریہ وی ساڈی شناخت متعین کرن وچ اک اہم کردار ادا کردا اے۔

اتھے کھایو سوال پیدا نہیں ہوندا کہ کیہڑی شناخت کس ویلے حاوی ہوندی اے بلکہ ایس ضمن وچ ایہہ گل وی اہمیت دی حامل اے کہ شناخت کسے دوجے نال تعلق یا رشتہ دی صورت وچ اجاگر ہوندی اے۔ تے بعض اوقات اسی خود وی ایہہ دوجا بناندے آں تاں جو اپنی شناخت نوں سامنے لیاندا جاسکے۔ مثال دے طور تے مسلمان ایس گل نوں بالائے طاق رکھدے ہوئے کہ پیدا کنٹی مسلمان نہیں یا انہاں دا کوئی اعتقاد وی اے جدوں بین الاقوامی سطح اتے مسلمان ہون دی حیثیت پہچانے جاندا نیں تے اوہ اوس حیثیت وچ اظہار رائے کرن گے جدوں کہ ہو سکدا اے کہ پاکستان وچ اوہ فرقہ موقف اختیار کرن۔ اتھے کسے دوجے دے حوالے نال ساڈی شناخت ہو رہی ہوندی اے پر ایہہ وی ایس لئی

ممکن ہوندا اے کہ ساڈی تاریخ وچ اچھے معاشرتی مادی تے ثقافتی عناصر موجود نیں۔ جنہاں نوں گرفت وچ لیا جا سکدا اے۔ انہاں عناصر نوں بنیاد بنا کے سیاسی پارٹیاں اپنے ذاتی مفاد لئی استعمال کردیاں نیں۔

ایس حوالے نال عورتاں دی تحریک وچ دی خاص پیچیدگی پیدا ہوندی اے کیوں جے عورت ہون دی بنیادی شناخت دے نال لسانی، نسلی، پہچان وغیرہ شناخت وچ شامل ہو جاندی اے تے ایس گل دا یقین کرنا مشکل ہوندا جاندا اے کہ کیہتری شناخت مادی اے۔ اہمیاں دیاں دھڑے نال تعلق رکھن والی عورتاں دی گل نہیں ہو رہی، کیونکہ اوہ اپنے بارے وچ کس قسم دے تضاد دا شکار نیں مسلمان ہونا اوہناں دی بنیادی شناخت اے تے اوہ ایس حوالے نال پہچانیاں جاندیاں نیں۔ تضاد دا شکار اوہ عورتاں نظر آؤندیاں جیہڑیاں اپنے آپ نوں پروگریسو تے آزاد خیال آکھدیاں نیں۔ جنہاں دی شناخت مختلف حوالیاں نال ابھر دی رہندی اے۔ مختلف سطحاں اتے ایہ تضاد۔ لیکن وچ آؤندا اے تے ایس ضمن وچ کچھ پہلو تے سامنے آؤندے نیں جنہاں اتے غور کرن دی لوڑ اے۔

اک پہلو تے ایہ آں کہ خواتین محاذ عمل تے عورتاں دی کچھ دو جیاں تہیں دا ایہ موقف رہیا ایہ کہ اوہ سیکولر سٹیٹ لئی کم کر رہیاں نیں۔ ہر سوال اتھے ایہ اٹھدا اے کہ کسے حد تک ایہ موقف ساڈی ذات دا حصہ اے یا ایہ صرف اک سیاسی موقف ہون تیکر محدود اے ایہ اتے کدی بحث نہیں کیتی گئی کہ اوس سیکولر سٹیٹ توں اسی کی مراد لیندے آں۔ کی اسی ابھی ریاست دی گل کر رہے آں جتھے مختلف مذاہب ہون گے جنہاں دے مطابق نجی یا دوجے قانون واضح کیتے جان گے تے ہر انسان نوں ایہ اختیار ہووے گا کہ اوہ چاہے تے اپنا فیصلہ اپنے مذہبی قانون دے مطابق کروائے یا فیر اک بنیادی سول قانون دے مطابق انصاف دا تقاضا کرے جیویں کہ انڈیا وچ اے یا فیر سیکولر سٹیٹ توں مراد اک ابھی ریاست اے جتھے ہر انسان لئی اک ای قانون دے مطابق فیصلہ ہووے تے اوہ قانون کے مذہب دی بنیاد اتے نہ ہووے۔ مثال دے طور تے امریکہ تے یورپ دے چند ملکاں وچ ہر انسان لئی اک ای بنیادی سول قانون نافذ اے۔

کسے دی ملک دا اکثریتی طبقہ یا نمایاں مذہب ایس ملک دے سیاسی، سماجی تے قانونی شعبیاں اتے اثر انداز ہوندا اے یعنی جے پاکستان سیکولر سٹیٹ ہووے وی تے چونکہ اکثریت مسلماناں دی اے ایس لئی رسم و رواج تے اخلاقی قدراں تے بہر حال اسلامی رہن گئیاں

تے جیہڑا نظام نافذ ہووے گا اوہدے وچ اسلامی قانون دا عکس وی نظر آوے گا پر اتھے صرف ایہ فرق ہووے گا کہ ایہدے وچ ہر قدم تے قرآن یا شریعت دا حوالہ نہیں دتا جائے گا کیوں جے مشکل اوہدوں پیدا ہوندی اے جدوں اوہ لوگ قانون بنان جیہڑے مسلمان ہوں دے معنی وضع کردے نیں۔ عورتاں دی تحریک وچ ایہ موقف وی لیا جاندا اے کہ مذہب ذاتی مسئلہ اے یعنی اسی اپنے معاشرتی تے ثقافتی حوالے نال مسلمان آں پر ضروری نہیں کہ ریاست وی ایویں موقف اختیار کرے پر فیمنزم دا اک اصول اے کہ جیہڑا ذاتی اے اوہ سیاسی اے (Personalis Political) اتھے وی اک تضاد پیدا ہو جاندا اے۔ اک پاسے تاں ایہہ آکھیا جاندا اے کہ اسی مسلمان آں تے اسلام اتے اعتقاد رکھدے آں پر دوسرے پاسے ایہہ نہیں چاہندے کہ کوئی مذہب ملک وچ نافذ ہووے یا ایہدے مطابق قانون وضع ہون۔

اتھے مقصد کوئی سیاسی سوال چکنا نہیں تے نہ ای کوئی قرارداد پیش کرنا اے بلکہ صرف ایس گل نوں ظاہر کرنا اے تے ایہہ کہ ایہدے وچوں کیوں باہر نکلتا اے۔ پاکستان وچ دو یا تن تنظیمیں اجاں نیں مثلاً ”اٹھ“ ”خواتین محاذ عمل“ تے ”ہیومن رائٹس کمیشن آف پاکستان“ جیہڑیاں عوام دی سطح اتے وی ایس موقف اتے قائم رہندیاں نیں۔ اک ریاست ہونی چاہیدی اے۔ زیادہ تر عورتاں دیاں تنظیمیں این جی اوزیا جنہاں دا تعلق عورتاں دے حقوق دے نال اے۔ اوہ ایس گل اتے یقین رکھدیاں نیں پر عوام وچ ایہہ موقف اختیار نہیں کردیاں۔ ایس ضمن وچ اک مثال مسلم عورتاں دی بین الاقوامی نیٹ ورک (Women living under Muslim laws) دی اے جیہدا صدر دفتر ساؤتھ آف فرانس وچ اے ایس نیٹ ورک دیاں عورتاں عورت ہون دی شناخت نوں بنیادی تصور کردیاں نیں پر اصل وچ ایہہ وکھن وچ آؤندا اے کہ انہاں عورتاں دی مذہبی شناخت انہاں دی جنسی شناخت نوں دبا دیتی اے۔ انہاں دی ساری توجہ ایہدے ول ہو جاندی اے کہ اوہ اسلام دے دائرے اندر رہ کے کم کرے۔ اوہ فیمنسٹ ہون دے حوالے نال وی بحث کرے گی تے ہر زاویے نال فیمنزم نوں وچ وچ لیاوے گی۔ پر انہاں دی مذہبی شناخت ہر حال وچ حاوی رہندی اے۔ عورتاں دی تحریک وچ اسی ایہہ دعویٰ کردے آں کہ تمام عورتاں مذہب، طبقے، فرقے وغیرہ توں بالاتر ہو کے صرف عورت ہون دے حوالے نال اکٹھی ہوں پر جدوں کہ ہر دو جنسی شناخت نوں وچکار لیا جائے تے تحریک دا اصل مقصد متاثر

ہوندا ہوئے۔ ایس ضمن وچ اک خوشی دی گل امہ آں کہ اسلام دے دائرے وچ رہندیاں ہوياں فیمنزم دی بحث نوں باقاعدہ اور سیاسی صورت وچ سامنے لے آندا جارہیا اے۔ جہدے توں ا۔ انہاں عورتاں دے موقف نوں سمجھن تے بحث کرن وچ آسانی ہووے گی۔

ہن والے دور وچ چھن والے اک مضمون وچ اک امہ گل سامنے آئی کہ عورتاں دی آزادی تے خود مختاری توں ہٹ کے عورت دی جداگانہ حیثیت دی گل کیتی جا رہی اے۔ پر بے نظریاتی طور تے گل کیتی جائے تے اوہ جداگانہ حیثیت وی کسی حوالے نال ای ظاہر ہوندی اے۔ مثال دے طور تے اسی بے صوبے دی جداگانہ حیثیت دی گل کریئے تے ریاست دے حوالے نال کردے آں یعنی صوبے دی جداگانہ حیثیت Autonomy ریاست دے ڈھانچے دے اندر رہندے ہوئے ہوندی اے۔

Women Living under Muslim Laws دے نیٹ ورک دے متعلق عورتاں دا موقف امہ آں کہ اسلام دے وسیع تر دائرے وچ رہندے ہوئے نجی تے معاشرتی سطح اتے تنقید وی کروی اے تے عورتاں دے حقوق دی گل وی کروی اے۔ پر چونکہ اپنا مسلمان ہونا اک جامع حقیقت تصور کر کے فیہ مصالحت دی کوشش کیتی جاندی اے۔ ایس لئی نمایاں شناخت مذہب دی نظر آوندی اے۔ اک ہور غور طلب گل تجدید مذہب دے حوالے نال اے۔ ایس گل وچ امہ موقف لیا جاند اے کہ اسلام بنیادی طور تے اک آزاد خیال مذہب اے پر ایس دی چنگے طریقے نال وضاحت نہیں کیتی گئی۔ ایس لئی ایدی دوبارہ توں تجدید دی لوڑ اے۔ ایس ضمن وچ خاص طور تے (Muslim Laws) دے نیٹ ورک دے متعلق عورتاں لفظ ”بنیاد پرست“ دے استعمال اتے بہت شدید رد عمل دا اظہار کرایاں نیں۔ انہاں دا کہنا اے کہ چونکہ اوہ عقیدے دی گہرائی تیکر جاندیاں نیں تاکہ عورتاں دی آزادی دی حامی روایات دی تجدید کیتی جاسکے گی۔ ایس لئی اوہ خود بنیاد پرست نیں۔ ایدے برعکس بنیادی جگہ اوہ دایاں بازو دے اسلام پسند یا مذہبی، جنونی دے الفاظ استعمال کرایاں نیں۔

امہ شاید ایس دا رد عمل وی اے کہ چونکہ یورپ یا امریکہ سانوں بنیاد پرست گرداندے نیں۔ ایس لئی ایس لفظ نوں دو بے معنیاں وچ استعمال کیتا جاوے۔ پر ایس گل توں انکار نہیں کیتا جاسکدا کہ ایس لفظ دا سیاسی پس منظر اے تے اسی ایدی اہمیت دی نفی نہیں کر سکدے۔ ایس لفظ دے استعمال نال امہ تاثر قائم ہوندا اے کہ امہ اک نظریاتی

طاقت اے۔ جدوں کہ مذہبی، جنونی یا دایاں بازو دے اسلام پسند جیسے الفاظ استعمال کرن نال ایہہ تصور قائم ہوندا اے کہ صرف چند لوک یا جماعتاں مذہب نوں غلط طریقے نال استعمال کر رہے نیں۔ تے ایدے توں ساری توجہ ا۔۔۔ نہاں تیکر محدود ہو جاندی اے۔ سانوں ایس حقیقت نوں سمجھنا چاہیدا اے کہ ایہہ چند لوکاں دی گل نہیں سگوں اک نظریہ اے جیہڑ ہر سطح اے کار فرما اے۔

ایدے توں علاوہ جدوں تجدید مذہب دی گل ہوندی اے تے اتھے سوال پیدا ہوندا اے کہ اسی کیہڑیاں روایتاں دی تجدید دی گل کر دے آں، تجدید مذہب دے ایس عمل دے نال وابستہ کئی مفروضے وی سامنے آون گے جیہڑے کہ عورتاں دے حوالے نال ترقی پذیر ہو سکدے نیں یا ا۔۔۔ نہاں نوں ہو رہے سٹن دا باعث وی بن سکدے نیں۔

عورتاں دی تحریک نوں شناخت دے حوالے نال پیدا ہون والے تضادات نوں ا۔۔۔ نہاں دے مذہبی، سماجی، سیاسی، طبقاتی تے انسانی گروہی پس منظر وچ ویکھن دی لوڑ اے۔ تاں جو عورت ہوون دی بنیادی شناخت کچھ نہ چلی جاوے۔

اقلیتی عورتاں دی آواز

شیرل میری انا تو

اگست، ستمبر 1995ء وچ عورتاں دی چوتھی عالمی کانفرنس بیجنگ وچ ہون والی اے تے تمام دنیا دیاں عورتاں دے گروپ ایڈے لئی اپنے علاقے دے حالات تے مشکلاں دے مطابق ایجنڈا بنا رہے نیں۔ پاکستان وچ اپریل 1995ء دے اخیر وچ اثر دے دلوں قومی کانفرنس ہوئی جتھے پاکستان دیاں عورتاں دی حالت بارے مقالے پڑھے گئے۔

اپریل اسمبلی / کانفرنس / اکٹھ وچ ایسہ رپورٹ جیبری کہ اقلیتی ورکشاپ ملتان وچ سی اتے بحث ہوئی۔ اثر نے اپنے پروگراماں وچ غربیاں تے خاص طور تے اقلیتاں دے نال مل کے کئی شعور پیدا کرن والیاں ورکشاپاں کیتیاں۔ جیہدا مقصد بیجنگ وچ ہون والی کانفرنس دے ایٹوز بارے لوکاں نوں اقلیتی عورتاں دے مسئلہاں دے بارے دسنا سی۔

اثر نے پائلٹ انسٹی ٹیوٹ ملتان وچ اقلیتی عورتاں دی ورکشاپ دا ایسے سلسلے وچ اکٹھ کروایا۔ مختلف کمیونٹی توں آئی ہوئی بہت ساری عورتاں تے مرواں نے خاص اقلیتاں دے حوالے نال بیجنگ دے اہنہاں ایٹوز نوں ویکھیا۔

تعلیم تے ثقافت

عورتاں پاکستان دی آبادی دا 50 فیصد توں وی زیادہ نیں۔ پر اہنہاں دی تعلیم لئی رکھے جان والے فنڈز محدود ذرائع دے چوتھائی حصے توں وی گھٹ نیں۔ سکولوں وچ جیس طراں تاریخ پڑھائی جاندی اے۔ ایہدے وچ مرد تے عورتاں دے انفرادی کارنامے تے کامیابیاں وی دیاں جاندیاں نیں۔ ایس ضمن وچ فاطمہ جناح تے رانا لیاقت علی نوں انسان دے انفرادی کماں دی وجہ نال سراہیا گیا۔ سگوں فاطمہ جناح نوں قائد اعظم نے بیگم لیاقت علی لیاقت علی خان دے حوالے نال بیان کیتا گیا اے۔

اقلیتی ثقافت نوں ذرائع ابلاغ وچ نہایت مضرتے منہکانہ طریقے نال ویکھیا جاند اے۔ اقلیتی طلباء نوں سکولوں وچ داخلے نہیں ملدے۔ اقلیتی ارکان نوں کدی وی

معاشرے وچ نمایاں مقام اتے نہیں دکھایا جاندا سگن انت ایہدا متقی پہلو دکھایا جاندا اے۔
گروپ ولوں ایہہ سفارشاں، تجاویزاں دتیاں گئیاں، داخلے تے وظیفے دا تعین
میرٹ اتے ہونا چاہیدا اے تاں جو نسل، مذہب تے ذات دی بنیاد اتے اقلیتاں نوں تعلیمی
بورڈ، کونسل، جیئرٹیاں نصاب بنادیاں نیں وچ شمولیت دا موقع ملنا چاہیدا اے۔

صحت

ایس جگہ تے سب نوں اتفاق سی کہ پاکستان وچ صحت دیاں سہولتاں دا فقدان اے پر
اقلیتاں نوں خاص طور تے زیادہ مشکلات دا سامنا کرنا پیندا اے۔ کیوں جو انہاں نوں زکوٰۃ
تہہ فنڈ دی نہیں ملدے۔ میڈیکل سسٹم وچ نرساں خاص طور تے اقلیتی نرساں بہت
برے سلوک دا شکار ہوندیاں نیں۔ خاص طور تے کوئٹہ سسٹم دی وجہ نال جیہدے وچ
انہاں نوں 5 فیصد کوٹے دا سامنا کرنا پیندا اے تے ایس حساب نال انہاں دے حصے 2.1
سیٹاں آوندیاں نیں۔

عورتاں دی صحت عام طور تے پچہ پیدا کرن دے حوالے نال ویکس جاندی اے۔
صحت دی سہولتاں تیکر عورت دی پہنچ نہیں ہوندی۔ جے اوہ بچے دی پیدائش دے ویلے
خطرناک حالت وچ پہنچ جاوے تے فیراؤ نوں ہسپتال تیکر لے جایا جاندا اے۔ حکومت دے
خاندانی منصوبہ بندی پروگراماں وچ عورتاں نوں مرکز بنایا جاندا اے۔ تے انہاں دی تعلیم
اتے زور دتا جاندا اے۔ شوہر نوں بالکل وی خاندانی منصوبہ بندی وچ شامل نہیں کیتا جاندا۔
اقلیتی عورتاں خاص طور تے اوہ جیئرٹیاں قبائلی علاقے نال تعلق رکھدیاں نیں، انہاں نوں
مذہبی تے نسلی طور تے غیر مرد پادیس ڈاکٹر ہی کیوں نہ ہووے اونہوں دکھان دی اجازت نہیں
ہوندی۔

گروپ ولوں سفارشاں سی کہ اقلیتاں نوں وی کمیٹیاں وچ شامل کیتا جاوے۔ تے
صحت دی تعلیم دے پروگرام کیونٹیاں وچ چلائے جان جنہاں وچ پانی دے نکاس تے صفائی
دے انتظامات دی گل ہووے۔ سکول وچ اچھی تے چنگی صحت دی عادت دی تعلیم دتی
جاوے۔

ماحولیات

اقلیتاں دی وڈی تعداد Sanitary Workers ہوندی اے۔ ا۔ نہاں دیاں چھٹیاں تے روزگار دے حالات واقعین ہونا ضروری اے۔ ا۔ نہاں دے روزگار دی بالکل دی کوئی گارنٹی نہیں ہوندی تے کم کرن دے حالات تے بھگیاں اتے کسے قسم دی حفاظت نہیں ہوندی۔ کم دی زیادتی تے غربت دی وجہ نال خوراک دی کمی و آشکارا رہندے نیں۔

اقلیتاں دی وڈی تعداد اٹھ تک غریب علاقیاں وچ رہندی اے۔ جتھے پانی دے نکلن دا انتظام نہیں ہوندا نہ ای پینے دا صاف پانی ہوندا اے۔ ا۔ نہاں نوں دھوئیں تے آلودگی/گندگی دا سامنا کرنا پیندا اے۔ اقلیتی آبادیاں نوں اکثر شہرتوں دور کچی آبادیاں جتھے کوئی سہولت نہیں ہوندی اوہتے رکھیا جاندا اے۔

خاندان

پاکستان وچ خاندان دا تصور باہر دے ملکاں دے ذرائع ابلاغ دی وجہ نال بدل دا جا رہیا اے۔ شریف لوکاں نے اقلیتی لڑکیاں دے اغواء تے زبردستی مسلمان بنائے جان دے واقعات اتے حیرت دا اظہار کیتا۔ ایہ دے علاوہ گھراں وچ کم کرن والیاں عورتاں نال زبردستی شادی کیتی جاندی اے۔ کیوں جے ا۔ نہاں عورتاں دے پہلے اقلیتی نکاح دی بے حرمتی دا خیال نہیں کیتا جاندا۔

سائنس تے ٹیکنالوجی

منعتاں جیہڑیاں باہر دے ملکاں دے سرمائے نال لگائیاں جاندیاں نیں اوہ ماحولیات دی آلودگی نوں بہت گھٹ اہمیت دیندیاں نیں۔ ایہ دے توں غریب جیہڑے کہ وچ ہوندے نیں اوہ خاص طور تے ایس آلودگی توں متاثر ہوندے نیں۔

اقلیتاں نوں دی ٹیکنالوجی تے مشینری لئی قرضے دے حصول وچ مشکلاں تے تفریق دا سامنا کرنا پیندا اے۔ عورتاں جیہڑیاں اکثر شدید مشکل جیویں کھاداں دا چھڑکاؤ وغیرہ جتھے کم کردیاں نیں، اوہناں نوں کم دی تھاں اتے چنگا تحفظ دی نہیں ملدا۔

اقلیتاں نوں کئی داری حکومتی نیوکلین پروگراماں وچ خطرے دے خلاف سمجھیا جاندا اے۔ اک دفعہ اک اقلیتی رپورٹروں نیوکلینائی تھاواں دا معائنہ کرن والے گروپ دے نال مذہب دی بنائے جان دی اجازت نہیں دتی گئی۔

عورتاں نوں سکولان تے ٹیکنالوجی دے اداریاں تے کم دیاں تھاولاں اتے اوٹاں دی قابلیت دے باوجود، انہاں نال جنس دی بنیاد اتے تفریق دارویہ رکھیا جاندا اے۔

مزدور اں دے حقوق

عورتاں اکثر تھاولاں اتے مرواں دے برابر کم کردیاں نیں پر اوہدے مقابلے وچ اوہنوں گھٹ اجرت دتی جاندی اے، اوٹاں دا اپنے روزگار دے حالات تے تنخواہ اتے کوئی کنٹرول نہیں ہوندا۔ اوٹاں دے خاوند اوٹاں دا فیصلہ کردے نیں۔ تعلیم دی کمی دی وجہ نال اوٹاں نوں گھٹ سولتاں ہونیاں نیں، عورتاں خاص طور تے اقلیتی عورتاں اپنے آجر زمیندار تے جنہاں لوکاں کول کم کردیاں نیں اوہ تے اوٹاں نوں بہت ہراساں/ڈرایا جاندا اے۔ خاص طور تے مزدور اں دی حالت زیادہ خراب ہوندی اے۔ آدی جدوں ٹھیکے دی شرطیں اتے کم کردے نیں تے انہاں دیاں بیویاں وی ایہناں دے تحت آجاندیاں نیں حتیٰ کہ برنس یا کم کار وچ جتے عورتاں کم کر رہیاں نیں گھرتوں باہر نکل دے وقت کم دی تھال اتے جاندا ہونے اوٹاں نوں ہراساں کیتا جاندا اے۔ عورتاں دے حقوق نوں بری طراں کچلیا جاندا اے۔ ایناں نوں کم دے دوران زخمی ہونا، بچے دی صحت تے پرورش کرن دی چھٹی مہہ حقوق نہیں مل دے۔

تجویزاں وچ درخواست کیتی گئی کہ کم کرن والی کارکن عورتاں تے اقلیتاں نوں حکومت دے دلوں برابر دے حقوق دتے جان۔ عورتاں نوں یونین تے مینجمنٹ بورڈ وچ مناسب نمائندگی دتی جاوے۔

زراعت

اقلیتی لوک اکثر غریب کسان دے طور تے دو جیاں دی زمین اتے کم کردے نیں۔ انہاں نوں پانی دے حقوق نہیں مل دے تے بے پانی دے حقوق نہیں ملدے تے بے زمین دی سہولت دتی وی جاندی اے تے ساریاں توں اخیر وچ تے اوہنوں مناسب اکٹھا کرن دی تھال نہیں ملدی۔ ایس وجہ توں انہوں گھٹ قیمت اتے اپنیاں فصلان اوٹاں کول وچنیاں پنیدیاں نیں جیہدے وچوں اوہ کافی منافع کماند اے۔ اکثر اقلیتی کسان زمیندار دے بے قرضے دامکار رہندے نیں۔ تے زندگی بھر اوہ اوٹاں دے غلام بن کے قرضے دا بوجھ اتار دے نیں۔ ایہسے واقعات وی ملدے نیں جتھے کہ زمینداراں نے اپنے گھراں وچ

جیلاں بنار کھیاں نیں، تے اوہ تھے مزدور اں نوں تشدد دا نشانہ بنایا جاندا اے۔

زراعتی کونسل اوچا قلیتی ممبراں دی تعداد بہت گھٹ ہوندی اے۔ عورتاں نوں اودوں کم تے رکھیا جاندا اے۔ جدوں مرد کم کرن لئی تیار نہ ہووے تے عورتاں نوں گھٹ اجرت اتے رکھیا جاندا اے۔

حکومت ولوں اقلیتاں نوں وی زمیناں الاٹ ہونیاں چاہی دیاں نیں۔ جتھے اوناں نے زمین اتے زیادہ عرصہ کم کیتا ہووے۔ جیویں چولستان تے شور کوٹ اوہ تھے اقلیتاں نوں زراعتی زمین دے حقوق ملنے چاہیدے نیں۔ عورتاں نوں خود اپنی اجرت تے کنٹرول کرنا چاہیدا اے تے حکومت ولوں اوناں دی پہچان وی ہونی چاہیدی اے۔ ایڈے علاوہ انہناں دی مارکیٹ تیکر پہنچ تے اپنی فصل خود وچن دا حق ہونا چاہیدا اے۔

مقامی عورتاں

ایس گل دا ذکر کیتا گیا کہ قبائلی علاقیاں دے لوکاں نوں اکثر کمیونٹی لوکاں وچ تفریق یا ونڈ، اپنی ثقافت، مذہب تے غریب دی زیادتی دی وجہ نال چکنی پیندی اے۔ انہناں نوں تعلیمی اداریاں تے ذرائع تیکر پہنچ وچ برابری حاصل نہیں اے۔ زمین دار تے مقامی اتھارٹیاں انہناں نوں لگاتار دبا کے رکھدیاں نیں۔

صحت دیاں سہولتاں تیکر ایناں دی پہنچ نہیں ہوندی تے باقی معاشرے توں اوہ بالکل کٹ کے رہ جاندیاں نیں۔ عورتاں خاص طور تے ٹھیک ویلے سہولتاں نہ ملن دی وجہ نال تکلیف پکدیاں نیں۔

ایس گل دی ضرورت محسوس کیتی گئی کہ حکومتاں، قبائلی لوکاں نوں وی مکمل تے برابر دواشری سمجھن تے اوناں دے حقوق دی حفاظت تے عادلانہ نظام انہناں نوں وی مسیا کرن۔ ایس طراں انہناں لوکاں دے نال ہون والے امتیازی سلوک ختم ہو جان گے۔ مقامی لوکاں نوں ایس گل دی اجازت ہونی چاہیدی اے کہ اوہ اپنے حقوق نوں منوا سکن۔ قبائلی لوکاں نوں حکومت سازی وچ حصہ ملنا چاہیدا اے۔ قبائلی لوکاں دی حالت بہتر یا چنگی کرن تے انہناں دی شناخت لئی حکومت دی مدد، این جی اوز نوں کرنی چاہیدی اے۔

عورتاں دے خلاف تشدد

اقلیتی عورتاں اکثر تشدد دا نشانہ بندیاں نیں۔ انہناں نوں کمیونٹی وچ جرگے دی

سیاست دا نشانہ بنایا جاندا اے۔ ایسے قسم دی اک واضح مثال بامی مسجد دا واقعہ اے جتھے قانون نافذ کرن والیاں ایجنسیاں نے اقلیتی عورتاں دی حفاظت نہیں کیتی۔

زنا دے قصیاں وچ جدوں اقلیتی عورتاں قید ہوندیاں نیں تے اوٹاں دے نال ظلم کرن والا جیڑا اکثریتی طبقہ ہوندا اے اونوں سزا نہیں ہوندی۔ کانفرنس وچ اک مسلمان تے پنج اقلیتی گواواں دا اک برابر ہونا تے زنا دے قصیاں وچ اقلیتاں دے نال سلوک اتے بہت گل ہوئی۔

اقلیتی عورتاں اغوا دا شکار ہوندیاں نیں تے زبردستی اوٹاں نوں مسلمان کیتا جاندا اے۔ عورتاں نوں مزدور بنا کے رکھیا جاندا اے۔ انہاں نوں ہر طراں ہراساں کیتا جاندا اے خاص طور تے جنہاں تھاواں تے اوہ کم کر رہیاں ہوندیاں نیں۔ ایسے سفارشاں کیتیاں گئیاں کہ عورتاں دی عزت تے تعظیم سکولاں وچ سکھانی چاہیدی اے۔ قانون دے تحت اقلیتی عورتاں نوں تحفظ مہیا کیتا جانا چاہیدا اے۔ ایسے حکومت دی ذمہ داری اے کہ اوہ شریاں دے جان تے مال دی رکھوالی بغیر رنگ تے نسل تے مذہب دے فرق نال کرے۔

عورتاں دے انسانی حقوق

اقلیتی عورتاں نوں دوہری ناہمواری دا سامنا کرنا پیندا اے۔ ایہدی اک وجہ انہاں دا عورت ہونا تے دوجا انہاں دا اقلیتی ہونا اے۔ اقلیتی عورتاں نوں مذہبی تفریقاں دی وجہ نال اعلیٰ عمدیاں اتے مقرر نہیں کیتا جاندا۔ تے دوجا کم وی تھاتے دی ایٹاں نوں اقلیتی عورت دی حیثیت نال برتاؤ رکھیا جاندا اے اک دفعہ فیر ایس مسئلے دی اہمیت اتے زور دتا گیا کہ پاکستانی معاشرے وچ عورت نوں کمزور تصور کیتا جاندا اے۔ تے جنسی طور تے ہراساں کیتا جاندا اے تے کوئی قانون نہیں اے جیڑا اوٹاں دی حفاظت کرے۔ پاکستان پینل کوڈ دے قانون 295.B.C اتے دی گل ہوئی جیڑا کہ توہین رسالت دا قانون اے تے ایڈے تحت اقلیتاں نال کس طراں دا سلوک کیتا جا رہیا اے۔

گروپ نے آکھیا کہ این جی اوڈنوں چاہیدا اے کہ اوہ عورتاں نوں مثبت طور تے حصہ لین دے قابل بنان تے اوٹاں دی حوصلہ افزائی کرن لئی کہ اوہ اعلیٰ عمدیاں تیکر پہنچن۔ حکومت نوں ایس طراں دے حالات پیدا کرنیں چاہیدے نیں کہ عورتاں دی حوصلہ افزائی ہوئے تے اگے ودھن دے موقعے ملن تاں جو اوہ موجودہ ہن دے حالات توں نکل سکن۔ عورتاں دی انہاں ساریاں شعبیاں وچ جتھے اوٹاں دے مستقبل تے بھلائی دے

بارے گل ہووے اوہدے وچ شمولیت ہونی چاہی دی اے۔

معاشی مضبوطی

عورتاں تے اقلیتی عورتاں خاص طور تے ملک تے اپنے خاندان دی معاشی ترقی لئی بہت کم کردیاں نیں۔ پراہنہاں نوں فیروں اپنی تنخواہ تے اپنے روزگار دے حالات اتے کنٹرول نہیں ہوندا۔ عورتاں دی رسائی اپنی بنی ہوئی چیزاں مارکیٹ تیکر پچاون تے قرضے دے حصول تیکر انہاں دی پہنچ نہیں ہوندی۔ انہاں نوں گھٹ تنخواہ دتی جاندی اے تے زیادہ کم کرایا جاند اے۔ کم دی تھال اتے کسے قسم دا تحفظ انہاں نوں حاصل نہیں ہوندا۔ تفریق دی اک ہور وجہ نسل تے ڈوی ساکں دی ضرورت اے جبراً کہ روزگار دے حصول لئی سٹیا جاند اے تے مذہبی جھکاؤ دی وجہ نال دی عورتاں نوں تفریق داسمانا کرنا پیندا اے۔ گروپ نے سفارش کیتی کہ عورتاں دی راہنمائی کرنی چاہیدی اے کہ اوہ قرضے دے حصول لئی عورتاں دے بینک تے دوجے مالی اداریاں تیکر پہنچ سکن تاکہ اوہ خود اپنے کاروبار یا کم کار شروع کر سکن۔ کیونجی کارکنان واکم ہونا چاہیدا اے کہ اوہ مالی اداریاں تے روزگار دے حصول دے اداریاں دے بارے وچ رہنمائی دیں۔ جیہدا انحصار انہاں دی اپنی پسند اتے ہووے۔ عورتاں دے حقوق تے کم دی تھال اتے اونٹاں دے حقوق دی حفاظت دی ذمہ داری حکومت تے قانون نافذ کرن والے اداریاں اتے ہونی چاہیدی اے۔

سیاسی حقوق

عورتاں نوں حق حاصل ہونا چاہیدا اے کہ اوہ اپنے مستقبل دے حالات بارے گل کر سکن۔ قومی تے صوبائی اسمبلیاں وچ عورتاں لئی نشستیں رکھیاں جان۔ قومی تے صوبائی سطح اتے اقلیتی عورتاں نوں ایناں دے فیصد تناسب دے مطابق نہیں دتیاں جاندیاں۔ جداگانہ انتخاب کنندگان دا طریقہ اقلیتاں دے خلاف جاند اے تے اسلامی نظام دی وجہ نال اقلیتی عورتاں نوں ہور غیر برادری داسمانا کرنا پیندا اے۔ اقلیتاں نوں اجازت ہونی چاہیدی اے کہ اوہ ووٹ ڈالن اک اپنے علاقے لئی تے دوجا اقلیتی امیدوار لئی۔

ذرائع ابلاغ

ایس گل دی اہمیت محسوس کیتی گئی کہ اقلیتاں دے معاملات نوں ذرائع ابلاغ وچ تھان نہیں دتی جاندی۔ ملک وچ زیادہ تر اقلیتاں دے بارے وچ منفی رپورٹاں پیش کیتیاں

جانندیاں نہیں خاص طور تے اردو پریس داروبہ اقلیتاں دے نال کافی معاندانہ اے۔ اقلیتاں دیاں عبادت گاہواں نوں جدوں تشدد دا نشانہ بنایا جاندا اے تے ذرائع ابلاغ اوہنوں بہت گھٹ اہمیت دیندا اے۔

ٹی وی اتھارٹیاں نوں چاہیدا اے کہ اوہ اقلیتاں نوں مثبت انداز نال دکھائے۔ عورتاں تے اقلیتاں نوں ذرائع ابلاغ وچ حیثیت تے کردار دے نال دکھانا چاہیدا اے۔ سٹریٹ تھیٹر وچ اقلیتاں دے مسئلے تے اوہناں دے کردار دکھائے جانے چاہیدے نیں۔

عورتاں دی تحریک تے نسوانیت

ایس گل اتے بحث ہوئی کہ پاکستان وچ عورتاں نوں اک کمزور تے محدود ذہنیت دی مالک مخلوق سمجھیا جاندا اے۔ عورتاں دا آئیڈل تے عورت دی پاکیزگی دا انحصار مردی نظر اتے وے۔ ذرائع ابلاغ وچ عورت نوں بہت رومانوی طریقے نال دکھایا جاندا اے تے چادر تے چار دیواری دا فرق عورتاں دی آزادی تے حقوق نوں مزید بند کر دیندا اے۔

عورتاں دی تحریک لگاتار برابری دے حقوق دا مطالبہ کر رہی اے تے عورتاں دے برابری دی عزت تے حقوق دی گل اے خاص طور تے انہاں عورتاں لئی جیہڑیاں کہ پہلے توں ای دیہاں ہوندىاں نیں۔

معاشرے وچ تے ذرائع ابلاغ دے ذریعے عورتاں دے نال جیہیں طراں دا سلوک کیتا جاندا اے اوہ دے لئی باز پرس ہونی چاہیدی اے۔ پاکستانی معاشرے وچ بندہ عورت نوں اپنی ملکیت سمجھدا اے تے عورت دی اپنی کوئی شناخت نہیں ہندی۔ عورت نوں بندے لئی ترقی وچ مدد دازیرجہ سمجھیا جاندا اے پر ایدی اپنی کوئی پہچان نہیں ہندی۔ عورت دے اتے بہت سارے سماجی دباؤ ہوندے نیں تے اوہناں نوں عام روایتی کرداراں وچ دکھایا جاندا اے۔ تے ایس طراں ترقی دے عمل وچ اوہناں نوں پیچھے چھڈ دتا جاندا اے تے اپنی شناخت کرن دا موقع نہیں دتا جاندا۔

معاشرے وچ کلی عورت، طلاق یافتہ تے بیوہ دے نال جیہرم سلوک ورتیا جاندا اے اونوں بدلن دی لوڑ اے ساڈے معاشرے وچ جدوں تک عورت شادی شدہ نہ ہووے اونوں ”پورا“ کھل نہیں سمجھیا جاندا۔ ایسہ بحث وی کیتی گئی کہ روایتی کتاباں جنہاں وچ وارث شاہ تے بلجے شاہ نے عورت نوں بالکل وکھرے روپ وچ دکھایا اے کہ اوہ خود اپنے اتے گلیاں پابندیاں توڑ رہی اے۔

عورتاں دے گروپ بنے نیں۔ پر اصل کی تحریک وچ اکٹھے عمل تے مثبت تبدیلی
لئی قدم اے۔ این جی اوزنوں چاہیدا اے کہ اوہ عورتاں نوں مضبوط بنان لئی زیادہ کم کرن۔

گھریلو علمی نظام، پدر شاہی تے عورتاں دی تحریک

روینہ سنگھ

تعلیم دا تجزیہ کردے ویلے صرف ایسی تعلیم نوں ویکھیا جاندا اے جیہڑی سکولاں، حکومتی یا نجی اداریاں وچ دتی جاندی اے۔ جدوں وی بین الاقوامی امدادین والے ادارے تعمیری دنیا دی تعلیمی ترقی دی گل کردے نیں تے تعلیم دا اک محدود تصور قائم کردے نیں۔ انہاں دے نزدیک تعلیم صرف اوہ اے جیہڑی کتاباں وچ تے خصوصی اداریاں وچ پڑھائی جاندی اے۔ تعلیم دے ایس نظریہ وچ نصاب دے اوہ مضامین شامل کتے گئے نیں جیہڑے سکولاں وچ پڑھائے جاندے نیں مثلاً ”حساب“ ”ادب“ ”تاریخ“ ”جغرافیہ“ وغیرہ۔

عام طور تے ایہ سمجھیا جاندا اے کہ زیادہ توں زیادہ سکول کھولن تے مزید بچیاں نوں سکولاں وچ بھرتی کرن نال تعلیم دا معیار چنگا ہو جاوے گا تے غریب ممالک ترقی کر سکن گے۔ ایس مقصد لئی اعداد و شمار اکٹھے کتے جاندے نیں تے فیئر پورٹ بنا کے آئی ایم ایف، یونیسف، ورلڈ بینک نوں دتی جاندی اے۔ جیہڑی ترقیاتی منصوبیاں وچ انہاں اعداد و شمار نوں شامل کر کے انہاں دی بنیاد اتے تعلیم لئی فنڈ دیندے نیں۔

ویکھیا گیا اے کہ بے تحاشا عالمی فنڈز دے باوجود تے تعلیمی شعبہ وچ سرمایہ کاری دے باوجود تیسری دنیا وچ غربت دور نہیں ہوئی تے نہ ای لوکاں دے طرز زندگی وچ کوئی خاطر خواہ تبدیلی یا بہتری ہوئی اے۔ اک تنگ نظریہ محدود معاشی نظریے دے تحت ایہ سمجھ لیا گیا اے کہ تعلیم خصوصاً ”فنی“ تے ٹیکنیکی علوم نوں حاصل کر کے اک چنگا روزگار حاصل ہووے گا تے اوہناں اچھی نوکری دے مواقع فراہم ہون گے۔ ایس طراں لوک تعلیم دے ذریعہ اپنی زندگی نوں بہتر بنا سکن گے تے غربت تے انہاں دے جذباتی ذہنی تے سماجی اثرات گھٹ ہو جاوے گے پر انج ہویا نہیں۔ غربت پہلے توں وی زیادہ اے، ایدے باوجود کہ شرح خواندگی ودھی اے لوکاں دا معیار ہو روڈ گیا اے۔

ایس دی کئی وجوہات نیں۔ جنہاں دی تفصیل بیان کرنا اتھے ممکن نہیں۔ اتھے مقصد اک ایسے نظام دی نشاندہی کرنا اے جیہڑ عورتاں لئی خاص اہمیت رکھدا اے تے جیہڑ ایساں دی ترقی دی راہ وچ رکاوٹ بن دا اے۔

ایسے نظام اوہ اے جنہوں گھریلو علمی نظام داناں دتا جا سکدا اے۔ ذہن تے شخصیت دی تعمیر صرف سکولاں تے کتاباں وچ موجود علم نال نہیں ہوندی۔ شناخت پیدا کرن وچ بہت وڈا تھہا۔ انہاں سارے خیالاں، تصوراں، نظریاں تے فنوناں دا اے، جیہڑے گھر وچ سانہوں سکھائے جاندے نیں۔

گھریلو تعلیمی نظام وچ ساریاں اوہ کماوتیاں، کہانیاں، استعارے احادیث تے داستان شامل نیں، جیہڑیاں تربیت دین لئی سانہیاں نیں۔ ایس گھریلو نظام وچ خوبصورتی دے اوہ سارے طریقے وی شامل نیں جیہڑے لڑکی نوں جلد، ناخن تے بالوں دی دیکھ بھال دے بارے وچ دس دے نیں۔ لڑکی دے ذہن دے کسی حصہ وچ ایسے گل ضرور ہوندی اے کہ اک دن اوہ بنوں دلہن بن کے کسی ہو ر دے گھر جانا اے تے اوہدی بیج سجانی اے۔ ایسے گل وی لاشعور وچ ہوندی اے کہ لڑکی نوں اک دن کسے مرد دی جنسی آسائش دا ذریعہ بننا ہوے گا۔

گھریلو تعلیمی نظام وچ سارے اوچھے عقیدے وی شامل نیں جیہڑے تعویذ دھاگے تے ٹوٹا ٹوٹکا کرن نال تعلق رکھدے نیں۔ کہیاں عورتاں نوں اپنی زندگی وچ خود فیصلے کرن دی طاقت نہیں ہوندی۔ ایس لئی تعویذ دھاگے کروان عالماں کول جانا ٹوٹا ٹوٹکا کروانا یا فیر خوشحال طبقا بنان وچ میلاد، قرآن خوانی سورہ یاسین دا ختم کرنا عام زندگی دے مسائل حل کرن دا وسیلہ بن دے نیں۔ مثلاً ”کسے بگڑے ہوئے بیٹے نوں راہ راست تے لیاؤنا، خاوند نوں کسی دوجی عورت دے چنگل توں بچانا، یا بیٹی لئی مناسب رشتے دی تلاش“۔ انہاں ساریاں لوڑاں لئی جادو، کالا علم تے مذہب دے ایسے طریقے استعمال ہوندے نیں جنہاں توں ایسے ساریاں گلاں پوریاں ہو جاون۔

سماجی طبقہ دے نقطہ نظر نال آکھیا گیا اے پئی باورچی خانے دا نسوانی علم صرف چند لمبیاں وچ رہ گیا اے۔ امیر گھراں وچ تے نوکر ہوندے نیں پر فیرو دی سارے لمبیاں دیاں کڑیاں نوں یاد ہوندا اے کہ کدی نہ کدی اونہاں نے گھر دے کماں وچ ماں دا ہتھ وٹایا اے یا گھریلو عورتاں دی مدد کیتی اے تے باورچی خانے وچ کھانا پکان دی ترکیباں دے علاوہ ہور

وی بہت کچھ سکھیا۔ مثلاً ”ایہہ کہ اک شریف لڑکی کیویں چلدی اے۔ کیویں بیٹھدی اے۔ کیویں کھاندی اے۔ کیویں بولدی اے تے اک شریف کڑی نوں اپنے جسم دا کیویں خیال رکھنا چاہیدا اے۔

گھریلو علمی نظام دا انحصار مرد تے عورت دی ونڈا تے وے۔ ایہہ نظام پدرشاهی دی روایت تے قدراں دا آئینہ دار اے۔ خاندانی علم دی بنیاد اک چنگی زنانی تیار کر کے شادی ویاہ دی منڈی وچ اک پیٹھے دے طور تے پیش کرن تے وے۔ ایس مقصد لئی ایہہ نظام مذہب تے سماجی روایت دا بڑا سہارا لیندا اے۔ خاص طور تے حدیث دا سہارا لیا جاندا اے۔ گھریاں عورتاں تے رشتہ داراں نوں بے شک حدیث دے الفاظ چنگی طراں نہ معلوم ہون فیروہی بہت واری حدیث دے مفہوم توں اوہ واقف ہوندیاں نیں۔ مثلاً ”کڑیاں نوں گھر وچ آکھیا جاندا اے کہ جیہڑی عورت اپنے خاوند نوں خوش نہ کرے یا ہم بستری توں انکار کرے اوہ دے اوٹے فرشتے لعنت بھیج دے نیں۔

مولانا اشرف علی تھانوی دی مشہور بھشتی زیور ہن وی رخصتی ویلے لڑکیاں نوں دتی جاندی اے۔ ایس کتاب دا مقصد اک محکوم وفا شعار تے تابعداری کرن والی بیوی بن جان اتے وے۔ خاوند نوں اول تے اہم سمجھیا جاندا اے تے بیوی نوں کم حیثیت تے کم تر سمجھیا جاندا اے۔ شوہر نوں ہر لحاظ نال خوش رکھنا تے اونوں آرام پہنچانا بیوی دا اولین فرض دیا جاندا اے۔ مولانا شوہر نوں خوش رکھن دے طریقے تفصیل نال مثالاں دا سہارا لے کے دس دے نیں۔

بھشتی زیور وچ دتے گئے خیالات تے نظریات کیاں مقبول کتاباں وچ موجود نیں۔ جیہڑیاں اندرون شہر دے متوسط طبقیاں وچ پڑھی جاندیاں نیں اک انجیدی کتاب مولانا انصاری دی ”مسلمان بیوی“ اے۔ ایہ دے وچ عورتاں دے بارے مختلف حدیثیں موجود نیں۔ جنہاں وچ شوہر دی عزت، غلامی تے تابعداری دے علاوہ بناؤ سنگھار دے بارے وی مواد موجود اے۔ اک بیوہ لئی بناؤ سنگھار منع کیتا گیا اے۔ اک حدیث دس دی اے کہ شوہر مجازی خدا اے کیونجہ دنیا وچ خدا توں بعد کسے ہو نوں سجدہ جائز اے تے اوہ صرف شوہر اے۔ جے شوہر آواز دیوے تے بیوی نماز توڑ کے وی آسکدی اے، حالانکہ انج کرنا اک گناہ اے۔ کئے ہوندیاں توں اجیہاں حدیثاں سن سن کے ذہن دی تشکیل وچ اتہناں دا بہت اثر ہوندا اے۔ اتھے اہمیت ایس گل نوں نہیں دتی جاندی کہ آیا حدیثاں سچیاں نیں کہ

جھوٹیاں، اہمیت ایس گل دی اے کہ ا۔ نہاں نوں سچا من کے شعور دا اک حصہ بنا دتا جاندا اے۔ تے ا۔ نہاں دے اثرات ذات اتے تے اپنی نسوانی شناخت اتے بڑے ڈونگے ہوندے نیں۔ تعلیم دے نقطہ نظر نال ا۔ نہاں حدیثاں دا اہم کردار اے۔ کیوں جے ایہہ ذہن دی ساخت وچ حصہ لیندیاں نیں۔

کڑیاں نوں اکثر اگلے گھر دے طعنے دے دے کے تے ڈرا دھمکا کے اوہناں دی تربیت کیتی جاندی اے۔ مثلاً ”آکھیا جاندا اے کہ سسرال دی تے بیڑھی وی چونڈیاں وڈدی اے۔ سوریان دی بکری وی منہ چڑھاندی اے۔ جے کڑی کولوں چھوٹی موٹی غلطی ہو جاوے یا کوئی شے ٹٹ جاوے تے اوہ ویلے ماں، نانی، خالہ یا ہمسائی کہندی اے اگلے گھر حادسہ گی تے تمہے دلوائس گی۔ لوک آکھن گے ماں نے کجھ وی نہیں سکھایا۔ سس تے منداں نوں ڈراؤنیاں چڑھلاں بنا کے پیش کیتا جاندا اے۔ تانجو کڑی ہر کم تے ہر طریقہ سکھ لوے تے اپنی ساری حیاتی سوریان لئی وقف کر چھڈے۔ اگلے گھر وچ جانا کڑی دی قسمت سمجھیا جاندا اے۔ اک خوفناک گل دے طور تے پیش کیتا جاندا اے۔ ماں اکثر ای آکھدی اے اگلے آکھن گے ایہہ آٹا گوندی ہلدی کیوں اے۔ کم کرے پر کوئی حرکت نہ کرے۔ کڑی دا بولنا، بسنا، حرکت کرنا، چنگا نہیں سمجھیا جاندا۔ آکھیا جاندا اے کہ کڑیاں دا سنا چنگا نہیں ہوندا۔ کڑی دی واج چار دیواری توں باہر نہیں جانی چاہیدی۔ یعنی چار دیواری نہ صرف کڑی نوں بار دی دنیا توں بچاندی اے بلکہ اوہدی واج نوں دبا دیندی اے۔ کڑی دی واج تے حرکت پدر شاہی نظام لئی خطرہ اے۔

ایوں اپنی واج تے، ترن پھرن تے، اپنے ہر انداز اتے قابو رکھنا چاہیدا اے جے کڑی کوئی کسے نال گل کرے سامنے یا ایدھر او دھر دیکھے تے آکھیا جاندا اے ایس کڑی دے تے چال چلن ای چنگے نہیں۔

برے چال چلن دی روک تھام لئی اوہنوں گلی محلے دی دوجی کڑیاں دی مثالیں دتیاں جاندیاں نیں تے اوہنوں برا بھلا آکھیا جاندا اے۔ مثلاً ”دسیا جاندا اے کہ فلاں کڑی تے اپنے گھر توں بھج گئی اے تے اوہنے اپنی مرضی دے بندے نال شادی کر لئی اے۔ تے اوہدے پیو نے اوہنوں ماریا تے محلے دے لوکاں نے اوہدی شکل وی نہ دیکھی۔ ا۔ نہاں کمائیاں دے ویلے کڑی دے دل وچ پدر شاہی دیاں قدراں دے خلاف قدم چکن توں ڈرایا جاندا اے۔ تاں جو اوہ ڈر دے مارے ا۔ نہاں قدراں نوں اپنے وچ رچالین تے اپنی ذات دا حصہ بنا

لین۔ جدوں اوہ پدر شاہی نظام دے اصول توڑی اے تے خاندان والے ریاست دے قانون نوں استعمال کر کے اوہنوں سزا دیندے نیں۔ انہوں کوئی فیصلہ اپنی مرضی نال کرن دی اجازت نہیں ہوندی۔ مذہب ایس لئی تربیت دا اہم جزو اے۔ کڑی نوں شروع توں ای جنت تے دوزخ دا فرق دس کے اوہدے وچ جنت وچ جان دی خواہش پیدا کیتی جاندی اے۔ شوہر دا کنا مناتے مابعداری کرنا جنت وچ جان دا یقینی طریقہ اے۔ اک کمائی جیہڑی ساری کڑیاں نوں سنائی جاندی اے۔ اوہ اہمہ دے پئی اک عورت دے خاوند نے اوہدے کولوں رات نوں پانی منگیا جدوں اوہ پانی لے کے آئی تو شوہر ستا پیا سی۔ کڑی ساری رات پانی دا گلگس لے کے اوہدے سرہانے کھلوتی رہی۔ دوجے دن اوہنوں سفا کیا پئی اوہ جنت وچ اے۔ تے اوہدی جگہ مختص ہو گئی اے۔ ایس کمائی توں عورت دی بیوقوفی تے چھپ جاندی اے پر شوہر دی اہمیت دا غلبہ اوہدے اتے چھا جاند اے۔

اہمہ ساریاں کمائیاں، ریتاں، رساں تے کھاوتاں کڑی نوں اپنی عزت تے آبرو قائم رکھن دی غرض نال سنایاں جاندیاں نیں جے کڑی او تے بقول والدین داغ لگ جاوے تے پو تے بھراواں دی عزت مٹی وچ مل جاندی اے۔ کڑی اتے کیہ ہوندا اے ایس گل دی کسے نوں کوئی فکر نہیں ہوندی۔ اوہنوں ایس گل دی سزا دتی جاندی اے کہ خاندان دی عزت رول چھڑی اے۔ کیونجو اوہدی حیثیت، بھیڑ بکری یا فیر ذاتی ملکیت دی طراں اے۔ اوہدے اپنے جذبات، خیالات، خواب، ارمان تے احساسات نوں کوئی اہمیت نہیں دتی جاندی۔ چار دیواری وچ دفن کرن دا مقصد اوہدی عزت تے آبرو دی حفاظت ہوندا اے۔ اوہدی اپنی حفاظت دی کوئی اہمیت نہیں۔ جے اوہدے اتے جنسی تشدد ہووے تے شادی ویاہ دی منڈی وچ اوہدی قدر ڈگ جاندی اے۔ پوتے بھراواں نوں ایس گل دا ڈر رہندا اے ہن ساری عمر لئی ساڈے پلے پے جاوے گی۔ جدوں کوئی پو بڑی عزت نال تے طریقے نال کڑی نوں رخصت کردا اے تے رب دا شکر ادا کردا اے پئی اوہنے اپنا فرض عزت نال پورا کر چھڈیا اے۔ کڑی نوں ترغیب دیندا اے کہ دھیے دلہن دا جوڑا پا کے جاندی پئی دے تے کفن پا کے نکلیں۔ بندہ جس طراں دا وی سلوک کرے اپنی قسمت سمجھ کے برداشت کر لینا۔ اللہ ایدھا اجر دیوے۔ ووٹی دا جوڑا تے کفن کڑی نوں اکو معنی دیندے نیں۔ شادی اکثر موت دے برابر ہوندی اے۔ کیونجو کڑی دے سارے جذبات تے ارمان روندے جاندے نیں۔ حالانکہ شادی دا فیصلہ ماں پو دا ہوندا اے پر اوکھے ویلے اوہ کوئی ذمہ داری نہیں لیندے تے

آکھ دے نیں دھیہ تیری قسمت۔ اک کڑی دی ساری حیاتی قسمت جیہی بے یقینی شے دے
حوالے کردتی جاندی اے۔ تے انسانی غلطیاں نوں چھپایا جاندا اے۔

کڑی نوں گھر دے علم تے گھر دیاں قدراں دے ذریعے پہلاں توں ای ایس گل لئی
تیار کردتا جاندا اے کہ سورے لڑائی جھگڑے تے نا انصافی اتے مبنی ہوندے نیں۔ سس دے
طعنے تے ڈروالے دے علاوہ شادی ویاہ دے گائیاں وچ سو ریاں دا مذاق وی اڑایا جاندا اے۔
پر ایس مذاق وچ ایسہ گل وی دس دتی جاندی اے پئی اگلے تے لڑن گے۔ مثلاً ”شادی ویاہ
دے گاؤن وچ ہوندا اے۔

سورے نہیں جانا سس بڑ بڑ کردی اے
سورے نہیں جانا سس طعنے دیندی اے
چھوٹا دیورا بھابھی نال لڑیا ای اوے
تیری ماں میری ساس وہ تو ہے چولے کی راکھ
اس کو مانجھا کریں گے ہم تم ناچا کریں گے
تیری بہن میری نند وہ تو ہے گلی کا گند
اسے باہر پھینکیں گے کہ ہم تم ناچا کریں گے۔

ایسے گادناں وچ نا اتفاقی دا غمروں سامنے آؤندا اے۔ تے سس منداں نوں پہلے
ای کڑی دا دشمن بنا کے پیش کیتا جاندا اے۔ پر کڑی نوں جدوں ایسے تصورات توں وقتی
قرار حاصل کرن لئی رضیہ بٹ یا سلمیٰ کنول دے رومانی ناول پڑھدی اے تے اوہدے وچ
بندے تے شادی دا اک انتہائی رومانی نظریہ پیش کیتا جاندا اے۔ ایسہ نظریہ وی گھریلو نظام
دا ای اک لازمی جزو اے۔ کیوں جو جدوں تیکر اک کڑی شادی تے شوہر نوں رومانوی انداز
وچ نہیں دیکھے گی اوہ اس اتے آمادہ نہیں ہووے گی۔ رومانی تصورات کڑیاں نوں ایسہ سب
کچھ قبول کرن وچ مدد دینے نیں۔

گھریلو علمی نظام وچ کچھ تضادات وی نیں۔ جتھے اک پاسے شوہر نوں مجازی خدا بنا
کے پیش کیتا جاندا اے تے اوہدی ہر خواہش تے مرضی دا پورا خیال رکھیا جاندا اے او تھے
شوہر دا اک بے وقوف تے سیدھے سادے بچے دا تصور وی تعمیر کیتا جاندا اے۔ ماواں اکثر
آکھ دیاں نیں کہ آدمی دی کمزوری ای عورت اے۔ عورت تھوڑا دل بہلا کے جو دل چاوے
کروا سکدی اے۔ اتہوں اپنی ہر گل نہ دنا، کچھ پیہہ اپنا علیحدہ وی رکھنا، جوائنٹ اکاؤنٹ نہ

رکھنا۔ اپنے ناں کوئی جائیداد وغیرہ ضرور لکھوا لینا۔ آدمی دی تے کمزوری ای عورت اے۔ اک واری تسکین پہنچا کے دل دی ہر گل منوالینا۔ اک پاسے تے اوہدی عزت اول اے تے انہوں مجازی خدا منیا جاندا اے تے ایدی برتری نوں تسلیم کرنا اے۔ تے دوہے پاسے ایہہ وی جان لینا اے کہ اوہ اک بے وقوف بچے توں چنگا نہیں۔

مولانا انصاری تے مولانا تھانوی وی ایہو مشورہ دیندے نیں کہ ہر بندے کو لوں اپنی درخواست اوس ویلے منواؤ جدوں اوہ چنگے موڈ وچ ہووے۔ جے غصے تے پریشانی وچ ہوں تے چنگا ویلا لمہ کے گل کر دے۔ جے اوہ آکھن رات اے تے آکھورات اے جے اوہ آکھن دن اے تے آکھون اے۔ یعنی شوہر دیاں یو قوفیاں نوں اوہدی برتری دا اک حصہ سمجھیا جاوے مجازی خدا نوں بچیاں دی طراں بھلایا جاوے تے بے وقوف بنانا جائز اے۔ اپنی چالاکی تے ذہانت توں انہوں اپنی انگلیاں تے نچا سکدی اے حالانکہ اوہ مجازی خدا اے۔ ایہہ گلاں ماواں تے دھیاں وچ اک خاص بندھن پیدا کردیاں نیں۔ مردواں دے بارے وچ راز ساریاں عورتاں دے آپس دے راز ہوندے نیں۔ انہاں نوں پتہ ہوندا کہ بندے نوں کیویں کنٹرول کرناوے۔ تے ایہہ راز چھوٹی سلاں توں باورچی خانے وچ پیاز کٹن دے نال نال دے جانداں نیں۔ ساریاں عورتاں دڑھی وڈیریاں توں لے کے چھوٹی بچیاں تک جان دیاں نیں۔ تے کسھے رل مل کے کم کرن نال تے آپس وچ راز دیاں گلاں تے گپ شپ کرن نال تے رل مل کے خوبصورتی دیاں ترکیباں استعمال کرن نال عورتاں وچ اک گہرا تے خاص بندھن پیدا ہوندا اے۔ بیسرا۔ انہاں نوں اک دوجے کوں کردا اے۔ تے چار دیواری دی تمنائی توں بچا کے رکھدا اے۔ مردواں نوں ایس نظام توں دور رکھیا جاندا اے جے کوئی چھوٹا منڈا کھیڈا کھیڈا باورچی خانے وچ آجاوے تے ماں اوہنوں ڈانٹ کے آکھدی اے کہ جا۔ اتھے تیرا کسہ کم اے۔ جا جا کے کرکٹ یاں گلی ڈنڈا کھیڈ۔ اک چھوٹی کڑی جدوں نمائز کھاتا تے ہانڈی بھوننا سکھ دی اے تے منڈا کرکٹ کھیڈتا۔ ایس نظام وچ جگہ نوں مردانہ تے زنانہ حصیاں وچ تقسیم کیتا جاندا اے۔ مثلاً ”باورچی خانہ زنانہ جگہ اے تے باہر دی بیٹھک مردانہ اے۔ جتھے عوامی تے نجی درمیانی جگہ بن جاندی اے۔

کڑیاں تے ماواں اکثر اک کمرے وچ سوندیاں نیں جدوں پوتے پتر گھراں دی چھت اتے سوندے نیں تے جے کنبہ بہت غریب ہووے تے سارے گھر دے جی اک کمرے وچ ہوں گے پر مرد ایک پاسے تے زنانیاں اک پاسے۔

گھریلو علمی نظام دے سکولاں دے پبلک علمی نظام نال کھ راجے نیں۔ کجھ اتے گھریلو علمی نظام سکولاں وچ پڑھائے جان والے نظام دی تائید کردے نیں البتہ کجھ سطح اتے ایس نظام دا سکولاں دے نظام نال تضاد پیدا ہوندا اے۔ دوجے نظام کسے حد تیکر سائنسی خیالات تے کسے حد تیکر مذہبی تے روایتی خیالاں دے آئینہ دار نیں۔ عام طور تے سکولاں دا نظام سائنس سوچ نوں بہت اہمیت دیندے نیں۔ کجھ مضامین مثلاً ”فوکس“ کیمسٹری وغیرہ زیادہ تر سائنسی سوچ اتے مبنی ہوندے نیں۔ پر ایس نظام وچ وی خاص طور تے معاشرتی قدرار دی تعمیر ہوندی اے۔ مذہب تے روایت دا سہارا لیا جاندا اے۔ مثلاً ”دوقوی نظریہ“ دا دارودار مذہب اتے وے۔ ایس نظام دے مقابلے وچ گھریلو نظام دا انحصار مذہب اتے زیادہ اے۔ پر گھریلو نظام وچ سائنس دا خاصا دخل اے۔ مثلاً ”مقبول رسالیاں وچ جیویں کہ فیملی میگزین“ فیملی ڈائجسٹ، اخبار خواتین یا اخبار جہاں وچ عام سطح دی مقبول سائنس دا خاصا اثر اے۔

۱۔ نہاں رسالیاں وچ کھانا پکان دی ترکیب، جلد تے ناخن دا خیال رکھنا یا جسم نال وابستہ چیزاں دے بارے وچ بہت ساری معلومات دتیاں جاندیاں نیں۔ ایسہ رسالے گھریاں عورتاں وچ بہت مقبول ہوندے نیں۔ ۱۔ نہاں وچ نفسیات تے انسانی امراض دے ماہر اپنی تجاویزات دیندے تے زچہ تے بچہ دے خیال رکھن دے بارے وچ سائنسی معلومات ہوندیاں نیں۔ جدید طریقہ تیاں نال جسم دا خیال رکھنا ۱۔ نہاں نوں نماٹا سوار ناتے بچیاں دی جسمانی تے ذہنی، جذباتی نشوونما نوں سائنسی حوالے نال دسیا جاندا اے۔ عورتاں دا انسانی جسم نال گہرا تعلق سمجھیا جاندا اے۔ عورت کیوں نچو جنم دیندی اے تے انسانی جسم دا خیال رکھدی اے۔ ایس لئی ۱۔ نہاں نوں جسم دے بارے بہت معلومات دتی جاندیاں نیں۔ عورتاں دی کیونجی جڑی بوٹیاں دے بارے بہت معلومات ہوندیاں نیں۔ ایس لئی اکثر عورت نوں چڑیل ڈائن آکھیا جاندا اے۔ اکثر بیٹے دی موت اتے آکھدی اے۔ ڈائن میرا جوان منڈا کھا گئی اے۔ عورتاں اپنی حیاتی دے مسائل بارے بہت کجھ جانتا چاہندیاں نیں ایس لئی تعویذ دھاگے تے ٹونکا کردیاں نیں تے ایس لئی ۱۔ نہاں جادو گر نیاں یاں چڑیلاں سمجھیا جاندا اے۔ جادو کرنا اک ایسی صورت حال وچ طاقت حاصل کرن دا طریقہ ہوندا اے جدوں انسان بے بس تے کمزوری محسوس کردا اے۔ کیوں جو عورتاں نوں زندگی دے فیصلیاں اتے کنٹرول منہں ہوندا۔ تے اوہ جادو دے ذریعے اوس اتے کنٹرول حاصل کرن

دی کوشش کردیاں نیں۔ بندے نوں راہ راست تے لیاوون لئی تے یاں پتردی نوکری لئی اوہ عالماں دے چکر لاندیاں رہندیاں نیں۔ سکولاں دی تعلیم وچ جادو تے تعویذ دھاگے دا کوئی عمل دخل نہیں اے۔ کیوں جو ایہہ نظام اپنے آپ نوں سائنس دیاں بنیاداں اتے استوار کردا اے۔ تے سائنس ایس طراں دے علم نوں نہیں جان دی۔ مسئلہ ایہہ نہیں کہ کیہہ سچ اے تے کیہہ جھوٹ اے۔ مسئلہ شعور دا اے۔

اہم گل ایہہ دے پئی گھریلو نظام وچ عورتاں اہمے علوم تے یقین رکھدیاں نیں۔ تے انہماں نوں استعمال کردیاں نیں۔ ایہہ اوہناں دی شناخت دا حصہ اے۔ ہور وی طریقے نیں جنہاں توں اوہ شناخت جیڑی گھریلو علماں دے ذریعے ہوندی اے تے اوہ جیڑی سرکاری تے پبلک علمی نظام وچ بندی اے دوئوں وچ تضاد تے فرق اے۔ مثلاً ”عام طور تے ساڈی لسانی، مذہبی، جنسی تے روایتی شناخت خاندان نوں منی جان دی اے۔

خاندان ایس گل دا تعین کردے نیں کہ اسی پنجابی، سندھی، مہاجر یا پٹھان آں۔ ہندو مسلمان یا عیسائی آں۔ ذات پات تے نسل دی پہچان ساڈے معاشرے وچ خاندانی علم توں بندی اے۔ خاندان والے دس دے نیں پئی پنجابی ہون دا یا مسلمان ہون دا یا عورت ہون دا کیہہ مطلب اے۔ ایہدے برعکس سکولاں تے کتاباں دے علم دے مطابق ساڈی ساریاں دی قومیت اک دے تے اسی سارے پاکستانی آں۔ ملکی قومیت نوں پنجابی یا عیسائی یا مہاجر یا ہندو ہون تے ترجیح دتی جاندی اے۔ جیڑی ملکی قومیت اتے حاوی ہو جاندی اے۔ خاندانی علم تے کتاباں دے عوامی سطح اتے علم وچ اک ہور بہت وڈا تضاد اے۔

جیڑی عام طور تے حکمران طبقات دی نجی سکولاں وچ زیادہ ظاہر ہوندا اے۔ ایہہ نیں جمہوریت، برابری تے آزادی دے تصورات جیڑے اج کل نصاب وچ کثرت نال شامل کئے جا رہے نیں۔ ساڈا آئین تے ساڈا نواں علمی نظام سانوں سکھاندا اے کہ اسی سارے برابر آں۔ جمہوریت وچ سب نوں آزادی اے۔ نقل و حمل دی وی تے سوچ دی وی۔ پر گھریلو علمی نظام سکھاندا اے کہ وڈے چھوٹے دی تمیز ضروری اے۔ مرد عورت دا فرق اہم اے۔ عورت مرد دے ماتحت اے۔ وڈیاں دے حقوق چھوٹیاں توں زیادہ نیں۔ ماں پو دے مقابلے وچ کم تر نیں۔ حتیٰ کہ ہر سطح اتے گھریلو نظام سکھاندا اے کہ دنیا مرد تے عورت چھوٹے تے وڈے کمزور تے طاقت ور وچ ونڈی ہوئی اے۔ انہماں عدم برابریاں نوں قبول کرنا سکھایا جاند اے جمہوریت تے برابری گھریلو علمی نظام دا حصہ نہیں۔ تے گھریلو نظام

۱۔ نہاں تصورات دی نفی کدا اے۔ ایہہ تصورات صرف عوام دی سطح تک ای ضروری سمجھ جانڈے نیں۔ گھروچ شوہر عورت نوں آکھدا اے۔ توں صرف میری بیوی ایں۔ نوکری وچ حاصل کتے گئے پئے سیدھے خیالاں نوں میرے گھروچ نہ لیا ایس دے علاوہ شخص آزادی جبری آئین وچ پائی جاندی اے۔ تے تعلیمی نظام وچ دی ایہا ذکر ہوندا اے۔ گھر وچ بہت بری سمجھی جاندی اے۔ عورت دی آزادی دا تصور منفی ہوندا اے۔ تے بد چلتی دے برابر سمجھیا جاندا اے۔

۱۔ نہاں تضادات دی بناتے عوام دی سطح اتے تعلیمی نظام وچ سیکھے نظریات گھر وچ بالکل مک جانڈے نیں تے ۱۔ نہاں دی سختی نال نفی ہوندی اے۔ گھریلو نظام وچ سیکھے ہوئے نظریات تے قدراں بوہتا اثر رکھدیاں نیں۔ تے بوجے گوڑے انداز وچ لاشعور وچ چلی جاندیاں نیں۔ ۱۔ نہاں دا اثر ساری حیاتی ساڈے تے ریندا اے۔ اسی جغرافیہ، ریاضیاں کیمسٹری تے بڑی دیر دے بھل چکے ہوندے آں پر دای، نانی، اماں دے الفاظ محاورے کماتاں تے کمائیاں سانوں یاد رہندیاں نیں۔ آلو گوشت بنان دا طریقہ نہیں مھلدے جدوں کہ سائنس دی لب وچ کتے گئے تجربات بھل جانڈے نیں۔ ساڈی حیاتی دے سارے فیصلے سکول وچ سکھی ہوئی تعلیم دی بجائے گھر وچ دتی گئی تربیت تے منحصر ہوندے نیں۔ ایہہ نظام بوہتا دیر پاتے طاقتور ہوندا اے۔ ساڈے سماجی تعلقات یاں شوہر دی ہر زیادتی تسلیم کرن دا انداز ساڈے گھریلو علمی نظام توں جنم لیندا اے۔ سکول وچ مجازی خدا دا تصور نہیں دتا جاندا۔ سکولاں وچ تے عورتاں دی بڑی تھوڑی تعداد جاندی اے پر گھر دا علم تے ہرہنجی نوں ملدا اے۔

گھریلو تے عوام دی سطح تے علمی نظام دی ونڈ معاشرے دی دوجی قسم دی تقسیم مثلاً "نسوانیت تے مردانگی دی تقسیم عوام تے نجی سطح دی تقسیم اوتے تے تھلے دی تقسیم چنگے تے برے دی تقسیم یعنی ساری متضاد تقسیم نال جڑی ہوئی اے۔ چنگے تے برے، چھوٹے تے وڈے، نسوانی تے مردانہ سارے اس قسم دے ونڈے ہوئے خیالات گھریلو نظام تے عوام دی سطح تے علمی نظام وچ وی نیں۔ ۱۔ نہاں دونوں نظاماں دا کھ وکھ ہونا وی ایس گل دی علامت اے پئی گھریلو علمی نظام نسوانی، ذاتی تے نجی سمجھیا جاندا اے۔ ہیک نظام مردانہ، سیاسی تے بوہتا سنجیدہ اے۔ ۱۔ تھے ذاتی تے سیاسی تقسیم وی اے۔ یعنی ایہہ سمجھیا جاندا اے کہ اک عورت دا اپدی ذاتی پہچان نال سیاسی پہچان دا کوئی تعلق نہیں۔ ذاتی طور تے اوہ

صرف ماں، بیوی تے دھی اے۔ سیاسی طور تے اوہ آئینی طور تے اوہ فرد اے۔ پر ایس سیاسی شناخت نوں خاندانی معلومات فٹاہ کردیندیاں نیں۔ ایوی ذات نوں صرف نجی شعبہ وچ تے رشتیاں دے حوالے نال ویکھیا جاندا اے۔ ایہے قانونی طور تے اک فرد ہون نوں نہیں ویکھیا جاندا۔

بین الاقوامی فنڈ دین والی ایجنسیاں سمجھدیاں نیں پئی سکولوں وچ تعلیم عام کرن نال تے بوہتی عورتاں نوں سکولوں وچ لیاؤن نال تہی دنیا دے مسئلے حل ہو جاؤں گے ایہو ایجنسیاں ایہو جیاں تنظیمیں نوں سرمایہ دیدیاں نیں جیہڑیاں خاندان تے فیملی نوں مضبوط بنانا چاہندیاں نیں۔ سمجھیا اہمہ جاندا اے پئی خاندان نوں مستحکم تے مضبوط بنان نال عورتاں نوں وی طاقتور بنایا جا سکدا اے۔ پر اسوں ویکھیا اے پئی پدر شاہی دے تحت بنیا ہوئیا خاندان عورت نوں کمزور کردا اے تے ایوی شخصی تے انفرادی حیثیت دی نفی کردا اے۔ جدوں فنڈ دین والے ادارے عورتاں دی ترقی تے تعلیم لئی وی فنڈ دیندے نیں تے خاندان دی حفاظت تے خوشحالی لئی وی فنڈ دیندے نیں تے اوہ دونوں اک دوجے دی نفی کردے نیں۔ کیوں جو عورت تے پدر شاہی خاندان وچ تضاد اے۔ متضاد نظریات دی پشت پناہی کر کے اہمہ ادارے اپنے کم دی افادیت گنوا دیندے نیں۔ جدوں کہ اسی عورتاں دی تعلیم و تربیت دی گل کردے آں تے سانون علمی نظام تے عورت دا خاندان دے فروغ نال ٹکراؤ نوں دیکھنا پسندا اے۔ تانجو اسی سارے سمجھ سکے آں پئی عورتاں دی ترقی لئی کردواں ڈالر دین دے باوجود اہمہاں دی سیاسی، سماجی تے اقتصادی حالت ایوی کم تر کیوں وے۔

خواتین دی تحریک آپوں خاندان دی روایات تے قدراں دا مسئلہ چکن توں انکار اے۔ قبائلی، طبقیہاں وچ کار و کاری، ولودے سواراج جیہاں رسماں نیں۔ متوسط طبقیاں توں ابھری ہوئی تحریکاں خاندان والیاں خاص طور تے مردوں دی طاقت دے خلاف آواز نہیں پھلکدیاں۔ عورتاں نوں خاندان توں وفا شعاری دی عادت کئے ہوندىاں توں پادتی جاندی اے۔ ایہے علاوہ شوہر دی دتی ہوئی مراعات اوہ گوانا نہیں چاہندیاں۔ باہر دی دنیا وچ نا انصافی تے نا برابر دی دے باعث عورتاں جے کجہ جذباتی تقویت، تسکین یا اہمیت ملدی اے تے اوہ گھر والیاں توں۔ اوہ وی صرف متوسط یا حکمران طبقیاں وچ جتھے خاندان دے علاوہ کوئی جذباتی یا ذہنی یا روحانی تسکین دا ذائقہ نہیں ہوندا۔ بہت ساری ایہو جی عورتاں جیہڑیاں اونج تے ہر مسئلے توں ودھ چڑھ کے پھلکدیاں نیں پر خاندان دی سیاست تے گل کرن

توں گھبراندیاں نیں۔

۱۔ نہاں نوں دسیا جاندا اے پئی گھردی گل باہر جا کے نہیں کرنی چاہیدی۔ ایدے
توں گھردی رازداری خراب ہوندی اے۔ رازداری دے تاں اتے گھر دے اندر عورتاں
دے خلاف تشدد، ظلم تے نا انصافی نوں لکویا جاندا اے۔ کئی عورتاں محسوس کردیاں نیں۔
پئی تحریک دے اثرات ۱۔ نہاں دے گھرتیکر نہیں پہنچنے چاہیدی۔ ایس لئی پئی اوہ گھرتے
باہر دی تفریق نوں اپنی سوچ دا حصہ بنا چکیاں ہوندیاں نیں اوہ سمجھدیاں نیں پئی ۱۔ نہاں دی
نجی زندگی تے ذاتی زندگی دا سیاسی زندگی نال کوئی رشتہ نہیں۔ گھریلو علمی نظام ای دی وجہ توں
سرگرم تے فمینسٹ عورتاں وی خاندان وچ چھپی ہوئی گھناؤنی گلاں نوں چار دیواری دی قید
توں باہر نہیں جان دیندے۔ پر جے عورتاں دی ترقی دا کوئی نظریہ سانوں ددھانا چاہیدا اے
تے سانوں تعلیم دے شعبہ وچ گھریلو علم تے تربیت دے تجربہ نوں چنگا مقام دینا ہووے گا۔

خاندان

عافیہ ضیاء

خاندان دی تعریف ہر معاشرہ اپنے تاریخی، تہذیبی، سیاسی تے مذہبی پس منظر وچ وکھرے انداز وچ کردے نیں۔ پرفیراج کل دی دنیا وچ کنبے نوں اک عطیہ سمجھ لیا گیا وے۔ مثال دے طور تے او معاشرے جیہڑے اپنے آپ نوں ترقی یافتہ سمجھدے نیں اوہ گھٹ کنبے نوں چنگا سمجھدے نیں یعنی ماں پیو تے بچے۔ جدوں کہ دو بے مکاں وچ اتھسے وی وسیع خاندان دا نظام قائم اے۔ ہور کئی معاشریاں وچ مختلف بندھناں وچ بندھے لوک دو بے نوں کنبہ سمجھدے نیں۔ بوسہ مکاں وچ ریاست خاندان نوں ادارے وچ بدل دی اے تے اصل وچ خاندان ای اوہ بنیادی ادارہ اے جیہدے ذریعے ریاست معاشرے نوں چلائی اے۔

زیادہ تر لوک امہ سمجھدے نیں پئی خاندان دا تصور ہمیشہ توں قائم اے۔ بیہرہ ایناں دے خیال وچ چنگا اے۔ سگوں امہ اک قدرتی لوڑ اے۔ ایسی لئی انسان دی جنسی، تولیدی، معاشی تے جذباتی لوڑاں ہونڈیاں نیں تے اکثر نے امہ وی سمجھ لیا وے کہ خاندان صرف ایناں دی ذات دے تسلسل لئی ضروری نہیں سگوں نسل انسانی دے تسلسل لئی وی ضروری اے۔ تاہم اسی تاریخی مناظر وچ دیکھیا تے نسل انسانی دی مجموعی تاریخ دے مقابلے وچ خاندان دا تصور کجہ نواں اے۔ امہ گل بڑی بحث طلب اے پئی خاندان دا وجود کیوں قیام وچ آیا۔ بہت دفعہ مذہباں تے اوہ جیہڑے خدا دی وحدت تے ایمان رکھدے نیں۔ اوہناں وچ امہ واضح کیتا گیا اے پئی جنسی جبلت تے قابو پان دی لوڑ اے۔ بلکہ اک باضابطہ تے مقدس قرار دتے گئے حلقے توں باہر جنس گناہ اے۔ ایس طرح اوہ بچے جیہڑے مذہب دے بیان کردہ جنسی رشتیاں دے علاوہ کسے ہور جنسی رشتے نال پیدا ہوئے اوہ غیر قانونی ہوندے نیں۔

فریڈرک ا۔ انگلزی کتاب ”خاندان دا آغاز“ ذاتی جائیداد تے ”ریاست“ دی اشاعت توں پہلاں خاندان نوں اک عطیہ سمجھیا جاندا اے۔ انگلزنے ایہہ دلیل دتی پئی خاندان دے تصور دا آغاز ذاتی جائیداد تے ریاست دے آغاز دے نال جڑیا ہویا اے۔ اوہدے آکھن دا مطلب ایہہ سی پئی جدوں ذاتی جائیداد دا تصور معاشرے وچ قائم ہویا تے جائیداد دی وراثت دا مسئلہ کھڑا ہویا۔ اوس ویلے ایس گل دی ضرورت محسوس ہوئی پئی عورتاں دی حیثیت نوں قابو کیتا جاوے۔ کیوں جو دارمیاں نوں بالاخر جنیز دے ذریعے ای پچپانیا جانا سی۔ انگلزنے ایہہ وی آکھیا پئی ایہہ عورتاں لئی تاریخی شکست سی۔ جدوں تیکر ذاتی جائیداد تے خاندان دے تصور نوں چیلنج نہ کیتا جاوے ایہناں توں چھٹکارا نہیں پایا جا سکدا تے اوس ویلے تیکر عورتاں دے استحصال اوہناں اتے ظلم تے پد رشاہی نظام دا خاتمہ نہیں ہووے گا۔ ایس لئی اوہدے خیال وچ عورتاں دے حقوق لئی کم کرن والیاں لئی اہم دریافت سی تے اوہدے بعد ادارے نوں اک ہور طریقے نال و۔ لیکن دا آغاز ہویا۔ ایہہ باوجود خاندان دے تصور اتے گھٹ تنقید کیتی جاندی اے۔ سگوں اکثر اوہناں اک عطیہ سمجھیا جاندا اے۔ حتیٰ کہ ماہر سماجیات وی خاندان نوں اک آفاقی ادارہ سمجھدے نیں۔ ایہناں کماں دی بنیاد اتے جیہڑا اک خاندان کردار ادا کردا اے۔ خاندان نوں اک اکائی سمجھ لیا جاندا اے۔ تاہم کچھ عورتاں دے حقوق تے خاندان دے ایس تصور نوں ایس بنیاد اتے چیلنج کیتا اے پئی خاندان دی ایہہ تعریف پد رشاہی نظام دی پیداوار اے۔ ایس خاندان وچ عورتاں تے بچیاں، رشتیاں، کماں نوں مرد کنٹرول کردے نیں۔ مذہب، ریاست تے پد رشاہی دا سمارا دین والے سماجی اصول ایہناں لوکاں نوں سزا دیندے نیں جیہڑے ایہناں ضابطیاں نوں نہیں مندے یاں بغاوت کردے نیں۔ خاندان دے اندر ایہناں ظالمانہ قوتاں نوں چیلنج کرن دا مطلب اے اپنے خاندان نوں چیلنج کرنا۔ کیونجی زندگی تے گل کرنا ناممکن ہوندا اے۔ خواتین دی تحریک لئی ایہہ اک بہت مشکل مسئلہ اے۔

اک سطح اتے تے پاکستان وچ خواتین دی تحریک نے ایہیے مسئلہ نوں نہ صرف پکھیا اے سگوں اوہناں دے خلاف جدوجہد کیتی اے۔ جیویں عورتاں تے تشدد، خاوند دے ہتھوں زنا، قریبی رشتہ داراں دے ہتھوں زنا، بیوی اتے تشدد پر ایہناں نے ستان بارے کوئی پوزیشن نہیں لئی تے نہ ای ایہناں نوں چیلنج کرن دے کوشش کیتی اے۔ جیہدے وچ خاندان نوں ایہیے مقدس ادارے دے طور تے ویکھیا گیا اے۔ جیہڑا معاشرے دے

ساجی تے اخلاقی انتشار دے خلاف دفاع واکم کروا اے۔ خاندان دے ایہناں جھوٹیاں تصورن نے عورتاں اتے بے تحاشا بوجھ پاوتا اے۔ ایسی لئی پئی عورتاں نوں اس پد رشاہی نظام دی حفاظت وانیادی ذمہ دار سمجھ لیا گیا اے جنہوں خاندان نال جوڑ دیا گیا اے۔

خاندان جیہڑ دراصل خوشی تے طاقت و باعث ہو سکدا اے۔ اوہ عورتاں نوں اک ایہو اجیہا کردار دے دتا اے جدے توں نہ تے ایہناں نوں طاقت ملدی اے نہ انعام تے صرف اوہ اپنی خدمتیں دیندیاں رہندیاں نے۔ پاکستان وچ عورتاں دی تحریک نے محدود خاندانی نظام نوں کوئی ایہی شے سمجھ لیا وے۔ جدے لئی جدوجہد کیتی جانی چاہیدی اے۔ کیونجو ایہہ ایہی شے اے جیہڑی ترقی پسندی دے ول لے کے جاندی اے۔ تے اوہناں دچوں کجھ ہی ایہہ سمجھدیاں نیں کہ وسیع خاندانی نظام وی ایس طرح عورتاں دے حق وچ جاند اے ایس گل توں وی انکار نہیں کیتا جا سکدا۔ پئی وسیع خاندانی نظام دی اکثر اوقات ظالمانہ ہوندا اے۔ پر ایہہ ایہہ فائدہ وی ہوندا اے پئی بچیاں نوں پالن دی ذمہ داری تے گھرواکم کج عورتاں رحل مل کے کرلیندیاں نیں۔ خاص طور تے وڈی عمر دیاں عورتاں نوں ایہہ فائدہ ہوندا اے پئی اوہ علیحدہ علیحدہ نہیں رہندیاں سگوں کے مثبت رشتے وچ بنیاں جاندیاں نیں بھانویں اوہ رشتے ظالم ای کیوں نہ ہوں۔ عورتاں دی تحریک نوں ایس مسئلے اوٹے بہت غور تے بحث کرن دی لوڑ اے۔ عورتاں دی تھمہاں دچوں صرف خواتین محاذ عمل ہی کلی تنظیم اے جیہڑی کھلے عام خاندان دے موضوع اتے کوئی پوزیشن لیندی اے تے خاندان دی مختلف قسماں نوں ٹھیک سمجھدی اے تے عورتاں تے مرداں دے ایس حق نوں مندی اے پئی اوہ اپنے فائدے دے مطابق اپنی ترجیحات دی تشکیل کرن۔ تاں جو گل بہت اے اوہ ایہہ وے پئی پاکستان وچ عورتاں دی تحریک عام طور تے ”مسلمان خاندان“ دے ایس تصور دے خلاف اے جدے وچ مرداں نوں کئی شادیاں کرن دی اجازت اے۔ ایس توں پہلاں پئی ایس بارے وچ کجھ ویکھنا چاہیدا اے۔ ایہہ ویکھنا چاہیدا اے پئی خاندان دا تصور کتنا چیزاں دا احاطہ کردا اے۔ کجھ بنیادی کم جیہڑے پوری دنیا وچ خاندان دے تصور دی بنیاد خیال کتے جاندے نیں اوہ مشترکہ رہائش، معاشی تعاون، تولید تے جنسیت اے تانجو ایہناں دچوں ہر تصور نوں عورتاں دے حقوق دی کارکناں نے چیلنج کیتا اے۔

گھر ہمیشہ توں میاں بیوی تے دو بچے دے کنبہ تے مشتمل نہیں ہوندا۔ حالانکہ مغربی

ممالک وچ وی انج نہیں ہوندا۔ دنیا بھر وچ خاندان دی تشکیل وچ معاشی تے ہور ضرورتاں اہم کردار ادا کردیاں نیں۔ تہی دنیا وچ کئی گھراں دی سربراہ عورتاں ہونیاں نیں۔ خاص طور تے پنڈاں تھواداں وچ یاں فیر ایسے علاقیاں وچ جتھے ہجرت عام اے۔ خاص طور تے ایہو اچھاں مثالاں پاکستان وچ کئی نیں کیونجو ایہتھوں بہت سارے مرد بیرون ملک گئے ہوئے نیں۔ پہلاں لوک انگلینڈ گئے تے ہن مشرق وسطیٰ دے کئی ملکاں وچ تے کئی جگہ اوتے تے پنڈ دے ہر گھردی سربراہ عورت اے۔

گھراں دے روزمرہ دے معمولات اہمہ ظاہر نہیں کردے پئی گھراں وچ رہن والے افراد در حقیقت اکٹھے رہندے نیں یاں اکٹھے کھاندے نیں۔ یاں ہور ذمہ داریاں مل کے پوریاں کردے نیں۔ کٹھے رہنا تے گھر دے کم کار کرن دے طریقے عام طور تے خاندانی قدراں دا حصہ سمجھے جاندے نیں۔ اہمہ قدراں عام طور تے ریاست دلوں پھیلائی جاندیاں نیں تے کچھ شہری خاندان اہناں ایسے طراں قبول کرن دی کوشش کردے نیں۔ ایسے لئی عام طور تے اہمہ گل گھراں وچ عام ہندی پئی اے کہ عورتاں تے بچیاں سب توں آخر تے کھانا کھاندیاں نیں جد کہ گھردی صفائی کھانا پکانا ہور بندیاں دی ویکہ بھال گھرتوں باہر کم کرنا ایناں دی ذمہ داری ہوندا اے۔ ایناں حالات وچ کٹھی رہائش اک عجیب بیسی گل اے۔ اہمہ گل عام اے پئی کئی مرد دوجے شہراں یا پنڈاں وچ جا کے کم کردے نیں۔ تے کدی کدی ای گھر آوندے نیں۔ ایسے لئی ایناں دا بچیاں دی پرورش نال کوئی خاص تعلق نہیں ہوندا۔ ایناں دے کئی واری خاندان دی بجائے سماجی جذباتی تے جنسی تعلقات اوتھے ای ہوندے نیں جتھے کم کردے نیں۔

خاندان دے بارے دو جا تصور معاشی تعاون دا اے۔ تانجو معاشی تعلق بہت ساری سطح اوتے تے بہت سارے اداریاں دے درمیان ہوندا اے۔ عورتاں کئی طراں دی معاشی سرگرمیاں وچ مصروف ہو سکدیاں نیں۔ جیہدا خاندان دے مردواں نال کوئی خاص تعلق نہیں ہوندا۔ مثلاً ”کپاہ چھنایاں کوئی ہور ایسا زرعی کم کرنا جیہدے ایناں نوں وکھرے انفرادی سطح اوتے پیسے ملدے نیں۔ بعض دفعہ ایناں دی بچت دی اک غیر رسمی کمیٹی سٹم تے ہندی اے۔ بنناں تے عورتاں اعتبار کردیاں نیں تے اہمہ گروہی قسم دا تعاون ہوندا اے۔ جیہرہ خاندان دی بجائے محلے یاں کم کرن والی جگہ اوتے ہوندا اے۔ سب توں وڈی گل دسائل دی ونڈا اے۔ خدمتاں، مہارتاں تے ویلے دی بنیاد اوتے ایناں ساریاں چیزاں

وچ خاندان دے اندر عورتاں دے خلاف امتیاز ورتیا جاندا اے۔ تے ایہناں نا انصافیاں نال ای طاقت دے تعلقات دا تصور ابھر دا اے تے عورتاں دا کمزور تے محکومانہ کردار سامنے آؤندا اے۔

ایسی سلسلے وچ ریاست نوں خاندان دا ہی عکس سمجھنا چاہیدا اے تے خاندان دی طرح ریاست دے اپنے ڈھانچے وراثتاں و سائل، روپیہ پیسہ تے سماجی تعلقات ہوندے نیں۔ ریاست لئی امہ بہت آسان ہوندا اے پئی معاشرے نوں ایہو جیہاں اکائیاں وچ تبدیل کر دیوے۔ جنہاں نوں بھایا جاسکے تے جنہاں تے تسلط قائم کیتا جاسکے۔ ایس طرح سارے سماجی اداریاں نوں پابند کرنا بہت آسان ہو جاندا اے۔ ایس توں ایہو بہت طاقت ملدی اے پئی اوہ ایہناں اداریاں نوں اپنے مقاصد لئی استعمال کر سگدی اے۔ ایسے طراں ریاست محنت دی ونڈ دے اصول دا فائدہ وی چکدی اے تے ایس طراں دے رساں رواجوں نوں فروغ دیندی اے جبرے حکومت دی ساخت نوں فائدہ پہچان۔ جس طراں خاندان دا مرد سربراہ ایہنوں کنٹرول کردا اے تے گھریلو سطح توں ایس توں فائدہ اٹھاندا اے۔

جنس تے تولید خاندان دے دو اہم کم سمجھے جاندے نیں۔ سماجی تعلقات دے امہ دونوں پہلو شادی دے رساں رواجوں نال جڑے ہوئے نیں۔ شادی نوں اک آفاقی تصور خیال کیتا جاندا اے۔ پر حقیقت امہ اے پئی ساری دنیا وچ شادی دا تصور فرق اے۔ اے ایہناں رشتیاں وچ تعلقات دی تنزیاں تے سماجی طبقتاں دے نال بدلے نیں۔

۱۔ تسمبولو جسٹ امہ آکھدے نیں پئی اگرچہ شادی سماجی انتظام دی اک اہم شکل اے۔ پر امہ ضروری نہیں کہ دو لوکاں دے وچ ہووے یاں ضروری نہیں کہ ایدا تولید نال کوئی تعلق ہووے یاں ایداے اوتے سماجی قوانین لاگو کتے جاوے۔ مثلاً ”پاکستان دے بعض حصیاں جیویں کافرستان وچ نسل انسانی دی توسیع واسطے اک عورت 4 مرداں نال اک ویلے وچ تعلقات رکھدی اے۔ جبرے بچے دی پیدائش تک کھٹے رہندے نیں تے بعد وچ چاروں ای بچے دی ذمہ داری کھٹے چکدے نیں ایسے طراں ہم جنس پرستی دی ملک دے کئی حصیاں وچ بڑی عام اے۔ ایدے پچھے امہ تصور وی عام اے پئی صرف اک جنس دے لوک ای اک دوجے نوں سمجھ سکدے نیں۔ ایسے طراں ماما دے تصور نوں وی قدرتی یا حیاتیاتی سمجھنا غلط اے۔ اے سمجھنا ضروری اے پئی ماں بنن دا مطلب بچے نوں پیدا کرنا اے۔ جدوں کہ ماما دا تصور سماجی طور تے گھڑیا گیا تصور اے۔ امہ وی محض فرضی داستان

اے پئی عورتاں وچ کوئی مادرانہ جبلت ہوندی اے تے ایہناں نوں ضرور بچے پیدا کرنے چاہیدے نیں۔ اے گل ایس ویلے ثابت ہوندی اے جد ایس غور کر لینے پئی عورت اوسطاً "13-14 سال توں لے کے 40-45 سال دی عمر تیک بچے پیدا کر سکدی اے۔ ایہدے باوجود عورتاں امہ جبلت محسوس نہیں کردیاں پئی اوہ بچے پیدا کردیاں جاون۔ ایسے لئی تولیدی تصور سماجی طور تے بنایا گیا تے ایہدے عورتاں دی جبلت نال کوئی تعلق نہیں۔ ایسے طراں بچے پالنے والے تصور ماں نال لہمن دین والے تصور وی سماجی فیصلہ اے۔ کئی معاشریاں وچ مرد بچیاں دی دیکھ بھال کردے نیں۔ ایس لئی بچیاں دی پرورش اک حیاتیاتی سچائی نہیں۔

رشتیاں تے ایہناں دے سماجی اظہار دے جال وچ کئی پیچیدہ مثالاں نیں تے ایہناں تے کوئی اک تعریف لاگو کردینا لوکاں دے حق دے اظہار دے منافی اے۔ ایہدے نال خاندان دا اک پہلو سامنے آؤندا اے۔ جدوں کہ اکثر معاشریاں وچ جنس تے تعلقات دے بارے وچ اپنے اپنے تصورات نیں تے امہ اکثر تاریخی تے مذہبی اقدار نال جڑے نیں۔ تے امہ ویلے دے نال نال تبدیل ہو سکدے نیں۔

عورتاں دی تحریک نوں چاہیدا اے کہ اوہ ایس مسئلے نوں اٹھان خاص طور تے ہن جدوں کہ ظلم تے گھریلو تشدد ایس حد تک ودھ چکیا اے ایہناں نوں امہ وی سوچنا چاہیدا اے پئی ہن عورتاں وی ایس تصور نوں قبول کر چکیاں نیں تے اپنے آپ ای ایہو جسے تعلقات نوں قبول نہیں کردیاں جیہڑیاں شاید انہاں واسطے جسمانی تے جذباتی طور تے بوہتیاں طاقت بخش ہون ایہدا مطلب امہ نہیں پئی لوکاں دی جذباتی ضرورتاں نہیں ہوندیاں یاں ایہناں نوں کسے ایہو جسے گروہ دی لوڑ نہیں ہوندی جنہاں نوں اوہ اپنا کہہ سکن۔ جانے پہچانے رشتیاں وچ طاقت ہوندی اے تے خونی رشتے بوہتے مضبوط ہوندے نیں۔ پر ایہناں نوں وی مذہب قانون تے سماجی قدراں ای قائم رکھدیاں نیں۔

امہ مسئلہ کافی پیچیدہ اے پر جے خواتین دے حقوق دی کارکن ایس گل نوں سمجھ جاون پئی عورتاں تے ہون والا ظلم خاندان دے ذریعے ای کیتا جاندا اے تے ایہناں نوں ایس مسئلے نوں ضرور اٹھانا چاہیدا اے۔

عورتاں دی تحریک تے پاکستان دے بہبود آبادی پروگرام

عائشہ خان

پاکستان وچ عورتاں دی تحریک دے سامنے اک دوہرا ایجنڈا اے۔ ایہدے سامنے تحقیق تے عمل لئی خواتین دے مسائل وی نیں تے ترقیاتی مسائل وی۔ ایہہ تحریک حکومت دے کول خواتین دے حق وچ قانونی تے سیاسی تبدیلیاں دی وکالت کردی اے۔ 1979ء وچ جدوں حدود آرڈیننس جیہا امتیازی قانون نافذ ہویا تے اوہدے بعد داسال مسائل دے حوالے نال بہت بھرپور سی۔ ایہہ مسئلے خواتین دے خلاف تشدد توں لے کے پارلیمنٹ وچ ایسناں دیاں شستاں دی بحالی تیکر پھیلے ہوئے سی ترقیاتی محاذاتے کچھ خواتین کارکنان نے تحقیق تے ترقیاتی کماں لئی غیر سرکاری تنظیمیں بنائیاں جیہڑیاں زراعت، ملازمت، تعلیم تے صحت جیسے مسائل اتے کم کردیاں نیں۔

کسے وی طراں دے مسائل اتے خواتین دے نقطہ نظر دا ارتقاء یا سیاسی انداز فکر اک ست روتے تکلیف دہ عمل اے۔ اقوام متحدہ ایس سال دے اخیر اتے خواتین دی اک عالمی کانفرنس منعقد کروا رہی اے۔ جتھے عورتاں دی تحریک ایسناں موضوعاں اتے وی اپنا نقطہ نظر جامع انداز وچ پیش کر سکدی اے۔ جیہڑے ہن ایسناں دی ترجیہاں دا حصہ نہیں رہے۔ ایجیہا اک موضوع بہبود آبادی دا پروگرام وی اے۔ جیہڑے ضیاء الحق دے دور 1977-88ء وچ عورتاں دی تحریک دے متحرک ہون دے بعد ایسناں دی توجہ دا مرکز بنیا رہیا۔

ایڈیاں دو ممکنہ وجوہات نیں۔ پاکستانی خواتین پچاسویں دہائی دے اخیر وچ بہبود آبادی دی بین الاقوامی تحریک وچ شامل ہوئیاں تے ایسناں نے وڈے وڈے شہراں وچ مفت علاج

دے مراکز کھولے۔ خواتین نے فیملی پلاننگ ایسوسی ایشن آف پاکستان دی قیادت وچ حکومت نوں مجبور کیتا کہ اوہ بہود آبادی داکوئی منصوبہ تشکیل دین جدوں ایوب خان نے 1965ء وچ وڈے پیمانے تے پہلا قومی بہود آبادی دا پروگرام پیش کیتا تے اوہنوں خواتین دی کامیابی تصور کیتا گیا۔

بہود آبادی دے پروگرام وچ حکومت دی شمولیت دا مقصد ایہہ سی کہ آبادی وچ کمی نال ساریاں نوں جیڑے محدود وسائل نے اکو حصہ میسر آون گے۔ پر فیملی پلاننگ ایسوسی ایشن آف پاکستان تے دوجیاں عورتاں دیاں تنظیمیں دا مقصد برتھ کنٹرول نوں خواتین دی صحت چنگی کرن لئی استعمال کرنا سی۔ پچھلے سال وچ دو تہاں دے خیالات کرن لئی دونوں پارٹیاں نے ایک دوجے دے خیالات دلائل دا سارا لیندیاں نیں۔ غیر سرکاری شعبہ بہود آبادی نال وابستہ خواتین ایمنس منصوبیاں تے خدمتاں نوں اپنی کامیابی تصور کردیاں نیں۔ جدوں ضیاء الحق نے مختصر عرصہ لئی ایس پروگرام نوں روک دتا تے فیر ایہہ بحث چل نکلی کہ غیر سرکاری تنظیمیں نوں وسائل کس طراں دتے جان تے ایس گل دی لوڑ پئی کہ خواتین کس طراں ہر شعبہ عمل توں اپنے لئی تعاون تے مدد کرن۔

خواتین دی تحریک وچ آبادی دے مسائل پچھے رہ جاوَن دی دوجی وجہ ریاستی تعاون توں ہون والا خواتین دا استحصال اے جیڑا خواتین کارکناں دے ایجنڈے دی ترجیح اتے وے۔ کیوں جو فوجی حکومت نے خواتین نوں اپنے جعلی اسلامی نظام دی کامیابی دے نشان دے طور تے پیش کیتا اے۔ ایس لئی خواتین نوں ڈھیر سارے غیر منصفانہ قانوناں پابندیاں اخلاقی ضابطیاں تے قانون نافذ کرن والے اداریاں دی طرفوں تشدد دا سامنا کرنا پیا۔ وقت دے موقعوں دی کمی وجہ نال بہود آبادی پروگرام دی خواتین دے نقطہ نظر نال چھان بین نہیں کیتی جاسکی۔ کیوں جو بہت ساری عورتاں ایمنس منصوبیاں نوں اپنے حق وچ خیال کردیاں نے کم کرن والی عورتاں دی جیڑی کھپ 1980ء دے عشرے وچ تیار ہوئی اوہناں خواتین دی بہت بڑے وکھرے منبیاں دا سامنا سی جنہاں نے 20 سال پہلاں بہود آبادی دے کلیک کھولے سن۔ خواتین دے ایس نوے گروہ نوں سیاسی وجوہات دی بناتے حکومت دے خلاف براہ راست محرک کیتا گیا۔

ایس نوے گروہ نوں اج امتیازی قانوناں دے نال نال اک معاندانہ تے تیزی نال غیر محفوظ ہون دے ہوئے معاشرے وچ پیدا ہون والے منبیاں دا سامنا وی اے۔

خواتین کی تحریک امتیازی قوانین رکھنے والی حکومت دے خلاف احتجاج تے فیملی پلاننگ سے ترقیاتی منصوبیاں دے بارے وچ سیاسی نقطہ نظر رکھنے وچ کوئی واضح تعلق قائم نہیں کر سکی۔ انڈیا تے بنگلہ دیش وچ ایسہ صورت حال نہیں۔ اوہ تھے عورتاں نوں پر تشدد ریاستی بہبود آبادی دے منصوبیاں دے بارے وچ بہت شدت نال متحرک کیتا گیا اے۔ اگرچہ حکومت پاکستان دا اچھا کوئی پر تشدد بہبود آبادی دا پروگرام وی نہیں۔ جیویں انڈیا وچ خواتین دے زبردستی برتھ کنٹرول دے آپریشن۔ جد کہ پاکستان حکومتی پروگرام واضح طور تے زبردستی نہیں کردے۔ پر ایسہ عورتاں لئی بڑا مناسب تے ضروری اے اوہ پاکستان وچ بہبود آبادی دے منصوبیاں دا خواتین دے نقطہ نظر نال جائزہ لین۔ ایسہ لوڑاں ایس گل توں پیدا ہوندیاں نے کہ عورتاں کی تحریک توں عورتاں دے خلاف ہون والے ظلم دے خاتمے لئی استعمال کیتا جاوے۔ مرداں ولوں عورتاں اتے ہون والے ظلم دے خاتمے لئی استعمال کیتا جاوے۔ مرداں دے ولوں خواتین اتے ہون والے ظلم دا سب توں وڈا مظہر ایس دے پئی اینہاں نوں اپنے جسم اتے وی اختیار نہیں۔ عورتاں دا اپنے جسم اتے اختیار دا مطلب زنا، مار کٹائی تے تشدد دا خاتمہ ای نہیں سکوں ایسہ جنگ اینہاں ساریاں چیزاں دے خلاف اے جیہدا مظہر مرداں دے زیر اثر ادارے عورتاں نوں سمجھدے نیں۔ مثلاً ”اچھا جسم جنہوں فتح کیتا جاسکے۔ جنوں وچھا جاسکے۔ جنوں خریدیا جاسکے۔ جنوں تبدیل کیتا جاسکے یا مرداں کی حاکمیت نوں برقرار رکھنے واسطے استعمال کیتا جاسکے۔ عورتاں دا اپنے جسم تے حق دا مطلب اے کہ اوہ پیدائش دے عمل تے اپنی جنسی زندگی دے بارے وچ فیصلے کر سکن۔

اپنے جسم تے اوہ دے استعمال دا حق اینہاں ڈونگا تے بنیادی مطالبہ اے کہ اوہوں لفظاں وچ بیان کرنا مشکل اے۔ اقوام متحدہ کی آبادی تے ترقی دے موضوع اتے ہون والی موجودہ کانفرنس وچ براہ راست طریقے نال پیدائش دے عمل دے صحت اتے اثرات، عورتاں کی جنسی صحت تے اسقاط حمل نوں موضوع بحث بنایا گیا۔ کم کرن والی عورتاں اوہاں نوں بڑی وڈی کامیابی تصور کردیاں نیں۔ پاکستان وچ فیملی پلاننگ دے تصور نوں تبدیل کرن لئی خواتین ایس کانفرنس کی کامیابی تے اوہ دے جذبے توں فائدہ چک سکدیاں نیں جنہاں نے اوہوں ممکن بنایا۔

ICPO پروگرام، عمل پیدائش کی صحت (Reproductive Health) کی ایس

طراں وضاحت کردا اے عمل پیدائش دی صحت محض بیماری یا کمزوری دی غیر موجودگی نہیں سگوں ایہناں ساریاں معاملیاں وچ جنہاں دا تعلق پیدائش دے نظام تے اوہدے عوامل نال اے اوہناں وچ جسمانی، ذہنی تے سماجی طور تے مضبوط حالت اے۔ ایس لئی کہ عمل پیدائش دی صحت دا مطلب ایہہ دے پئی لوک اک مطمئن تے محفوظ زندگی گزار سکن۔ پیدائش دے عمل نوں جاری رکھن دی صلاحیت رکھدے ہون تے اوہناں نوں ایہہ فیصلہ کرن دی آزادی ہووے کہ اوہناں نوں کدوں تے کئی واری ایہہ عمل کرنا اے۔

ایہہ دستاویز شرح آبادی وچ کمی کرن تے مانع حمل ادویات دی تقسیم جیہاں کامیابیاں توں آگے جاندی اے۔ تے بہود آبادی دے منصوبیاں دی نوے سرے توں تعریف کردی اے۔ بہود آبادی دے منصوبیاں دا مقصد جوڑیاں تے افراد نوں ایس قابل بنانا چاہیدا اے کہ اوہ آزادی تے ذمہ داری نال اپنے بچیاں دی تعداد تے اوہناں وچ وقفے دے بارے وچ فیصلہ کر سکن تے اوہناں کول انج کرن والے ذرائع تے معلومات ہووے تے بہود آبادی دے منصوبیاں توں ایس گل نوں یقینی بنانا چاہیدا اے کہ لوکاں دے فیصلے معلومات اتے مبنی ہون تے اوہناں نوں محفوظ تے موثر طریقے مل سکن۔ حکومت پاکستان نے ایس دستاویز اتے دستخط کئے نیں۔ حکومت نے صرف ایس باب اتے اپنے خدشات دا اظہار کیتا اے جیہدا تعلق ”متنوع خاندانی بناوٹ تے نظام“ نال اے۔

ایہناں لفظاں دی سرکاری دستاویز وچ تبدیلی دے کچھ عورتاں خاص طور تے شمالی تے جنوبی امریکہ تے جنوب ایشیائی عورتاں دے کئی سال دی جدوجہد اے۔ اگرچہ پاکستانی عورتاں نے عمل پیدائش دی صحت (Reproductive Health) دے متعلق تصورات دی ترقی وچ کوئی اہم کردار ادا نہیں کیتا تاہم ایس گل نوں ایہناں خیالاں دے استعمال وچ رکاوٹ نہیں ہوئی چاہیدی ساڈے بہود آبادی دے پروگرام نوں شدید تے فوری طور تے سیاسی بنان دی اتنی ضرورت نہ ہووے کہ جیسی انڈیا تے بنگلہ دیش وچ اے۔ ایہہ موضوع ایس لحاظ نال بروقت اے کہ حکومت پاکستان نوں امدادین والے ممالک ساڈے بہود آبادی دے پروگرام نوں تیز کر رہے نیں۔ تاں جوں وودی ہوئی شرح آبادی وچ کمی کیتی جاسکے۔

اگرچہ ساڈے کول تاریخی پس منظر موجود اے کہ خواتین نے چیلنجاں داکوبیوں تے کیس طراں مقابلہ کیتا۔ پر ایس تاریخی پس منظر وچ جان دی بجائے ایس تنقیدی مقالے دا مقصد بہود آبادی دے پروگرام نوں پاکستانی عورتاں دے نقطہ نظروں پیش کرنا اے۔

پاکستان دا بہبود آبادی پروگرام اپنے مقاصد وچ بنیادی طور تے ڈیموگرافیکل اے۔ ایہہ اک پرانی طرز دا پروگرام اے جیہدی بنیاد ضبط نفس اتے وے۔ ہر سال ایہہ طے کروے نیں کہ اوہناں نے شرح آبادی اک خاص حد تیکر گھٹ کرنی اے۔ ایس لئی اوہ اک مخصوص تعداد وچ مانع حمل ادویات تقسیم کردے۔ ایہدا نتیجہ ایہہ نکلا اے کہ لوکاں دی اک مخصوص مقدار ای اوہناں دوائیاں نوں استعمال کردی اے حکومت دی بین الاقوامی کانفرنس برائے ترقی و آبادی وچ شرکت دا مطلب ایہہ وے کہ اوہناں نے عمل پیدائش دی صحت دی تحریک نوں قبول کر لیا وے۔ تے ایہہ شرکت ایسی پروگرام دی ڈیموگرافیکل سمت نوں وی ختم کردی اے۔ بہبود آبادی دے مقاصد تے منصوبے سماجی، معاشی تے تہذیبی ترقی دا حصہ نیں۔ جنہاں دا بنیادی مقصد سارے لوکاں دے معیار زندگی یوں بہتر بنانا اے ایس طراں بہبود آبادی نوں انسانی ترقی دے صحیح پس منظر وچ جگہ دتی گئی اے۔

پاکستان نے ICPD دے پروگرام اتے دستخط کیتے نیں۔ تاہم ایس گل اتے بحث کیتی جا سکدی اے کہ سرکاری وفد نوں ایہہ پتہ نہیں کہ اوہناں نے کیویں دستخط کردتے نیں ایس لئی کہ اوہناں نوں اسقاط حمل، جنس تے عمل پیدائش جیسے موضوعات نے بدحواس کر رکھیا سی۔ حکومت وی اک سوشل ایکشن پلان نافذ کر رہی اے جیہدا مقصد سماجی ترقی دے مختلف شعبیاں وچ مثلاً "صحت، بہبود آبادی، تعلیم، پانی دی فراہمی تے نکاس و فیور ورنڈ بک دے دلوں وضع کیتے معنی دے مطابق بنانا اے۔ خواتین نوں چاہیدا اے کہ اوہ سوشل ایکشن پلان اتے تے اوہدے نافذ کرن والیاں نوں ایہہ ثابت کرن تے مجبور کرن کہ بہبود آبادی دا پروگرام عملی طور تے ترقی دا خواب دی تعمیر کردا اے۔ ایس پس منظر وچ عورتاں نوں کجھ سوال چھن دی لوڑ اے۔ کیہہ پاکستان دا بہبود آبادی دا پروگرام واقعی ای عملی طور تے ڈیموگرافیکل سمت توں ہٹ چکیا اے؟ کیہہ ایس دے مقاصد وچ سچ انسان دی ترقی دا مرکز ظاہر کردے نیں؟ کیہہ حکومت دیاں دوجیاں پالیسیاں ایہہ ثابت کردیاں نیں کہ حکومت نوں شرح آبادی گھٹان دے علاوہ وی خواتین دی ترقی دی کوئی دلچسپی اے۔ اوہ عورتاں جیہڑیاں بہبود آبادی دے شعبہ وچ کم نہیں کردیاں۔ اوہناں دی ایس سوال دے بارے وچ کجھ سوچنا چاہیدا اے۔ جیہڑے بین الاقوامی سطح اتے سرچک رہیا اے کہ آبادی دا ترقی دے نال کیہہ تعلق اے کیہہ بہبود آبادی دے منصوبیاں نوں کئے ای نافذ کر دینا چاہیدا یاں فیرا۔ یہناں نوں مکمل طور تے صحت دی موجودہ سہولتاں دے نال ملانا چاہیدا اے۔ دوجی

صورت وچ عمل پیدائش لئی دتی جاوے والیاں سولتاں صحت دے بنیادی نظام دا حصہ نیں۔
جیہڑیاں حکومت ولوں لوکاں نوں میا کیتاں جاندیاں نیں۔

خواتین نوں ایس موضوع دا جائزہ ایس حوالے نال لینا چاہیدا اے کہ کیٹر انقظہ نظر ترقیاتی مقاصد لئی عورتاں دیاں لوڑاں نوں ساریاں توں چنگی طراں پورا کدا اے۔ قاہرہ کانفرنس دے بعد تے خواتین دی بین الاقوامی صحت دی تحریک دی روشنی وچ ہن ایسی عمل پیدائش دی سولتاں دی حمایت کیتی جا رہی اے۔ ICPP دی اک ہور ستم طرفی اہمہ دے پئی ایس نے UNFP نوں اقوام متحدہ دے اک دکھرے ادارے دی حیثیت نال اپنا مقصد وجود سوچن تے مجبور کردتا اے۔

عمل پیدائش دی صحت دی تحریک جیہڑی عورتاں دے جسمانی حقوق واسطے لڑی اے قدرتی طور تے ایس تعریف دے دکھو دکھ پلوواں توں فائدہ اٹھا سکدی اے۔ پاکستانی عورتاں دا پیدائش دے عمل دے سلسلے وچ مطالبہ مکمل جسمانی ذہنی تے سماجی بھلائی اے۔ اگرچہ ایس دے مختلف موضوعات اتے پاکستان وچ کھلے عام بحث منیں کیتی جا سکدی۔ پاکستانی کارکنوں ولوں جسمانی بھلائی دا بیہرہ نقشہ کھینچا جاندا اے اوہ زنانے تشدد توں رہائی اے۔ یاں فیروانی، نکاس، غذائیت تے صحت دی سولتاں تیکر پونچنا۔ پرہن ویلا آگیا اے کہ ایسی عمل پیدائش دی بھلائی نوں وی اپنے بنیادی مطالبات وچ شامل کر لیجے۔ ایذا مطلب صرف اہمہ منیں ہووے گا کہ غیر معمولی حد تیکر بلند شرح اموات نوں کم کیتا جاسکے۔ پر اہمہ کہ صرف عورتاں نوں فیملی پلاننگ تے نسوانی امراض دے علاج دیاں سولتاں میا کیتیاں جان تاں جو بہبود آبادی دے پروگراماں دا مقصد محض مانع حمل ادویات دی تقسیم نہ رہ جاوے۔

فیملی دیاں قاہرہ دستاویزاں وچ بیان کتے گئے مقاصد نوں و - مکمن نال پتہ چل دا اے کہ اوہ ادواتاں توں بہت زیادہ نیں جیہڑیاں ایس ویلے پاکستان وچ میا منیں اہمہ مقاصد مثالی پر سیاسی طور تے مضبوط نیں۔ مثلاً "ایس گل دی آزادی اے کہ کسے بندے نے کدوں تے کتے بچے پیدا کرنے نیں۔ ایس گل اتے تحقیق کرنی چاہیدی اے کہ کیڑے حالات سانوں ایس قابل بیان گے کہ ایسی آزادی دے نال ایس طراں فیصلے کر سکے تے کیہ سرکاری تے غیر سرکاری بہبود آبادی دے پروگرام ساڈے عدم تشدد دے معیار اتے پورے اتر رہے نیں۔ بہبود آبادی لئی معلومات دا ہونا بہت ضروری ہے۔ ایسے لئی کہ معلومات دے بغیر

ایسے نہیں آکھیا جا سکا کہ کسے بندے نے فیملی پلاننگ دے بارے وچ سوچ سمجھ کے فیصلہ کیتا اے کہ پاکستان وچ مانع حمل دوائیاں استعمال کرن والے جانڈے نہیں کھاتے کئے قسم دیاں دوائیاں ملدیاں تے کہہ فائدے تے نقصانات نہیں۔

ایدے علاوہ اپنے انتخاب اتے عمل کرن دے ذرائع دی میسر ہونے چاہیدے نہیں پاکستان دی عورتاں دے کول مانع حمل دوائیاں وچ انتخاب وحق بہت محدود اے۔ ایدے علاوہ اسقاط حمل وغیرہ غیر قانونی اے۔ اتھے ہور عورتاں دی وکالت کرن والے ساریاں گروہاں نوں ترقیاتی پروگراماں اتے ایسے زور دینا چاہیدا اے کہ عورتاں وچ قوت فیصلہ پیدا کرن لئی کم کرن۔ پاکستانی عورتاں حکومت دے بے قوفانہ ترقیاتی تصور نوں بدلن وچ مدد دے سکدیاں نہیں۔ تاں جو ایسے عورتاں دی خود مختاری جیویں اصل تصور نوں اپنے اندر جگہ دین۔ لوڈ ایس گل دی اے کہ ایسناں معیاراں نوں قائم کیتا جاوے جیہڑے عورتاں دی خواہشات دے مطابق نہیں۔ فیملی پلاننگ دے محفوظ تے موثر طریقے عورتاں دی پہنچ وچ ہونے چاہیدے نہیں۔ ایسے دنیا بھر وچ فیملی پلاننگ دا بحث طلب پہلو اے۔ روایتی طور تے ایسے طریقیاں نوں اہمیت دتی جانڈی اے جنہاں دا اثر زیادہ دیر تک رہے۔ پر ایسے بہت خطرناک ہوندے نہیں۔ IUD دی ابتدائی قسماں نے ایسے سبب شرح پیدائش گھٹان دے ناں تے کیتا جاندا رہیا اے۔ عین ممکن اے کہ جے غیر محفوظ مانع حمل دوائیاں تے عورتاں دی صحت تے بھلائی دا ایسناں نقصان نہ کیتا ہوندا تے اوہ کدی وی موجودہ بہبود آبادی دے منصوبیاں دے خلاف آواز نہ چلکدیاں۔ ایس لئی اوہ اجیہاں گروپ موجود نہیں جیہڑا ایس گل تے نظر رکھن کہ عورتاں نوں جیہڑے ذرائع ملدے نہیں اوہ کئے محفوظ تے موثر نہیں۔ ایسے اوہ تھاں اے جتھے عورتاں نوں اوہ خطرات درپیش نہیں جنہاں دا سامنا جنوبی ایشیا دیاں دوجیاں عورتاں کر چکیاں نہیں۔ جنہاں نوں فیملی پلاننگ دے ناں تے ناقابل قبول ذرائع استعمال کرنے پئے۔ انڈیا تے بنگلہ دیش وچ عورتاں احتجاج کردیاں نہیں کہ Ligation اور Tubal Menstrual Regulation جیہڑے حالات وچ کتے جانڈے نہیں اوہ حفظان صحت دے اصولاں تے پورے نہیں اتروے۔ اوہ اوہدی وی مخالفت کردیاں نہیں کہ اوہناں دی حکومت Hormonal Contraceptives دی حمایت کردی اے۔ بجائے Condoms (مرد استعمال کردے نہیں) وغیرہ دے جیہڑے گھٹ خطرناک تے زیادہ موثر ہوندے نہیں عورتاں دے گروہاں نوں چاہیدا اے کہ اوہ خطرناک مانع حمل دوائیاں دے پھیلانے خلاف

آواز چکن۔

ایس موقع تے پاکستانی کارکنان نوں چاہیدا اے کہ اوہ عورتاں دے حقوق دی گل انسانی حقوق دی زبان وچ کرن۔ بین الاقوامی سطح تے بنیادی انسانی حقوق صرف شری تے سیاسی حقوق توں بہت اگے چلے گئے نیں تے ہن اوہناں وچ سماجی، معاشی تے تہذیبی حقوق وی شامل نیں۔ ہن ایس گل اتے بحث کیتی جا سکدی اے کہ جے حکومت لوکاں نوں بنیادی سمولتاں نہیں دیندی تے اوہ اوہناں دے سماجی تے معاشی حقوق دی خلاف ورزی کر رہی اے۔ ایہدے علاوہ جے ترقیاتی منصوبے علاقائی تہذیب نوں متاثر کرن تے لوکاں نوں اے حق اے کہ اوہ اپنے تہذیبی حقوق دی گل وی کرن جدوں تیکو وسیع معنی وچ انسانی حقوق دی گل نہیں ہووے گی صرف ووٹ دا حق رکھنا بے معنی جیسی گل اے۔

عورتاں دے حقوق دا تصور بنیادی انسانی حقوق نوں ذاتی زندگیاں تیکر لے جاندا اے۔ 1993ء وچ ویانا وچ ہون والی انسانی حقوق دی کانفرنس تے عورتاں اتے تشدد ایہناں تے گھروچ مار کٹائی تے حالت جنگ وچ زنا توں عورتاں دے حقوق دی خلاف ورزی قرار دیا گیا سی تے ایہ بہت وڈی کامیابی اے۔

جنسی تے عمل پیدائش دے حقوق دا وی عورتاں نال خاص تعلق اے۔ 100 توں ودھ ملکاں دے کارکنان نے 1995ء وچ ہون والی عورتاں دی کانفرنس لئی اک دستاویز تیار کیتی اے۔ جیہدے وچ لکھیا اے کہ جسمانی سالمیت (Bodily Integrity) تے حق خود ارادیت عورتاں دے بنیادی حقوق وچ شامل نیں۔ ایہدے وچ اپنے جنسی تے عمل پیدائش دے حقوق دا اظہار وی شامل اے۔ جسمانی سالمیت تے حق خود ارادیت نوں سماجی، سیاسی تے تہذیبی حقوق توں الگ نہیں کیتا جا سکدا۔

جے ایس بیان دی عملی شکل نوں دیکھیا جاوے تے ایہدا مطلب اے کہ پاکستانی عورتاں نوں اپنے حقوق لئی اک ویلے وچ کئی پاسوں جدوجہد کرنی اے۔ بنیادی انسانی حقوق اوس ویلے بامعنی ہو سکدے نیں جدوں ایہناں نوں اک دو جے توں وکھرا کتے بغیر دیکھیا جا سکے۔ پاکستانی عورتاں حقوق دے ناقابل تقسیم ہون دے سلسلے وچ ایہدے دلیل دیندیاں نیں کہ جیسے عورتاں دے حقوق دے تحفظ لئی سیاسی تبدیلی نہ آئی اے تے ترقی پسندانہ قانون سازی نہ کیتی جاوے۔ عورتاں دی ترقی دا تصور بے معنی ہو جاندا اے۔

اج عورتاں ایہدے آکھدیاں نیں کہ ریاستی تے سماجی تشدد تے امتیازی قوانین ساڈی

جسمانی سالمیت دی خلاف ورزی کردے نیں۔ ہن اہمہ بحث کرن دی لوڑ اے پئی بہود آبادی جھے پروگرام جیہڑے عمل پیدائش دی صحت دے معیار تے پورا نہیں اتردے اوہ وی شاید ساڈی جسمانی سالمیت دی خلاف ورزی کردے پئے نیں۔ جسمانی سالمیت دے حقوق نوں اوہدوں ای استعمال کیتا جا سکدا اے جدوں قانونی، سماجی، سیاسی منصوبہ سازی وغیرہ سارے ٹھیک تھان تے ہوں دوجے لفظاں وچ جے حکومتی قوانین وی جسمانی سالمیت دا تحفظ نہ کرن تے بہود آبادی دا پروگرام اہمہ دعویٰ کرے کہ اوہ عورتاں دے عمل پیدائش دے حقوق دا تحفظ کردا پیا اے۔ تے ایہی فضا وچ عمل پیدائش دے حقوق دا خیال نہیں رکھدے تے عورتاں لئی ممکن نہیں ہووے گا کہ اوہ بیماری دی حالت وچ اپنے جسمان بارے قوت فیصلہ نہ رکھدیاں ہو یاں اپنے سیاسی تے شہری حقوق توں فائدہ چک سکن۔

اوتے بیان کیتا گیا وے پئی لائحہ عمل فیملی پلاننگ لئی کم کرن والی تے سیاسی حقوق لئی کم کرن والی عورتاں دے درمیان فاصلہ تھوڑا کر سکدا اے۔ عورتاں دے حقوق دیاں ساریاں قسماں جسمانی سالمیت دے حقوق توں شروع ہوندىاں نیں۔

جے کوئی وی قانون چاہے اوہ منصوبہ سازی دے متعلق ہووے یاں عملی طور تے عورتاں دے ایس حق دا تحفظ نہ کردا ہووے تے عورتاں نوں ایہدی مخالفت کرن لئی اکیٹھے ہو جانا چاہیدا اے۔

جیہیں طراں اج کم کرن والی عورتاں جسمانی سالمیت دے مسئلے نوں لہندیاں نیں۔ فیملی پلاننگ دی تحریک دی ابتدا نے وی ایسے طراں لیا سی۔ ہن جیہڑا چیلنج ساڈے سامنے وسدا وے۔ اوہ اہمہ وے پئی کس طراں بہود آبادی دے پروگرام ٹال جوڑیا جاوے تاں جو عورتاں ایہدی اپنے طراں چھان بین کر سکن جیہیں طراں ایہدی لوڑ اے۔ ایہدے وچ جاندار بحث لئی جڑی جا اے۔ تے ایس گل تے اک واری فیروہیان دین دی لوڑ اے کہ اکیسویں صدی وچ ترقیاتی منصوبیاں توں عورتاں کیہ چاہندیاں نیں۔

عورتاں دی تحریک دا تاریخی پس منظر

انیس ہارون

پاکستان دے بن توں لے کے ہن تیکر عورتاں دی جدوجہد دی اک وڈی تاریخ اے، جیویں ایس ملک دی سیاست مختلف ورہیاں وچوں لنگی اے ایس طرح ایہہ تحریک وی مختلف ورہیاں وچوں لنگی تے ہر دور وچ کجہ خدوخال زیادہ ابھرے ہوئے نیں۔ 1963ء وچ ہندوستان دی ترقی پسند تحریک دی جدوجہد تعلیم دا بنیادی حق، ووٹ پاؤن دا حق تے وراثت وچ حصے لئی سی۔

شاید ایس دور وچ مجاز نے آکھیا سی کہ:

تیرے ماتھے پر یہ رنگیں آچھل بہت ہی خوب ہے لیکن
اس آچھل سے جو تو ایک پرچم بنا لیتی تو اچھا تھا

و۔ لیکن وچ آیا اے کہ پاکستان دے بن دی جدوجہد وچ عورتاں نے اپنے متییاں تو رنگی ہوئی چہزی لا کے ایس چہزی دا جھنڈا بنالیا سی۔ تے پاکستان بن دی جدوجہد وچ عورتاں دے اکٹھے ہون تے جوش وچ آون دا ایہہ پہلا عمل تے پہلا قدم سی۔

کراچی دے جیلے وچ مسلم لیگ دیاں عورتاں کافی تعداد وچ شامل سن، تے اج ایہہ آکھیا جاندا اے کہ عورتاں دا پردے توں بغیر سڑکاں تے آجانا تے مظاہرہ کرنا، جیلے جلوس کڈھنا، عورتاں نوں زیب نہیں دیندا تے انج کدی وی نہیں ہو یا پر جدوں تاریخ دل نظر پائیے تے ایہہ پتہ لگ دا اے کہ جدوں وی کسے قومی تحریک لئی عورتاں دی ضرورت پئی اے اوہناں نوں سڑکاں تے لے آیا گیا اے۔ تے اوہناں دی ہمت دودھائی گئی اے کہ اوہ ایس تحریک وچ مرداں دے نال موڈا جھٹل جوڑ کے کم کردیاں نیں۔ تے مرداں دی کوشش ہوندی اے کہ عورتاں اگے ودھ کے نمایاں ہون۔ پر جدوں ایناں دی لوڑ نہیں رہندی تے فیر اوہ پہلے طرح چادر تے چار دیواری نوں محفوظ سمجھدیاں ہوئیاں تے ایہدے توں فائدہ

لیندے میں تے فیر گھراں وچ بٹھا دیندے نیں۔

پاکستان بنن دی جدوجہد وچ ایہو ہویا سی، عورتاں دی بہت وڈی تعداد اگے آئی تے ایہناں نے ایس تحریک وچ دھ چڑھ کے حصہ لیا۔

جداں 1946ء وچ مسلم لیگ دے الیکشن ہوئے، تے ایس الیکشن وچ بیگم تصدق حسین تے جہاں آرام شاہ نواز چچیاں گئیاں سن، ایس ویلے مسلم لیگ نوں حکومت بنان دا حق نہیں دتا گیا تے پنج سو عورتاں سڑکاں اتے آگئیاں تے ایہناں عورتاں نوں قید کر لیا گیا، ایس ویلے بیگم کمال الدین نہیں سرحد توں اپنی گرفتاری دتی سی۔ اج سرحد وچ پردے دی گل کبھی جان دی اے، پر 1946ء وچ ایہو جیہا دور وی آیا سی، جداں پندرہ سو عورتاں پردے توں بغیر تے انجیاں چریاں نوں لکائے بغیر سڑکاں تے آئیاں سن تے مظاہرے کتے سن، نہ صرف مظاہرے کتے سن بلکہ قید وی ہونیاں سن، جیلاں کنیاں، پولیس دے ہال مقابلہ کیتا تے کندھاں تے چڑھ کے مسلم لیگ دا پرچم لہرایا سی۔ اج وی ایس ایہہ گل یاد کردے آں کہ فاطمہ صغریٰ ایس وقت 13 سال دیاں سن تے ایہہ اوہ ویلا سی جداں عورتاں سیاسی حوالے نال متحرک سن، تے اکٹھے ہو کے اگے ودھیاں سن۔ بنگلہ دیش، سندھ تے پنجاب وچ بہت ساریاں تحریکاں سن۔ مثال دے طور تے ہاری تحریک وچ عورتاں شامل سن۔ پاکستان بنن توں بعد عورتاں دیاں دو تہیں بنایاں گئیاں، اک ”وومن نیشنل گارڈ“ جیہڑی بیگم رعنا لیاقت علی خاں نے بنائی تے دوجی وومن ویلنٹیری سروس۔

ایس وقت مہاجرین دا مسئلہ اک بہت وڈا مسئلہ سی۔ وومن ویلنٹیری سروس دا کم ایہناں مہاجرین دی آباد کاری داسی۔ عام طور تے خدمت تے دیکھ بھال عورت دا روایتی کردار خیال کیتا جاندا اے۔ لہذا ایس تنظیم نوں سراہیا گیا سی، تے ایس اتے کوئی اعتراضات نہیں ہوئے سن۔ ایہو تنظیم آگے جا کے باقاعدہ ”اپوا“ دے ناں تے بنی تے ایس نے تعلیم، صحت وغیرہ دے حوالے نال سوال چکے۔ پروین نیشنل گارڈ تے بہت اعتراضات ہوئے۔ مثال دے طور تے ایہہ کہ عورتاں دوپٹہ نہیں اوڑھ دیاں یا مارچ کر دیاں نیں۔ بندوقاں چک دیاں نیں، وغیرہ۔ آخر 1954ء وچ ایس تنظیم نوں ختم کر دتا گیا۔

ایس دور وچ وی بہت ساریاں تہیں دے ناں و۔ لیکن وچ آئے۔ مثلاً ”فیڈریشن آف یونیورسٹی وومین، نرسز فاؤنڈیشن، انٹرنیشنل ویمین کلب، فیملی پلاننگ ایسوسی ایشن آف پاکستان وغیرہ تے ایہہ عورتاں دے سرگرم ہون دا اک عمل سی۔ پر ایہہ تہیں سماجی

شعبیاں لئی کم کر دیاں سن تے ایہناں سوالاں نوں بہت زور دیندیاں سن۔ جہناں دا تعلق عورتاں نال سی کہ ایہناں نوں تعلیم دا حق دتا جاوے، ملازمتاں دے موقعے دتے جاون، سیاسی عمل دے حوالے نال جیہڑی پہلی انجمن بنائی گئی سی، اوہ انجمن جمہوریت پسند خواتین سی۔ انجمن وچ لیڈر شپ مل کلاس دی سی، تے ایس لیڈر شپ وچ اوہ عورتاں شامل سن جیہڑیاں دے خانداناں دا تعلق بائیں دھڑے دی سیاست نال سی، تے ایہناں دی سوچ مار کسی نقطہ نظر دی بنیاد تے سی۔ ایہدے وچ زیادہ اوہ عورتاں شامل سن جیہڑیاں ورکنگ کلاس نال تعلق رکھدیاں سن مثلاً ”ریلوے ورکر وغیرہ۔ ایہناں نیں عورتاں دی برابری دے کم لئی برابر مزدوری لئی گل کیتی، ایہناں لئی ٹرانسپورٹ، کام دی سہولت تے امن نال کام کرنے دی گل نوں اگے ودھایا تے ایہناں نے اپنے کم دی بہتی توجہ فیکٹری تے کارخانیاں وچ کم کرن والیاں لئی تے دبے ہوئے طبقے نال تعلق رکھن والیاں عورتاں دل سی۔

1955ء وچ عورتاں دے حقوق دے حوالے نال اک تنظیم یونائیٹڈ ڈیموکریٹک فرنٹ بنی۔ ایہہ بیگم نسیم جہاں نے بنائی سی۔ ایہناں لوکاں نے قانونی اصلاحات لئی جدوجہد شروع کیتی۔ ایس ضمن وچ اپواوی اک شاخ نیں ایس گل نوں اگے ودھایا، تے مطالبہ کیتا کہ عورتاں دے قانوناں دے اصلاحات لئی اک کمیشن ہونا چاہیدا اے۔ چنانچہ کمیشن وجود وچ آیا تے ایوب خان دے دور وچ ایک قانون فیملی لاء آرڈی نینس 1961ء عورتاں دے حقوق دے حوالے نال بنایا گیا سی۔

ایس زمانے وچ ایس گل نے وی زور پھڑیا کہ پارلیمنٹ، آئین بنان والی اسمبلی تے حکومت وچ عورتاں دی نمائندگی ہونی چاہیدی اے۔ ایس حوالے نال بیگم جہاں آرام شاہنواز نے اک رپورٹ وچ ایہہ مطالبہ کیتا کہ عورتاں نوں دس فیصد نمائندگی دتی جاوے (ہندو دی دندتوں پہلا ہون والے الیکشن وچوں پنجاب دیاں دو عورتاں منتخب ہوئیاں، جیہدے وچ باجی رشیدہ لطیف وی شامل سن)۔

1956ء وچ جیہڑا قانون بنیا ایہدے وچ عورتاں دی نمائندگی دے حق نوں منیا گیا، تے ایہناں نوں دوہرے ووٹ دا حق دتا گیا تے 1956ء دے دستور دی بنیاد اگے جا کے خواتین محاذ عمل دا مطالبہ وچ ایہہ گل آئی کہ عورتاں نوں دوہرے ووٹ دا حق ملنا چاہیدا اے۔ یعنی اک تے عورتاں عام چناؤ وچ ووٹ دین تے دوجے کیونکہ سیاست وچ عورتاں دی اپنی حوصلہ افزائی نہیں کیتی گئی، ایس لئی ایہناں دیاں سیٹاں مخصوص کیتیاں جاون۔ تے

جدوں ایسہ کھڑیاں ہوں تے عورتاں ای ایہناں نوں ووٹ دیوں کیوں جے جواب دی وی ہووے پر 1956ء دے دستور دے تحت الیکشن نہیں ہوئے تے عورتاں نوں دوہرے ووٹ دا حق نہیں ملیا۔

1958ء وچ جدوں ایوب خاں دا مارشل کلیا تے فیر ایسہ قانون پاس ہو یا سی، پر سیاسی سرگرمیاں تے بالکل پابندی سی۔ ایس لئی عورتاں دی سیاست وچ کوئی ہلچل دکھائی نہیں آؤندی، جدوں فاطمہ جناح نے ایوب خاں دے خلاف الیکشن لڑیا تے ایس طرح دے سوال اٹھے کہ کیسہ عورت نوں سیاست وچ نمائندگی داتے ملک دی سربراہ بن دا حق ہے کہ نہیں۔ مزے دی گل ایسہ کہ مولویاں نیں فاطمہ جناح دا ساتھ دتا سی۔ 1967ء وچ بہود ایسوسی ایشن تے سورو پو مسٹ کلب بنی پر جدوں ایوب خاں دے ورے وچ آمریت دے خلاف تحریک شروع ہوئی، تے ویلے عورتاں دی سرگرمی دے نال ایس تحریک دا حصہ بنیاں۔

جماعت اسلامی دا اک دھڑا جمعیت علماء ہند توں ٹٹ کے پاکستان آ گیا سی۔ ایہناں نے وی ہر موڑ تے عورت دی حیثیت دے متعلق سوال ضرور چکے سن تے ایس طرح دے مسئلے کھڑے کتے کہ کیسہ چادر تے چار دیواری توں باہر نکل کے دی عورت نوں کچھ کرن دا حق اے کہ نہیں۔ ایس توں بعد فیر بھٹو دے زمانے وچ عورتاں دے آگے آؤن دے کچھ ہور راستے بنے۔ عورتاں لئی ایسہ دور اک سازگار دور ثابت ہو یا تے دے ہوئے لمبیاں نوں اک زبان ملی۔ دستور بناؤن لئی اک کمیٹی بنائی گئی سی۔ ایس دور وچ دو عورتاں شروع توں ای شامل سن تے 1973ء وچ ایسہ دستور سی کہ آرٹیکل 25 تے 27 دے تحت جس دی بنیاد تے عورتاں نال کوئی فرق نہیں رکھیا جاوے گا، ایس توں علاوہ بیگم رعنا لیاقت علی نوں سندھ دا گورنر بنادتا، تے بیگم کنیز یوسف قائد اعظم یونیورسٹی دیاں وائس چانسلر بنیاں۔ ایس توں ہٹ کے خارجہ امور تے ڈی۔ ایم۔ جی سروس دے دروازے عورتاں لئی کھول دتے گئے۔

1975ء وچ میکسیکو وچ عورتاں دی عالمی کانفرنس ہوئی۔ بیگم بھٹو نے ایس دی قیادت کیتی تے پاکستان ولوں میکسیکو ڈی کلریشن تے دستخط کتے۔ ایس مسودے وچ ایسہ گل کیتی گئی سی کہ جیسیاں سیاسی پارٹیاں عورتاں نوں نمائندگی دا حق نہیں دین گیاں اوہناں دی رجسٹریشن نہیں ہووے گی تے دوجا ایسہ کہ وراثت وچ عورتاں دا حق مرداں دے برابر

ہوے گا۔ بھانویں اوہ زرعی زمین ہووے یا کسے ہو ر قسم دی مقتولہ یا غیر مقتولہ جائیداد۔
ضیاء الحق دا دور اوہ دور اے جدوں اسلامی قانوناں دے ناں تے عورتاں نوں
دوہجے درجے دا شہری بتاون دی کوشش کیتی گئی سی۔ ایہہ اوہ ویلا سی جدوں پاکستان وچ متوسط
طبقے ناں تعلق رکھن والیاں بوہتیاں عورتاں سن تے جیہڑیاں باہروں پڑھ کے آئیاں سن۔
تے چنگیاں ملازمتاں تے چنگے ماحول لئی کوشاں سن۔ ایہناں نے محسوس کیتا کہ اسلام دے
ناں تے ایہناں دے رستے دان بدن تنگ کتے جا رہے نیں۔ فیر حدود آرڈی نینس تے قانون
شہادت دے قانون لاگو کتے گئے۔ پر جدوں 1981ء وچ فقہیہ اللہ بخش نوں 100 کوڑیاں دی
سزا دتی گئی تے عورتاں نیں محسوس کیتا کہ جہن وی آواز اچی نہ کیتی گئی تے ملازمتاں
تعلیم تے کھیڈاں وچ حصہ لین دی گل اک پاسے اے، خورے ایہناں توں زندہ رہن دا حق
وی کھولیا جاوے۔

لہذا ایس کیس توں بعد شرکت گاہ تنظیم جیہڑی 1975ء وچ میکسیکو کانفرنس توں بعد
وجود وچ آئی۔ اوہناں نے ایہہ فیصلہ کیتا کہ جنیاں وی عورتاں دیاں تنظیمیں نیں، اوہناں
نوں تے دوہجے متعلقہ لوکاں نوں اک پلیٹ فارم تے جمع کیتا جاوے، تے سب مل کے سوچن
کہ کیہہ کیتا جانا چاہیدا اے۔ ایہہ اوہ دور سی جدوں ملکی سیاست تے اک ایسی فضا سی
جیہدے وچ نہ صرف پابندیاں سن سگوں اک خوف وی شامل سی۔ جمہوری طاقتاں نوں کچلیا
جا رہیا سی۔ اخباراں تے سیاسی پارٹیاں وی آزاد نہیں سن۔ ایسے لئی عورتاں نے مل کے
آواز چکی ایس آواز نوں خواتین محاذ عمل دا ناں دتا گیا۔ ایہہ آواز صرف عورتاں دے حقوق
دے حوالے ناں ای نہیں چکی گئی کہ ایہناں دے خلاف تفریقی قوانین ختم کتے جاوَن بلکہ
آرمیت دے خلاف وی آواز اچی کیتی گئی۔ ایہہ مطالبہ کیتا گیا کہ 1973ء دے قانون نوں
بحال کیتا جاوے تے ایہہ کہ صرف عوامی نمائندیاں نوں ایہہ حق پہنچ دا اے کہ اوہ اسسبلی
وچ ٹیکمن تے قانون بنان۔ ایس توں عورتاں دی تحریک دے سیاسی خدوخال بڑے ابھر کے
سامنے آئے تے خواتین محاذ عمل نوں وکھرے اقلیتی جمعیات تے ملک دے سارے جمہوری
جمعیات ولوں بہت داد ملی۔ طالب علماں، وکیلاں، ثقافتی ایجنسیاں تے مختلف سیاسی پارٹیاں
دے سرگرم لوکاں ناں ایہناں دا اک تعلق بن گیا، تے سب ایک پلیٹ فارم تے اکٹھے
ہوئے، تے ایس توں عورتاں دی تحریک نوں ایک نویں جلا ملی۔ ایہہ اوہ زمانہ سی جدوں
اخباراں تے مکمل پابندی سی، تے لوکاں دی سطح تے گل بات تے مظاہرے کرن تے پابندی لا

دتی گئی سی۔ خواتین محاذ عمل نے ایس دے خلاف آواز اچی کیتی تے ایہہ عورتاں 12 فروری 1983ء نوں قانون شہادت دے خلاف آواز چکن لئی سڑکاں تے آئیاں تے مظاہرہ کیتا۔ تے ایس مظاہرے دے دوران جدوں اوہ لاہور ہائی کورٹ جا رہیاں سن تے ایہناں نوں لاشی چارج تے پولیس تشدد دا سامنا کرنا پیا۔

خواتین محاذ عمل دی اہمیت دے پیش نظر ضیاء الحق نے لوکاں نوں ایہہ کہنا شروع کر دتا کہ کیوں جے خواتین محاذ عمل توں تعلق رکھن والیاں عورتاں مغربی طور طریقیاں دے زیر اثر نیں، لہذا ایہناں دی گل دل کوئی دھیان نہ دتا جاوے، ایس زمانے وچ خواتین محاذ عمل نے مختلف ایٹوز دے خلاف تحریکاں چلائیاں۔ مثلاً ”عورتاں دی دکھری یونیورسٹی“ کھیڈاں دے میدان وچ عورتاں دی پابندی وغیرہ۔ ایس ضمن وچ مختلف عورتاں دی تنظیمیں تے ٹریڈ یونین وغیرہ دے نال جلے کتے گئے، مشکلاں تے پابندیاں دے پیش نظر ایہناں جلیساں نوں ورائٹی پروگرام کہہ کے کیتا گیا۔

ایہناں ساریاں کوششاں توں عورتاں دے حوالے نال کوئی وڈی تبدیلی تے سامنے نہ آئی سی، پر خواتین محاذ عمل دی کامیابی ایس گل وچ لگی سی کہ ایس تنظیم نے پہلی واری فوجی حکومت دے خلاف آواز چکی۔ خواتین محاذ عمل دے حوالے نال اک گل بہت اہم اے کہ ایس نے کدی وی کسے توں فنڈ نہیں لیا۔ تے کتے کوئی دفتر نہیں کھولیا۔ جنیاں دی کارکن عورتاں ایہدے وچ شامل نیں، اوہ ساریاں کتے ہور نوکریاں کردیاں سن۔ پر اک خاص نظریاتی بنیاد تے جذبہ سی، جیہدی وجہ نال ایہہ تحریک شروع ہوئی۔ اج وی جے ایسی ساریاں تنظیمیں نوں اک پاسے رکھیے تے خواتین محاذ عمل نوں دو جے پاسے تے خواتین محاذ عمل دا پلڑا بھاری نظر آوے گا۔

جس زمانے وچ خواتین محاذ عمل بنی، اس دور وچ سندھ وچ دیہی عورتاں عوامی تحریک بیہوشی کہ (تحریک بحالی جمہوریت) M.R.D دا حصہ سی، ایہدے لئی کم کردیاں سن۔ جدوں M.R.D ختم ہوئی، عوامی تحریک دیاں عورتاں نے اپنی اک تنظیم سندھیانی تحریک دے نال نال بنائی۔ سندھیانی تحریک نے کدی وی کسے قسم دی اندروں یا باہروں امداد نہیں لئی، سندھ دے بہت سارے پنڈاں تے شہراں وچ ایس تحریک دے چھوٹے چھوٹے یونٹ کم رہے نیں۔ ایس تحریک نے گھر گھر جا کے عورتاں نوں متحرک کیتا، تے ایہناں دے ذاتی مسئلے حل کرن دی کوشش کتی سی۔ ایس توں علاوہ ایس تحریک نیں عورتاں دے مختلف

مسئلیاں دے خلاف آواز چکی۔ مثلاً ”تعلیم، صحت، چھوٹیاں کڑیاں نوں و پچنا“ کارو کاری دی رسم وغیرہ۔ ایس مقصد لئی سندھیانی تحریک نے وڈی سطح تے مظاہرہ تے بھک ہڑتالاں دی کیتیاں۔

1988ء دے الیکشن توں بعد پیپلز پارٹی دی حکومت آئی۔ امہ حکومت ایس لحاظ نال تحریک دی بہت وڈی کامیابی سی کیوں جے ایسے سال بعد عورتاں دے خلاف منفی پروپیگنڈے دے باوجود قوم نے اک عورت نوں وزیر اعظم بنایا۔ بعد وچ جنیاں وی سیاسی پارٹیاں بنیاں اینہاں نیں ضروری سمجھیا کہ منشور وچ عورتاں دے متعلق کجمنہ کجہ ضرور شامل کریئے۔ عورتاں دی تحریک دی کامیابی ایس گل وچ لکی سی کہ مختلف سطحاں تے جتھے صورت حال ہوو خراب ہو سکدی سی اتھے تحریک تے ایہدے نال کم کرن والیاں گردپاں دی وجہ نال امہ نیں ہویا۔ گو بہت سارے قانون بدلے تے نیں گئے سن، پر اینہاں دی شدت وچ کمی ضرور آئی سی۔

ایس ضمن وچ امہ گل اہم اے کہ جیس قسم دے قانون بنائے گئے اینہاں دے خلاف اپنی آواز چکی گئی کہ اینہاں دے تحت سزا نیں ہوئی۔ مثال دے طور تے حدود آرڈی نیس دے تحت جبریاں سزاواں وی سنایاں گئیاں اینہاں تے عمل درآمد نیں ہویا، تے آج تیک پاکستان وچ حدود دی سزا نیں ہوئی۔ تے ایہدے وچ عورتاں دی تحریک دا بہت وڈا حصہ اے۔ قانون شہادت، شریعت مل، قصاص تے دیت جیسے قانون دا عورتاں تے بہت وڈا اثر رہیا اے۔ پر اینہاں قانوناں دی اوہ شکل جبریاں اسمبلیاں وچوں آئے سی تے امہ اینہاں دی موجودہ شکل سامنے آئی سی، ایس طرح قانون شہادت دے چار ڈرافٹ بدلے گئے۔ ایس توں پہلاں جبرٹے ڈرافٹ سن، اوہ عورتاں دے حوالے نال کتھے ودھ کے برے اثرات لئے ہوئے سن۔ اینہاں قانوناں دے برے اثرات نوں کجہ حد تیکر گھٹ کرن وچ عورتاں دی تحریک دا اک بہت مثبت رول رہیا اے۔

عورتاں دی تحریک دا دوجا اہم کردار امہ رہیا اے کہ بہت سارے ایشوز اٹھے جبرٹے شاید خاص طور تے عورتاں نوں فوکس نیں کردے سن۔ پر عورتاں دی تحریک دا اینہاں نال تعلق رہیا تے ایہاں دے خلاف آواز چکی گئی، پہلوں جدوں نیشنل آئی۔ ڈی کارڈ دی پالیسی آون والی سی تے تحریک نیں اقلیتاں نال تفریق دے رویئے دے خلاف آواز چکی تے ایہدا مثبت نتیجہ سامنے آیا۔

ایسے طرح ایک فحاشی بل Anti Obsenity Bill آرہیا سی، جس دے تحت ہر شہری دی ذاتی زندگی متاثر ہون والی سی۔ ایس بل دے تحت ہر پولیس والے نوں ایسہ اجازت سی کہ گھراں دے وچ جا کے کسے وی قسم دی فحاشی دے خلاف اقدام کرن۔ تے فحاشی نوں جیس قسم دے معنی دتے گئے، ایہدے توں لگدا سی کہ عورت ہونا اک فحاشی اے۔ ایس ضمن وچ جیہڑا دباؤ پایا گیا سی اوہ ایس طرح داسی کہ ایسہ بل اسمبلی تیکر وی نہیں پہنچاتے اتھے میڈیئے نہیں وی تحریک دا بہت ساتھ دتا۔

توہن رسالت دے حوالے نال یا دو بے قوی ایٹوز دے حوالے نال وی عورتاں دی تحریک دا اک بہت وڈا حصہ ادا کر رہی اے۔

تحریک دا مطلب ایسہ نہیں کہ کسے جگہ تے کجھ مسئلے حل کردتے جان، بلکہ تحریک دا ناں اے اک منظم سوچ تے طاقت دا جس توں کسے نظریاتی بنیاد تے کم کرن دی کوشش کیتی جاوے۔ تے ایسناں خیالاں دے نال بے ایسی اک پلیٹ فارم تے جمع ہو کے ایک لائحہ عمل مرتب کردے آں تے ایسناں مقاصد نوں سامنے رکھ کے اگے ودھ دے آں تے اوہ اک تحریک ہوندی اے، تے ایہدی وچ نہ صرف سیاسی غصہ بہت اہمیت دا حامل ہوندا اے، بلکہ بین الاقوامی سطح تے جو کجھ ہو رہیا اے ایہدے نال وی تعلق جوڑن دی لوڑ اے۔

ایسہ کیسا جاندا اے کہ بین الاقوامی سطح تے جو کجھ ہو رہیا اے ایس دا عورتاں نال کیسہ تعلق اے۔ تے اوہ تھو توجہ مرکوز کرن توں عورتاں توں فوکس ہٹ جاوے گا۔ پر ایس طرح نہیں اے۔ بین الاقوامی معاشی تے دوجی پالیسیاں دا قومی پالیسیاں نال بہت گڑھا تعلق اے۔ جیس دا اثر مرد تے عورت دونوں تے ہوندا اے۔ تے ایس نوں نظر انداز کرن توں ایس قومی سطح تے دی صحیح طریقے نال کم نہیں کر سکدے۔ ایس توں علاوہ نقل مکانی تے عورتاں دی خرید و فروخت یا ماحولیات جیسے مسئلے بین الاقوامی سطح تے ای حل کتے جا سکدے نیں۔ ایس لئی ایسناں ساریاں ڈھانچیاں نوں سمجھن دی لوڑ اے۔ جیہڑے قومی تے بین الاقوامی تھاواں تے کم کردے نیں۔ کیوں جے ایسہ پتہ چل سکے کہ اوہ ڈھانچے عورتاں تے کس طرح اثر پاندے نیں تے ایسناں دی تبدیلی لئی کیہڑیاں زاویاں تے کم کیتا جا سکدا اے۔

عورتاں دی تحریک۔ کچھ بحث طلب نکات

نگہت سعید خان

پاکستان وچ عورتاں دی تحریک دے معنی وضع کرنا بہت مشکل اے کیوں جے نہ صرف آپس وچ بلکہ میڈیا تے پبلک وچ دی تحریک توں مراد اوہ چند تنظیمیں لیاں جاندیاں نیں جیہڑیاں عورتاں دے حقوق لئی کم کردیاں نیں جیہڑیاں توں ایس طرحاں دے سوالات سناں وچ آؤندے نیں کہ عام معاشرتی مسائل تے تحریک نے کی کم کیتا۔ مثلاً ”جے کراچی وچ بجلی پانی دی کمی اے تے لوک خواتین محاذ عمل توں سوال کردے نیں کہ ایس سلسلے وچ ایس نے کی اقدامات کتے نیں۔ ایسے ضروری اے کہ کسے وی تحریک نوں زیادہ توں زیادہ مسائل تے دھیان دینا چاہیدا اے پر ایسے گل قابل غور اے کہ عورتاں دی تحریک توں ایس کی مراد لیندے آں تے ایسے فیمنسٹ تحریک توں کس طرح مختلف اے۔

فیمنسٹ تحریک دا مطلب اے کہ اک پدرشاهی نظام جس دی طاقت دی بنیاد معاشی تے مادی عدم برابری اے، ایہدے وچ تبدیلی لئی بنیادی ڈھانچیاں تے رشتیاں وچ تبدیلی دی کوشش کیتی جاوے۔ ایس دا مقصد معاشرے دی نجی سطح تے پبلک دی سطح تے مکمل تبدیلی ہوندا اے عورتاں دی تحریک فیمنسٹ تحریک دا اک حصہ اے تے ایس دا مقصد عورتاں دی بنیادی حقوق تے برابری لئی آواز اٹھانا اے۔ ایس ضمن وچ لکھن والے تے دوجے جیہڑے عورتاں دے حقوق دی گل کردے نیں اوہ وی ایس تحریک دا اک حصہ نیں۔ ایس توں علاوہ بہت ساریاں غیر سرکاری تنظیمیں مختلف سطح تے کم کردیاں نیں اوہ وی ایس تحریک دا حصہ کہلاؤں گیاں۔ تحریک دے حوالے نال جدوں اسان غیر سرکاری تنظیمیں، پروگرام یاں پروجیکٹ دی گل کردے آں تے چند پہلو سامنے آؤندے نیں، اک تے ایسے و۔ لکھن وچ آیا اے کہ جدوں پروجیکٹ تے پروگرام دی گل ہوندی اے اتھے سرگرمی تے جذبہ جیہڑے کسے وی تحریک لئی ضروری اے ختم ہو سکدا اے کیوں جے

پروجیکٹ یا پروگرام توں اگے ودھان دا انحصار فنڈز تے ہوندا اے۔ جیسے توں کافی توانائی پروپوزل یا دوجی کانغذی کارروائی وچ صرف ہو جاندی اے۔ ایس توں علاوہ پروگرام اکثر فنڈز توں ویکھدیاں ہویاں محدود کرنا پسند اے۔ پر اتھے اک ہور بہت اہم چیز مقابلے دا عنصر اے۔ جیسے نال تحریک نہ صرف چھوٹی چھوٹی تنظیمیں وچ بیٹ جاندی اے بلکہ ایس دے ایجنڈے وچ تبدیلی دی ناگزیر ہو جاندی اے۔ ایس توں علاوہ تحریک تنظیمیں تک محدود ہون دی وجہ نال سائیاں زندگیاں وچوں نکل کے صرف اک ملازمت بن جاندی اے۔ تے سانوں ذات دی ایس تقسیم ول لے جاندی اے جس دے خلاف اساں بطور فیمینسٹ کم کر رہے آں۔ این جی او دے حوالے نال فنڈنگ وچ چند سوالات اٹھدے نیں آیا امہ فنڈز ساڈی ملکیت نیں تے اساں اینہاں نوں نو آبادیاتی نظام توں منسلک کردے نیں کہ اینہاں ملکاں نے ساڈے وسائل نوں تباہ کیتا۔ لہذا اینہاں تے واجب اے کہ اوہ امہ فنڈز سانوں واپس لوٹاؤں۔

بہر حال امہ اک علیحدہ بحث اے۔ پر امہ گل طے اے کہ امہ پیسہ ساڈے ملک دے لوکاں دے نال تے آؤندا اے۔ لہذا اساں اینہاں دے جواب دہ آں سانوں اپنے آپ توں ایس طراں دے سوالات کرن دی ضرورت اے کہ ایس فنڈز نوں استعمال کرن وچ ایس کس حد تک اپنی ذمہ داری نوں سمجھدے آں اتھے صرف اثاثیاں تے تنخواہ تے نگاہ پاون دی گل نہیں بلکہ اینہاں ورکشاپاں تے وی گل کرن دی ضرورت اے، جیسے تے کثیر تعداد وچ رقم خرچ ہوندی اے۔ تحریک دا NGOs تک محدود ہون نال جذبہ عمل تے لائحہ عمل دا فرق ختم ہو رہیا اے۔ اکثر جدوں اساں سمجھدے آں کہ اساں ترقیاتی یاں عورتاں دی تحریک دے لئی کم کرن والے کارکن آں۔ ایس دا مطلب صرف امہ ہوندا اے کہ اساں کسے خاص پروگرام دے تحت کم کر رہے آں پر تحریک دا جذبہ یاں سرگرمی پس منظر وچ چلے جاندے نیں۔

عورتاں دی تحریک دے حوالے نال اک ہور چیز جس نے تحریک دے بنیادی موقف نوں کچھ دھکیل دتا اے اوہ Gender versus Feminisim دا نظریہ اے۔

Gender دی اصطلاح نال نہ صرف غلط مطلب لیا جاند اے۔ بلکہ کئی جگہ امہ اصطلاح لفظ عورت دی جگہ استعمال کیتی جاندی اے۔ جیسے نال ساری توجہ عورت توں ہٹ کے جنسی تفریق تے مرکوز ہو جاندی اے تے سارا الزام پدرشاہی نظام دی بجائے

معاشرتی نظام تے پاوتا جاندا اے۔ جیسی دی وجہ نال تحریک دی سیاست بالکل ختم ہو کے رہ جاندی اے۔ کیسا جاندا اے کیوں جے عورت تے مرد دے درمیان مخالفت دی ساری وجہ معاشرتی نظام اے لہذا باہم میل ملاپ توں مخالفت دا عنصر ختم ہو سکدا اے۔ ایس ضمن وچ جے پدرشاهی نظام دی گل ہووے وی تے ایس نظام دی بنیاد تے سرمایہ دارانہ نظام نوں نہیں ویکھیا جاندا۔

مثال دے طور تے جدوں مٹ مزدوراں تے عورتاں دی علیحدہ مزدوری دی گل کیتی گئی تے اوہ ایس گل لئی راضی نہیں ہوئے حالانکہ ایہدے وچ ایہناں دا معاشی فائدہ سی۔ پر کیوں جے عورتاں نوں علیحدہ مزدوری ملن نال ایہناں تے کنٹرول ختم ہو سکدا اے۔ لہذا ایس گل دی مخالفت کیتی گئی۔ اک طرف تے سرمایہ دار دا فائدہ ہوندا اے کہ اوہ عورت نوں گھٹ اجرت دیوے تے دوجے پاسے پدرشاهی نظام دے تحت جیسٹ کنٹرول کرن دا عنصر اے اوہ وی قائم رہندا اے۔ ایس طراں ایہہ دونوں نظام نال نال چلدے نیں۔ ایس لئی معاشی بنیاد نوں نظر انداز کرنا اک اہم پہلو دی نفی کرنا اے۔ جیسٹ لوک ایس اصطلاح بوں کسے حد تیکہ نظریاتی طور تے ویکھدے نیں۔ اوہ وی ایس توں مراد معاشرتی فرق نوں ای لیندے نیں۔ مختلف ڈوئریجنیاں تے عالمی بینک وغیرہ وی Gender دی اصطلاح تے فنڈز دے رہے نیں۔ ایس اصطلاح تے کافی بحث ہو رہی اے تے جنھوں ایہہ نگلی سی اوہی وی ایہنوں نئے سرے توں ویکھیا جارہیا اے۔ تحریک دے حوالے نال اک ہور توجہ طلب پہلو ایہہ ویکھنا اے کہ تحریک دی کیہڑی سمت اختیار کر رہی اے جے تاریخی طور تے گل کیتی جاوے تے کوئی وی نظریہ مختلف ادوار توں گزردا اے۔ جس دوران کئی مخالف نظریات وی سامنے آوندے نیں۔ بعض اوقات تے ایہناں نظریات نوں غلط ثابت کردتا جاندا اے پر کئی واری اوہ نظریات نویں شکل اختیار کر لیندے نیں۔ تے ایہناں نوں دوبارہ چیلنج کرن دی ضرورت ہوندی اے۔

عورتاں دی تحریک نوں وی کچھ ایہوں جی صورت حال دا سامنا اے نہ صرف پاکستان وچ بلکہ ہر جگہ تحریک NGOs وچ جان توں اداریاں دی شکل اختیار کر گئی اے تے اداریاں توں باقاعدہ اک نظام بن گیا اے ایہہ نظام ہر سطح تے نظر آؤندا اے چاہے اوہ عورتاں دی یونیورسٹی ہووے، ادب ہووے، اشاعت ہووے، عورتاں دی تحریک تے ایس توں متعلق ایڈووکیٹس وچ شامل ہو رہے نیں۔ جیسٹ کہ شاید اک سطح تے تحریک دی

کامیابی وی اے پر کوئی وی تحریک جدوں اک نظریئے تیکر ای محدود ہو جاوے یاں اک نظام دی شکل اختیار کر لوے تے ایوں چیلنج کرن دی ضرورت ہوندی اے اج ایہہ صورت حال اے کہ حکومت تے این جی اوز دے اک موقف، اک آواز دی گل ہوندی اے پر اتھے ایہہ گل ذہن وچ رکھنی ضروری اے کہ غیر حکومتی ادارے حکومت دا حصہ یعنی حکومتی نظام دا حصہ نہ بن جان۔ کیوں جے این جی اوز دا مقصد ایہہ دیکھنا اے کہ حکومت کی کر رہی اے۔

آخر وچ اک اہم تے تکلیف دہ پہلو تحریک دے اندر رویاں نال اے۔ 1960ء دے عشرے وچ عورتاں دی تحریک دی بنیاد ایس گل تے سی کہ ذاتی زندگی ای سیاسی اے تے اک دوجے دا جاننا تے اعتماد کر کے اکٹھے کم کرن دا جذبہ ابھارن لئی ضروری اے۔ اوہ لوک جیہڑے خواتین محاذ عمل دے بانی ممبران نیں۔ ایہناں نوں اندازہ اے کہ ایس زمانے وچ تحریک دے اندر تعاون تے آپس وچ اک رشتہ سی شاید این جی اوز دے بنن نال تے ایہدے وچ مقابلہ دے عنصر دے شامل ہون نال بن اوچیز نہیں رہی تے آپس دے تعلقات کم تیکر محدود ہو گئے نیں۔ بن اسان جدوں وی اکٹھے ہوندے آں تے پبلک دی سطح تے ای ہوندے آں نجی سطح تے اوہ تعلق یاں رشتہ نہیں رہیا۔ ایس لئی جدوں نئی نسل مثال دے طور تے خواتین محاذ عمل وچ شامل ہوئی۔ ایہنوں ایس رشتے دا احساس نہیں مل سکيا جیہڑا تحریک دا حصہ ہوندا سی۔ اوہ رشتہ تے تعلق اصل وچ تحریک دی طاقت سی جیہڑی سانوں اکٹھے رکھے ہوئے سی اتھے کمن دا مقصد ایہہ نہیں کہ ہن کم نہیں ہو رہیا پر شاید ایس طراں دا تعاون نہیں مل رہیا۔ جیس دی سانوں ہر قدم تے ضرورت اے۔

نجی تے سیاسی اختلافات نہ صرف ساڈی تحریک نوں متاثر کردے نیں بلکہ ساڈے آپس دے رشتے تے وی اثر انداز ہوندے نیں۔ اتھے زیادہ ڈر ایس گل دا اے کہ جیہڑے لوک ہن تحریک دا حصہ نیں۔ اوہ اگلی آون والی نسل تے ایہناں لوکاں لئی جیہڑے تحریک دا حصہ بننا چاہندے نیں اک طراں دا رول ماڈل نیں۔ جے تحریک وچ نجی تے سیاسی سطح تے ایس طراں دا تضاد نظر آیا جس دا اوہتے ذکر کیتا گیا اے۔ تے نوے آن والیاں لئی کی مثال قائم ہووے گی۔ تے تحریک کس طراں اگے چلے گی۔ تحریک دے حوالے نال ایہناں ساریاں سوالاں تے غور کرن دی ضرورت اے۔

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، پڙهندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪُندڙ، پاڙي، ڪاڻو، ڀاڄوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پڻ) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پڻ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پڻ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پڻ به مختلف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پڻ ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پڻ جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پڻ پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پڻن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پڻن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڙهندڙ نسل . پڻ The Reading Generation

پَنن کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پئاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليگڱن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇاپيندڙن کي همٿائن. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رُڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ،
 پُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇپن ٿا،
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهچن ٿا،

... ..

ڪالهه هُيا جي سُرخ گلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اُٿي، هي بم-گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،

جنهن رڌ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَنَ سڀني کي **ڇو، ڇا، ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پڙهندڙ نسل . **پ ن** The Reading Generation